

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

**Kirke
historiske
samlinger
1982**

Kirkehistoriske Samlinger

som Selskabet for Danmarks Kirkehistorie har udgivet siden 1849, udkommer med et bind årligt, der sendes til Selskabets medlemmer. Subskriptionsprisen for 1981 er fastsat til kr. 80,00 + forsendelsesomkostninger, ialt kr. 85,00 og for studerende kr. 55,00 + forsendelsesomkostninger, ialt kr. 60,00. Et studenterabonnement kan løbe maksimalt 6 år. Betaling for abonnement dækker samtidig medlemskontingentet. Indmeldelse i Selskabet sker ved henvendelse til Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Selskabet har truffet aftale med Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, og andre udgivere, således at medlemmerne med mellemrum kan få tilbudt forskellige skrifter til rabatpris. Der gives særlig meddelelse herom i hvert enkelt tilfælde.

Kirkehistoriske Samlinger sendes direkte til medlemmerne. Adresseændringer bedes derfor venligst meddelt redaktionen på ovennævnte adresse, hvortil også eventuelle manuskripter kan sendes.

Salg til andre end medlemmer sker gennem den almindelige boghandel, og prisen andrager kr. 105,00. Ekspedition: Akademisk Forlag.

STYRELSEN

I

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, formand
Professor, dr. theol. Niels Knud Andersen, næstformand
Stud. teol. Alice Pontoppidan, kasserer
Cand. teol. Christian de Fine Licht, sekretær.
Professor, dr. theol. Jakob Balling
Afdelingsleder, dr. theol. Knud Banning
Professor dr. theol. K. E. Bugge
Adjunkt, cand. mag. Knud B. Christoffersen
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup
Professor, dr. phil. Svend Ellehøj
Professor, dr. theol. Leif Grane
Lektor, dr. theol. Martin Schwarz Lausten
Professor, dr. phil. Otto Norn
Landsarkivar, dr. phil. Anne Riising
Lektor, cand. theol. Jørgen Stenbæk
Docent, dr. theol. A. Pontoppidan Thyssen
Provst Carl Trock

Kirke historiske samlinger 1982

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Jørgen Stenbæk*

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd og J.
Oskar Andersens legat.

Indhold

Biskop H.A. Brorsons bibliotek. Kommenteret auktionskatalog over salmedigteren, biskop H.A. Brorsons bibliotek. Af Svend P. Pedersen	7
Tvangsforflyttelse af kapellaner. Da tjenstledig kapellan N.F.S. Grundtvig skulle være præst og skolelærer på Manø. Af Erik Nørr.	51
L.P. Larsens og Lunds Universitet. Om Hjalmar Holmquists forsøg på at få L.P. Larsen til Lund som professor i missionsvidenskab. Af Harald Nielsen	61
Fra Lindbergarkivet. Handskemager N.F. Larsens breve til Jac. Chr. Lindberg med kommentarer bl.a. til Søren Kierkegaards sygdom og død 1855. Af P.G. Lindhardt	67
Godtiana. Aktstykker til belysning af generalsuperintendent Bertel Petersens Godts liv indtil 1864 (II), omhandlende begivenhederne fra 1846, under Treårskrigen og indtil 1964. Af Asger Nyholm	73
Kirkebøger og Kirkebogspolitik 1812-1920. Om bestræbelserne for at harmonisere og effektivisere kirkebogsføringen. Af Paul G. Ørberg	125
Fra debatten om kvinders adgang til folkekirkens præsteledning af andragender fra kvindelige teologer og Dansk Kvinde-samfund om lovhjemmel for kvinders ordination. Af Jakob Schow-Madsen	165

Til abonnenterne

Siden 1963 har Carl Trock ydet et årligt bidrag til Kirkehistoriske Samlinger under titlen, En oversigt. Desværre ser Trock sig ikke i stand til at fortsætte med dette krævende arbejde, hvorfor læserne ikke mere kan nyde godt af de nyttige årsoversigter. Redaktionen takker på abonnenternes vegne og håber, det vil lykkes at finde en afløser.

Biskop H.A. Brorsons bibliotek

af *Svend P. Pedersen*

Efterfølgende artikel om H.A. Brorsons bibliotek består af indledning med noter, auktionslisten over biblioteket aftrykt efter originalen, samt et tillæg hertil, og en række udvalgte titler med bibliografi.

I efteråret 1978 påbegyndte jeg studiet af den tyske kirkehistoriker, salmedigter og senere præst og kirkeinspektør, Gottfried Arnold (5.9. 1666-30.5. 1714), og især af hans mest kendte værk, den radikale og i anlæg og synspunkter ensidigt kættervenlige »Unpartheiische Kirchen- und Ketzerhistorie von Anfang des neuen Testaments bis auf das Jahr Christi 1688« (1. udgave Frankfurt a.M. Bd. 1 Theil I-II 1699 og Bd. 2 Theil III-IV 1700). Det følgende efterår rettedes min opmærksomhed mod fire salmer, oversat fra tysk til dansk af biskop Hans Adolph Brorson (20.6. 1694-3.6. 1764), alle stammende fra Gottfried Arnolds samlinger og af Brorson fundet i Johann Hermann Schraders (1684-1737) 1157 numre omfattende »Vollständiges Gesangbuch, in einer Sammlung alter und neuer geistreichen Lieder, der Gemeinde Gottes zu Tondern zur Beförderung der Andacht bey den öffentlichen Gottesdienst, und besondern Hausübung gewidmet. —« (Tønder 1731), og jeg fik herigennem et lille indtryk af Arnolds indflydelse som salmedigter og radikal og kirkekritisk pietist i Danmark.¹ Under fortsatte studier omkring Arnold læste jeg en afhandling af den tyske forsker, Reinhard Breymayer, under titlen »Die Bibliothek Gottfried Arnolds —«², hvori en nyfremdragen, trykt katalog herover med et righoldigt materiale til belysning af Arnolds kilder og forudsætninger, så at sige på basis af »ydre kriterier«, udførligt beskrives. Jeg sagde til mig selv: »kan tilsvarende materiale fremdrages for Brorsons vedkommende?« Jeg spurgte antikvarboghandler Johannes Grubb, hvem nærværende artikel skylder sin tilblivelse og fra hvis hånd Brorson-forskningen i de senere år har modtaget to særdeles værdifulde bidrag³, om han kendte sådant materiale. Kort efter henviste Hr. Grubb mig til L.J. Kochs udgave af H.A. Brorsons samlede skrifter bind III (København 1956) s. 354 note 2, som slutter med ordene:

»intet af Bernhard i listen over Brorsons auktion« (i noten diskuteres et Bernhard-citat i Brorsons »De Vexillo Ecclesiae«). Altså fandtes en liste et sted. Efter kort tids rundspørgen kom listen for dagen. Den findes på »Landsarkivet for Nørrejylland« i Viborg i »Auctionsprotocol for Riibe Købstadsprovsti 1682-1774 –« under signaturen »C 36 A Nr. 10« Folio 322 ff.⁴. Listen er protokollens eneste optegnede bogauktion over et bispebibliotek. I dens indledningstekst læses, at auktionen holdes efter »forhen udstødte trykt Catalogo«. Denne trykte katalog har hidtil ikke kunnet fremdrages, hverken i Viborg eller Åbenrå (på landsarkiverne), i Esbjerg (centralbiblioteket) eller Ribe (det 1955 sammensluttede katedralskole- og stiftsbibliotek eller »Den antikvariske samling«), på Det kongelige Bibliotek i København eller »Schleswig-holsteinische Landesbibliothek« (i dets samling af danske småtryk) eller universitetsbiblioteket i Kiel. Derfor aftrykkes den her efter afskriften af en xeroxxkopi deraf (med risiko for fejltydninger hist og her). Skulle den trykte katalog, privatejet eller beroende et sted, hvor den ikke er blevet eftersøgt, komme for dagen, ville den antagelig bidrage til opklaringen af en del uklarheder i den her aftrykte kilde. En ikke ubetydelig forskel på en trykt katalog og en tilsvarende utrykt kilde ser vi således i tilfældet Matthias Anchersen (1682-1741), Brorsons forgænger i bispeembedet i Ribe (1731-41), af hvis omfangsrige bogsamling⁵ Brorson sandsynligvis har købt en række værker til sin samling. Iøvrigt benytter vi lejligheden til den bemærkning, at man – ud over trykt og velkendt materiale som for eksempel Thomas Kingo-katalogen (1704) og E. Pontoppidan-katalogen (1765) – i arkivernes auktionsprotokoller, skifteprotokoller og lignende, i disses bogafsnit, givetvis kan finde mængder af materialer til belysning af danske præstegårdsbibliotekers sammensætning; man kan ved disse katalog- og listegennemgange ligefrem gå til bunds i studiet af læsningens historie og derved komme for langt væk fra f.eks. et teologisk eller kirke- og teologihistorisk indholdsstudium af værker og tider. Her, i dette stykke af »værkernes virkningshistorie«, ligger rige muligheder og rummes store farer, for: hvad får vi egentlig at vide? Før vi vender os til Brorson-listen, skal vi derfor, lidt nøjere betragte mulighederne og ikke mindst begrænsningerne i et sådant studiespor.

Vi spørger: »hvilke bøger har pastor N.N. – evt. var han selv forfatter – ejer af hvilke forfattere? Hvor har han købt dem eller fået dem fra og i hvis eje er de gået over efter hans bortgang?« Vi spørger, fordi vi, også med en blot delvis besvarelse heraf, med den indvundne viden sættes i stand til, snart tilnærmelsesvis, mere end blot formodningsvis,

og snart entydigt at opklare dulgte og overarbejdede citater i en forfatters værker fra andre forfatteres værker. Det er ikke sjældent af værdi, hvor det gælder ældre forfattere, uden vor nutids citationsteknik, noteapparat med videre. Det er af værdi at se, hvilke værker de har haft direkte adgang til. De ideelle resultater i en sådan »sporsikring« er selvsagt de tilfælde, fra 19. årh. ikke helt sjældne, i hvilke vi får eksemplaret af en bestemt bog med den monograferede forfatters navnetræk foran og helst også, det er et særligt lykketræf, med hans notater som marginaltekst i hånden. Sker dette, kan hvad der er begyndt som »fornemmelsen af citat på et sted« blive bekræftet på basis af rent ydre kriterier. Men det skal understreges, at sådanne studier med fordel kan koncentrerer om store og selvstændige skribenter, der har forstået og formået at forvalte og formidle traditionernes rige og kostelige arvegods på en kreativt fornyende og original måde.⁶ Kirke- og teologihistorien, også i Danmark, er lykkeligvis rig på sådanne skikkelser. Hermed er »skuffelser« aldeles ikke udelukket: der kan være uhyre meget »dødt stof« i katalogerne, som end ikke skimtes læst eller brugt i skrifter af den forfatter, man monografisk beskæftiger sig med. Ydermere bør en forfatters »reaktivitet« (med et udmærket udtryk af prof. N. Thulstrup), altså hans hyppige og udførlige, skriftlige reaktioner på, hvad han læser og tænker ved det læste, tages i betragtning. Søren Kierkegaards »reaktivitet« var som bekendt ekstremt høj. Ved Brorson-læsning er glæderne herover mere nøjsomme. Også hos dagbogsførende forfattere kan de være det, idet bøgerne, de læser, blot opnoteres eller kommenteres yderst knapt: jfr. eksempelvis Thomas Manns dagbøger, som nu er under udgivelse ved Peter de Mendelssohn. Privat »skuffelse« har nærværende artikels forfatter oplevet i Brorson-katalogen, da han søgte og håbede at finde titlen på en bestemt digtsamling af Gottfried Arnold, nemlig »Das Geheimnis der göttlichen Sophia oder Weisheit –« (Leipzig 1701), betydningsfuld for en speciel hypotese eller tese, han selv har opstillet, men som han dog ikke fandt. Kan den være »taget ud« før den katalogmæssige registrering af samlingen? Jfr. herom under »fejlkilder« nedenfor. Af Gottfried Arnold nævnes i listen kun: in quarto nr. 151: d.e. »Theologia experimentalis, das ist geistliche Erfahrungslehre ... von Anfang der Bekehrung bis auf die Vollendung« (Frankfurt a.M. 1714); in octavo nr. 84: d.e. »Die Abwege oder Irrungen und Versuchungen gutwilliger und frommer Menschen« (Frankfurt a.M. 1708) og in duodecimo nr. 86-87: d.e. »Denckmal des alten Christenthums« (udg. ikke identificeret). De to førstnævnte er planlagt genoptrykt i Frommann (G.

Holzboog) Verlags G. Arnolds Hauptschriften in Einzelausgaben som hhv. bind 7 og bind 6; af denne til 11 bind (plus suppl.) planlagte udgave foreligger til dato kun bind 1: »Das Geheimnis der göttlichen Sophia oder Weisheit –« (Leipzig 1700, Rp. Stuttgart 1963) og bind 2: »Historie und Beschreibung der mystischen Theologie –« (Frankfurt a.M. 1703, Rp. Stuttgart 1970).

Det skal endvidere understreges, at denne tilgang til »værkernes virkningshistorie«, i bog- og bibliotekshistorisk regie, ikke bør selvstændiggøres og slet ikke udarte og træde på linie med noget som *ex libris-idioti*. Den skal begynde indefra og gå fra værkerne til udenværkerne (yderst sjældent vil den omvendte vej være frugtbar); praktiseret således, så at sige genopbyggende kulturhistoriens tara, udgør den et udmærket supplement til et indholdsstudium af værker og tider, et monografi-stillads, kunne man kalde det.⁷

En optegnet bogauktion er ikke uden videre titelmæssigt set identisk med hele indholdet af det bibliotek, den er optegnet over. Der skal tages en række forbehold ved benyttelsen af en sådan liste: 1) bibliotekets ejer har næppe læst alle bøger i biblioteket; han har givetvis læst mange bøger, som ikke findes i biblioteket (dette sidste gælder vel navnlig nutildags; i gamle dage læste man sikkert færre bøger end vi nu gør, men læste dem grundigere? Læseres læsevaner behandles i det for nylig udkomne samleværk: Petra E. Dorsch (u.a., hg.): »Buch und Lesen international –«).

2) En bog kan være udlånt eller bortgivet af ejeren selv før hans død eller taget ud (lagt til side) af familien eller andre – eller på anden måde være forsvundet – før optegnelsen af auktionen.⁸ Således kan det både undre og ikke undre, at vi ikke finder J.H. Schraders indledningsvis nævnte »Vollständiges Gesangbuch –« usf., i hvilken Brorson som bekendt fandt forlæg for 190 af de 194 digte, der er oversat i den fyldigste udgave af »Troens rare Klenodie« (København 1739 og senere udg.).⁹

Eksempler på andre bøger, brugt af Brorson, men ikke opført i listen, finder vi ved at gennemgå den såkaldte katekismusstrid, pastor Niels Pedersen Tøxens (1686-1755) strid med biskop H.A. Brorson om indførelsen af E. Pontoppidans katekismusforklaring »Sandhed til Gudfrygtighed«, som pastor Tøxen skarpt afviste. Striden afspejles i hovedtræk og dens akter gengives hos L.J. Koch: »H.A. Brorsons visitatsberetninger og breve« s. 371-414. I Brorsons svar på Tøxens brev og erklæring, s. 382-397, ser vi så at sige et teologisk bibliotek i anvendelse. Af de heri anførte citater (med dr. Kochs gode anmærk-

ninger) ser vi, at Brorson har rådet over bøger, eller måske i hvert fald udgaver af bøger, hvis titler eller titel-antydninger ikke genfindes i listen, selv om forfatterne til disse bøger for flertallets vedkommende synes repræsenteret her i listen. Nogen uklarhed bliver tilbage. Men denne skrivelse fra Brorsons hånd (anf. skr. s. 382-397) kan anføres som eksempel, når det gælder belysningen af et nødvendigt forbehold ved benyttelsen af en given biblioteksfortegnelse.

Vi vender os nu til listen, som aftrykkes nedenfor, for at gøre yderligere nogle bemærkninger – af statistisk art – om den. Listen omfatter udtrykkeligt 677 numre: heraf 67 »in folio« (f), 227 »in quarto« (q), 277 »in octavo« (o) og 106 »in duodecimo« (d), samt 6 (unnummerede) bundter af småtryk¹⁰, alle hæftede, »incomp(acti)«; men heri er indløbet en lang række fejl og mangler, sammentællinger og forvirrende uregelmæssigheder¹¹; det totale antal salgs-enheder (ikke bibliografiske enheder) er 584. Disse 584 fordeles, når bortses fra en gruppe »nul« lig med manglende (med 15 numre), 2 usikre og 1 kontant betalt, på 54 købere, hvis navne kan listeføres alfabetisk begyndende med Claus Bogbinder¹² og endende med provst Zoega. En del af disse navne kan findes i dr. A. Fabritius' register til L.J. Kochs udgave af Brorsons visitatsberetninger m.v., Wibergs præstehistorie og andre biografiske opslagsværker, men de har ingen interesse her, i forbindelse med trykning af listen (navnene bliver først interessante, hvis man vil efterspore det, der engang var biskop H.A. Brorsons bibliotek, materielt med »autopsi« af så mange som muligt af værkerne derfra som mål). Derfor nævnes kun et par morsomme træk her: flest bøger køber Hr. Thomsen¹³ med 115 numre; på andenpladsen – med under halvdelen heraf – følger bispens 7. barn af 1. ægteskab, sønnen Johan Hermand Brorson (1730-99), 1756-80 sognepræst i Lunde og Ovtrup¹⁴, som køber 53 numre (overvejende engelsksprogede; de 46 engelsksprogede er et påfaldende træk ved bogsamlingens sammensætning). Og sluttelig kan nævnes – en dengang væsentlig skikkelse i Ribe bys og egns historie – Grønlund med 24 numre: det er pastor David Mogensen Grønlund (1716-84), en flittig og kyndig historisk samler, hvilket på overbevisende måde dokumenteres i hans bog: »Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker« (Viborg 1780)¹⁵, med selvstændig, vel noget rationalistisk præget, kritik af heksetroens uvæsen.

Priserne skal ikke behandles; blot den bemærkning: så vanskeligt det end kan være at få et indtryk af økonomiske forhold i fortiden, kan man gå to veje: man kan sammenligne priserne indenfor samme vare-

gruppe – f.eks. bøger – i forskellige perioder (længdesnit; dette giver en forestilling om prisudviklingen) og man kan sammenligne priserne indenfor forskellige varegrupper – f.eks. bogpriser og fødevarerpriser, for så vidt disse er kendte – i samme periode (tværsnit); førstnævnte sammenligningers resultater vil afhænge væsentligt af sidstnævntes (prisudviklingen igennem perioder afhænger – med brud – af udviklingen i prisniveauet, eller niveauerne, pluralt set, i hver enkelt periode, det man nu har formaliseret i begrebet »pristal«).

Sprogfordelingen af titlerne (en titel på et sprog kan ofte dække over en tekst på et andet; i det hele taget er titeloptegnelsen i listen temmelig vilkårlig) tager sig ud som følger (alle formater anskues sammen): dansk 52, svensk 2, nederlandsk 7, engelsk 46, tysk 160, fransk 10, latin 278, græsk 2, hebraisk 7; hertil kommer en tresproget konkordans, en gammeltestamentlig salme på fire sprog og et plattysk ny-testamente; og endelig 8 manglende og 9 usikre titler (total: 584).

Trods det meget store antal latinske titler, kan biblioteket ikke kaldes klassisk. Med en meget grov og skematisk inddeling kan man sætte skellet mellem gamle og nye tekster ved år 1200: herefter har jeg optalt som gamle tekster, skrevet før dette årstal (herunder bibeltekster) 55. Alle øvrige er »nye«, skrevet efter år 1200 (heriblandt regnes ordbøger med gammelt ordstof). Denne optælling er selvsagt ikke fri for en række usikkerheder.¹⁶ Der kan nævnes et par Cicero-udgaver (0-222 og d18), men – som det vil fremgå nedenfor af genrefordelingsnøglen – absolut overvægt i samlingen har teologien.

Hvorledes sprogfordelingen og genrefordelingen indbyrdes forholder sig, er ikke undersøgt; det synes nemlig ulige vigtigere, lidt mere udførligt at undersøge genrefordelingen selv. Den tager sig ud som følger:

Alfabetisk liste over genrefordelingen.

Bibler (13 salgs-enheder), dogmatisk teologi med etik (233), filologi (4), filosofi (9), gammeltestamentlig eksegesi (23), gammel- og nytestamentlig eksegesi (11), geografi (2)¹⁷, grammatik (13), historie (82), jura med kirkejura (15), kirkehistorie (13), konkordanser (4), leksika (4), ligprædikener (13), medicin (3), nytestamentlig eksegesi (30), nytestamentlig konkordans (1), nytestamentlige prædikener (2), poesi med salmebøger (26)¹⁸, politik (6), postiller (26), pædagogik (2) og varia (10 salgs-enheder)¹⁹; hertil kommer i denne tælling 6 manglende og ikke færre end 33 usikre eller ubestemmelige (det er for en stor dels vedkommende »dissertatio«-ner, af hvilke flertallet kan antages at være af teologisk indhold). Totalen er atter 584.

Disse 23 kategorier, som er stillet lidt kunstigt op dels for oversigtens og dels for specifikationens skyld, kan reduceres væsentligt, in nuce til »teologi« og »andet«, men i dette »andet« skjuler der sig en ikke ringe mængde »teologi«. Ifølge de ovenangivne tal: »teologi« (372) og »andet« (212). Det betyder mellem 65 og 70 procent »teologi«, udtrykkeligt efter titlerne, men i virkeligheden langt mere, snarere henimod 80 procent. »Dogmatisk teologi med etik« udgør omkring 40 procent af hele bogsamlingens indhold (233), og bibelsk teologi (gt., nt. og gnt. med tekstudgaver) tager også pænt fra (alligevel ville jeg ikke bytte).

Den gamle biskops bibliotek, måske ikke just plan- og tilrettelagt, var – som det var at vente – et typisk præstebibliotek, for såvidt som »teologi« eller teologiske bøger udgjorde den alt overvejende og alt gennemsyrende bogsort deri.

Det er ikke overraskende, at vi finder skrifter af Luther og Melancthon, Speners »Theologische Bedencken« og skrifter af Brorsons samtidige, biskop E. Pontoppidan (1698-1764), i listen. Ligeledes er fremtrædende, pietistisk prægede skribenter som Joachim Lange (1670-1744) og J.J. Rambach (1693-1735) fra den hallensiske skole repræsenteret, sidstnævnte med flere titler. Normgivende dogmatikere og systematiske teologer indenfor protestantismen som Martin Chemnitz (1522-1586), J.Fr. Buddæus (1667-1729) og J.A. Quenstedt (1617-88) – og danske teologer som N. Hemmingsen (1513-1600), J.R. Brochmand (1585-1652) og H.P. Resen (1561-1638) – forekommer forståeligt nok også.

Efter listen bringes et lille udvalg af titler fra denne med bibliografi, en blanding af kendte og måske mindre kendte værktitler, som efter forfatterens skøn særligt er værd at lægge mærke til. Et sådant arrangement skal erstatte – eller forberede – en egentlig »kritisk udgave« af listen, som af pladshensyn – og andre grunde – ikke kan blive virkeliggjort her. En »kritisk udgave« skulle, foruden den nøjagtigt aftrykte liste, indeholde en fuldstændig »bibliografi« til alle titler, men ordnet alfabetisk efter forfatternavne og, hvor disse mangler, under »Anonymus«, alfabetisk efter titelbegyndelser (eller evt. efter substans-ordet i titlen) og den skulle naturligvis være forsynet med en fyldig »historisk« indledning. Noget sådant frembyder ikke få vanskeligheder, hvor det gælder en gammel auktionskatalog: eksempelvis kan f45: »1 gl. defect Lexicon –« ikke bibliograferes (end ikke ved hjælp af Ehr.-Mül.s defektleksikon!). Dette eksempel kan stå for mange. Derimod er listestoffets alfabetisering et trods alt besvær overvindeligt problem: gamle

kataloger er ordnet efter formater; først i slutningen af det 18. årh. synes alfabetisk orden på dette område – og det i Frankrig – at vinde indpas.²⁰ Specielt på auktionskatalogernes område kan den alfabetiske ordnings indførelse ikke sikkert tidsfæstes.

For moderne læsere og katalogbrugere er den alfabetiske orden blevet næsten uundværlig; ikke mindst derfor er en egentlig »kritisk udgave« af biskop Brorsons auktionskatalog et ikke uberettiget ønske, et »Desiderat«. Men en afskrift af listen kan også, som trykt tekst, blive et brugbart »hjælpemiddel« i Brorson-forskningen. I sin indledningsvis nævnte afhandling om Gottfried Arnolds bibliotek skriver dr. Breymayer angående et faksimiletryk af sit fund: »Die Herstellung eines Faksimile-Nachdrucks ist vordringliches und angesichts des überschaubaren Umfangs ohne grössere Schwierigkeiten zu realisierendes Desiderat.«²¹ En drabelig mundfuld! Men det afgørende er, at tilgængeligheden af den art kildemateriale, som gamle kataloger er, bør vurderes højt og at forøgelsen af tilgængeligheden heraf til stadighed bør efterstræbes.

Vi takker bl.a. lektor P. Lier (København) og arkivar H. Paulsen (Viborg) for værdifuld hjælp ved udarbejdelsen af nærværende artikel.

Noter:

1. Arnolds indflydelse i Sønderjylland er registreret i H. Hejselbjerg Paulsens disputats »Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740 –« (Kbh. 1962), jfr. via registret s. 419 sp. 1.
2. Findes i det interdisciplinære tidsskrift »Linguistica Biblica« 6/39 (Bonn 1976) s. 86-132. Den 72 sider omfattende »Catalogus Bibliothecae (Beati) Godofredi Arnoldi –« (Perleberg 1714) findes på det 1646 grundlagte »Herzog August Bibliothek« i Wolfenbüttel under signaturen »B c 40« og nu også – i xeroxkopier – på UB i Tübingen (sign. »16 A 8071«) og på KB i København.
3. Jfr. »Hymnologiske Meddelelser –« 5. årg. 1976 s. 171-81 og 6. årg. 1977 s. 80-90.
4. Dr. Koch har set denne protokol. Det fremgår, har jeg senere konstateret, af hans udgave af biskop H.A. Brorsons visitatsberetninger og breve (København 1960) indledningen s. XI note 1, hvor den kaldes »Ribe Stiftsprovstis registrerings- og auktionsprotocol 1682-1775«, men det er den i vor tekst anførte protokol; dog var signaturen, »C 36 A Nr. 10«, endnu ikke i brug i 1960. Men dr. Koch har set forkert: citererne s. XI – løsoreaktionen efter Brorson 9. oktober 1764 – findes ikke fol. 314, men fol. 319 a. Endvidere har dr. Koch forset sig med sin her i teksten anførte bemærkning, »intet af Bernhard i listen over Brorsons auktion«: jfr. – bogauktionen efter Brorson 19. juni 1765 – fol. 322 under »Bøger in Folio« Nr. 24: »Bernhardi opera –«, desværre uden nærmere angivelser. Helt korrekt derimod citerer dr. Koch denne kilde i Visitatsberetninger og breve« s. 224 note 7: angående Dedenkes Thesaurus etc. (»Bøger in Folio« Nr. 15-16). Men vi kan konstatere, at vor store Brorson-kender – i modsætning til os – ikke har fundet denne kilde værdig til publikation. For fuldstændighedens skyld anføres her arkivsignaturen for de ved

- udgivelsen af »- visitatsberetninger og breve« benyttede brorsonske kopibøger bd. I-III: »C 4 Nr. 208/209/210« i »Landsarkivet for Nørre-Jylland«. Og endvidere (ang. vor kilde): Bjørn Kornerup: »Ribe Katedralskoles Historie« II (Kbh. 1952) note 5 til s. 58 (findes s. 401) kalder den: »Ribe gejstlige auktionsprot. 1682-1774« (her nævnt første gang hos Kornerup). I Brev fra »Landsarkivet –« til forfatteren af 8. maj 1981 hedder det ang. benævnelsen: »Som svar på Deres brev af 4. ds. kan Landsarkivet meddele, at »C 36 A Nr. 10« på titelbladet betegnes Auctions Protocol for de geistlige udi Ribe. De anførte andre titler er senere påført bindet udenpå. –«. Basta de bromas!
5. Optegnet i biskop Matthias Anchersens skifteprotokol på »Landsarkivet for Nørre-Jylland« under signaturen »C 36 A Nr. 7« Folio 7 a-56 a; den trykte katalog bærer titlen: »Catalogus librorum quos reliquit B.M. Dn. Matthias Anchersen, dioeceseos ripensis episcopus. Qvorum auctio habebitur Ripis in ædib. episc. d. 21 aug. 1741. –« (Flensborg 1741). Den findes på KB i København. Anchersens bogsamling genopbygget efter 20. oktober 1728, da hans tidligere bogsamling gik til ved storbranden i København, var godt dobbelt så stor som Brorsons. Om Brorsons forhold til den af skæbnen ikke just skånsomt medhandlede bispesøn, Matthias Anchersen, læses efter vort skøn bedst i pastor John Hansens særdeles fortrinlige og meget stofrige bog: »Hans Adolf Brorson og hans Brødre –« (Odense 1894) kap. X: »H.A. Brorson, Stiftsprovst og Biskop i Ribe« s. 112-127. Pastor John Hansens bog ydes ikke fuld retfærdighed hos dr. Koch, vor anden store Brorson-kender.
 6. Undtagelser fra denne regel kan dog ses i de store og traditionssamlende periodeafsluttere, således f.eks. Quenstedt i teologihistorien, som man også har kaldt »Orthodoksiens bogholder«.
 7. Eksempel på en god artikel i denne genre er, foruden den ovenfor i note 2 nævnte, skønt lidt tør og pedantisk, Dr. Breymayers »Zum Schicksal der Bibliothek Philipp Jakob Speners« i: Lindt und Deppermann (hrsg.): JGP lig med »Jahrbücher zur Geschichte des Pietismus« Band 3 (1976/77) S. 71-80; bedre, med et bredere kulturhistorisk syn og sigte, er en artikel, som har været mig til megen nytte ved forberedelsen af nærværende artikel, nemlig Fru Ingrid Ilsøes artikel: »Boghandleren Joachim Moltke og hans virksomhed 1626-1664« i: »Fund og forskning i det kongelige biblioteks samlinger« bind XXIV (1979-80) s. 63-92; se også, iflg. note 61 til s. 78, »Inventarium –« over Moltkes boglager, udgivet af Fru Ilsøe i: »Nordisk tidsskrift før bok- og biblioteksvæsen« bind LXV (1978) s. 70-90.
 8. Eksempler på lånte, ikke afleverede bøger i Brorsons bibliotek er Folio 54-55 (ejer ved provst Hiort). Fremover angives »In Folio, – Quarto, – Octavo, – Duodecimo« ved henholdsvis f, q, o og d foran tallene.
 9. Kun »Troens rare Klenodie« nr. 155, 204, 210 og 281 (sidstnævnte i »Tillæg –«, forfatter er Nicolai Brorson: 1690-1757) findes ikke hos Schrader; Jfr. Koch i BSS I-II til disse numre. Det skal bemærkes, at J.A. Freylinghausen (1670-1739): »Geistliches Gesangbuch –« og »Neues geistreiches Gesangbuch –« (Halle 1704 og 1714) eller digtsamlinger af grev N.L. von Zinzendorf (1700-1760) heller ikke findes i listen.
 10. Det første bundt har ingen forfatterangivelse; de følgende tre bundter er stykker af opbyggeligt indhold, forfattet af H.A. Brorsons to år ældre broder, Broder Brorson (1692-1778), biskop i Ålborg 1737-1778. Om denne Ålborg-bisp også er forfatter til de to sidste bundter, eller de er »anonym«, står ikke klart. En prøve på biskop Broder Brorsons prædikekunst kan læses i pastor John Hansens ovennævnte bog

- (jfr. note 5) kap. XX s. 329-370. Hvad prof. Hans Brix skriver i den klassiske afhandling (»Analyser og Problemer –« I Kbh. 1933 s. 294-323) om den »Svane-sang« adjungerede prædiken, efter H.A. Brorsons plan – jfr. sønnens »Fortale« – den første af ti, angående ribebispens prædikekunst, nemlig at den ene er nok (det er tydeligvis Brix' mening), kan også gælde, når det drejer sig om adgang til trykte udgaver af biskop Broder Brorsons prædikener. Det bør dog bemærkes, at Brorsonbrødrene i deres samtid gjaldt for at være ganske habile prædikanter.
11. Eksempler herpå: f52 (men f53 2 vol.); q61 (men q62 2 tom.), 120, 130, 138-140 (men 141 4 tom.), 158; 0100 og 195; d14. ... Q1-12, 01-33 og 34-37 og mange andre er sammentalt, og mange numre sælges sammen. F54-55 og q25 tilhører forstander Hiort. Ved q50 mangler købernavn. 0-98: Grunnings tilbørlig Omgang etc. (jfr. bibliografien) sælges kontant (jfr. listens indledningstekst) til en anonym køber. Ved 0-246 er købernavnet ulæseligt. Q161 er ikke solgt. 0-40, 154-155, 169 og d58 og 61-62 fandtes ikke. Angivne defekter er: f27 og 45; q149-150, 179, 193 og 202; 0-66, 139 og 151 (altså 10 numre med defekter).
 12. At Claus Bogbinder, der køber 5 bøger, ikke har anvendt dem alle til bogbind, synes at fremgå af den omstændighed, at han køber både q68 og q77, begge af Tarnovius, altså interesse for netop denne forfatter.
 13. Iflg. »C 36 A Nr. 10« (jfr. ovenfor, note 4) fol. 317 b »Wahre« (unr.) 4 købte en Hr. Thomsen på løsøreaktionen efter bispen 9. oktober 1764: »1 brun Reol; –« og endvidere (fol. 319 a »I Gaarden« unr. 2): »1 Karet« – ordet er klat-agtigt og næsten ulæseligt – til at køre reolen hjem i. Han var altså forsynlig, vel med henblik på sine bogindkøb den 19. juni 1765. Også Mr. Grundahl (fol. 317 b unr. 5) købte: »1 Bog Reol i Amanuendis (sic!) Rammer; –«. Og Mr. G. købte 26 bøger på bogauktionen det følgende år. En hel del købernavne forekommer i begge auktionslister.
 14. Jfr. John Hansens anf. skr. s. 250.
 15. Det var et fortræffeligt initiativ af »Historisk samfund for Ribe Amt«, da man i 1973 lod dette skrift fuldstændigt genudgive med en kommentar ved Kirsten Agerbæk.
 16. En sådan er eksempelvis f26: »Hieronymi bibliotheca divina –«.
 17. 0-49: »Hübners Geografi –« og d44: »Hübners geografische Fragen –«.
 18. Det er 3 salmebøger: 0-163: »I tydsk Psalmebog –«, 0-166: »1 dansk; Psalmebog –« og 0-191: »1 svensk Psalmebog –«, som det ses, er ingen af dem identificerbar, hvilket er særlig smerteligt netop i en salmedigters bogsamling.
 19. »Varia« kunne specificeres i astronomi, botanik, naturvidenskab og så videre.
 20. Jfr. Svend Dahl (red.): »Nordisk håndbog i bibliotekskundskab« bind III (København 1960) s. 232-272, især s. 237 f. (ved Mogens Blegvad).
 21. Anf. afh. (min note 2) S. 92.

Auktionslisten

Anno 1765 d 19 Junii blev i Riibe Latine Skole ved offentlig Auction bortsolgt Sal Biskop Brorsons Bibliothecque, hvilken Auction i Dag ved Trommeslag og forhen udstædde trykt Catalogo publiceret, paa følgende Conditioner

1. Pengene betales 6.te Ugers Dagen her i Riibe til Mr. Cramer Skoleholder her i Riibe.

2. De som ikke andsees vederhæftige betale Pengene strax i vidrig fald andsees ikke deres giordte bud.

og som i Catalogo ware af andre indsat andre Biskoppen eij tilhørende Bøger, blive her for sig siden andført de Sal Biskopen tilhørende, og derefter i Appendix de øvrige efter Nummer i Catalogo.

Nor	In Folio	Vurdering	Auction	Kjøbernes Nafne
1	en tydsk Bibel	1-4"	1-1"	Provst Fabricius
2	Langkiskens Concordantz	1-3"	1-3"	Ditto
3-9	Langens Licht und Recht 7 Vol.	3-.."	5-.."	Provst Clausen
10	Quensteds Systema	..3"	..3"	Hr Schmidt
11	Flacii Clavis Script.Sacræ	1-2"	1-3-15	Mr. Grundahl
12-13	Bullius, Postilla Temporum 2 Vol	..4"	0-4-4	Mr. Hans Sørensen
14	..- Critica Sacra	..5"	1-..8	Provst Hoyer
15-16	Dedeken, Thesaurus Consiliorum 2 Vol	1-1"	1-..4	Hr Thomsen
17	Schrivers Seelen Schatz	1-5"	2-1-8	Ditto
18	Maldonatis in 4 Evangelistas	..4"	0-4-2	Hr Brorson i Lunde
19	Biblia Ebræa c.vers. Munsteri	1-4"	..5-15	Mr Eggers
20	Lutheri Commentaria in Genesin	..2-8	..2-..	Provst Buchholtz
21	Hist.Eccles.Authores	..2"	..-14	Ditto
22	Chemnitii Examen concil. Trident.	..1"	"-2-4	Provst Clausen
23	Dilhern Postilla majores	..2-..	"-1-8	Hr Radoor
24	Bernhardi Opera	..4-..	1-"-10	Provst Lønstrup
25	Botsa Moralia	..2-..	..2-4	Provst Winther
26	Hieronymi Bibliotheca Divina	1-2-..	1-...-	Provst Clausen

27 Brentius in Libr:Samuelis. defect	---8	--4	Mr. Lyhne
28 Imhof notitia S.Rom:Germ: Imp: Proceses	--3-	--2-15	Mr. Grundahl
29 Stebii, Coelum Sephiroti- cum Ebraorum	--1-	--1-12	Hr Brorson i Lunde
30 Saxonis Grammatici. Histo- ria Daniæ	--3-	--3-	Ditto
31 Bizarâ Historia rerum Persicarum	--2-	--5	Provst Winther
32 Augustinus de Civitate Dei	--2-	1-1-9	Provst Hoyer
33 Pazelii Mellificium Histo- ricum	--4-	--3-	Hr Brorson i Lunde
34 Lud.Vivis Valentini Opera	--4-	--1-2	Mr. Grundahl
35 Fabri Sorani Lexicon	1- -	1-3-10	Hr Thuun
36 Josephi Jüdische Historie	--4-	--3-	Professor Møller i Flensborg
37 Fabricii Origines Saxonicæ Heermanii Dominicalia et Festivalia 2 Vol.	--2-	--1-14	Mr. Købke
Wolfii Comment. in Officia Ciceronis	--4-	--3-3	Mr. Grundahl
Prideaux Orationes et Lec- tiones	--2-	--1-3	Mr. Petersen i Hoyer
Plinii Historia Naturalis Sleidani Religions und Politische Geschichte	--1-8	--1-9	Hr Møller til Hoyrup
44 Rabbi Mardochai Nathan Concordantiæ Ebrææ	--2-	--1-3	Mr. Eggers
45 1 gl Defect Lexicon	--2-8	--1-2	Hr Brorson i Lunde
46 Gualteri Tigürini Comment: in Corinth	---8	--1-1	Mr. Lyhne
47 Hemmingii Opuscula	--1-	---12	Mr. Købke
48 Chemnitii Loci Theologici	--2-	--2-5	Ditto
49 Petri Martyris Comment: in Corinth	--1-	--1-2	Mr. Brorson Collega
50 Strigelius in Psalmos	---8	--9	Mr. Købke
51 Petri Martyris Loci Commu- nes	--1-	--1-11	Mr. Clausen i Nustrup
53 Lutherus in Psalmos 2 Vol	--2-	--1-9	Mr. Lyhne
54 Olearii Pers: Rosenthal Schick Saadi	--4-	--3-	Hr. Brorson i Döstrup
55 William Davids Harphe	--4- ..	--1-	Mr. Hans Sørensen udleveret til Ejeren
56 Edw Pocock Commentary on the Proph: of Micha	---	---	Provst Hjorth
57 Th. Wilcock the Works of Davids Psalmes	--1-8	--1-2	Hr. Brorson i Lunde
	--2-	--1-8	Ditto

8	Syntagma Theol: p Henry Hibbet	--2--	--1-8	Ditto
59	Edw Pocock Commentary of the Proph: Joel	--1--	--1-1	Ditto
		30'-...	30'-2-5	
Nor	In Folio	Vurde- ring	Auc- tion	Kjøbernes Nafne
	Bøgerne som Sælges			
60	P Jespersens Liigprædiken over Marcus Giøe	--1--	--2-4	Hr Brorson i Döstrup
61	Brentius in Johannem	--1--	--2-15	Ditto
62	Bachus in Psalmos	--2--	---4	Mr. Lyhne
63	Gualt Tigurini Comment: in Marcum	--1--	--1-7	Hr Thomsen
64	Leths Liigpr: over Wincent Joach.Hahn	---2	--1-4	Ditto
65	Zwergii Liigpr: over Sam: Reimar	---2	---9	Ditto
66	(Reim) de familiis, qvæ in Monachiis tribus prioribus rerum potitæ sunt	---12	--1-6	Mr. Londeman
67	Friderici 4 ^{ti} Salvings Act	--3--	1-1--	Hr Thomsen
	In Qvarto			
12	Caryl in Jobum 12 Tom	4-...	4-3-8	Hr. Herlov
13	Bowel Opened of the Canticles	--3--	--1-12	Hr Brorson i Lunde
14	New Experiments	--1--	--1--	Ditto
15	Christ all and in all par Rlt: Robenson	--2--	--1-14	Ditto
16	R. Sibbes Exposition of the Philipp:	--1-8	--1-9	Ditto
17	Christ Love Heavens Glory, Hells, Terror	--1--	--1--	Ditto
18	The Divine Reich of Church Gouvernement	--1-2	--1-2	Ditto
19	Colton Mathei the Vonders of the invisible World	---12	---12	Ditto
20	Bourrouge the Sainte tresure	---8	---8	Ditto
21	Rob: Caudray a treasure or store house of Similies	--1-4	--1--	Ditto
22	Rob: Coachman the Cryofa- stone or Artreatise	--1-8	--1-8	Ditto
23	Edv. Reinold Artreatise of the Passions	--1-8	--1--	Ditto

24	Edv. Malbury Commentary upon the Habacuk	--2--	--1-12	Ditto
25	Will: Grenhil exposition of the Proph: Ezechiel 2 Tom	--4--	----	tilhører Forstan- der Hiort
26	D'Outrain Guldne Klenodie der Ehre der Wahrheit	--3--	--3-6	Mr. Eggers
27	Jos: Vicecome de vitibus Baptismi	--1-8	---9	Mr. Grundal
28	Ph:J:Spener, Theologische Bedenken 6 Tom	3-3--	4----	Ditto
34-35	Henry Ainswort Annot: upon Exod: and Lev.: 2 Tom	--4--	--1-3	Hr. Brorson i Lunde
36	d'Arsty Dictionaire	--1-4	--1--	Hr Thomsen
37	Brisonius de formulis et solennibus Pop:Rom:verbis	--1-8	----10	Mr. Brorson
38	Vorstii Dissertationes	--1-8	----15	Mr. Lyhne
39	Schertzei Opera pretium Orientale	---8	---8	Mr. Grundahl
40-41	Lud:de Dieu Animadvers: in V. et Nov:Test.	--3--	--1-14	Hr Herlov
42	Mittelholzeri Florilegium Anglicanum	--2--	----10	Mr. Grundahl
43	Abr: de Balmis Gram: Ebræa	--1--	---6	Hr Grönlund
44	Opitii Atrium Lingvæ Sanctæ	---4	---1	Mr. Lyhne
45	Nicolai Theoria Vitæ æternæ	---2		
46	...id: Prazis Vitæ æternæ	---6	--1-7	Hr Thomsen
47	Schimmer (Georg) Threnologia Prophetica	--3--	--1-8	Hr Brorson i Lunde
48	Trog: Arnkiel, Herzothum Sleswig Holstein	--4--	1-5-12	Grev Schack paa Gram
49	Hottingeri Historia Orienta- lis	--2--	----14	Mr. Lyhne
50	Sal:v:Till in Psalmos	--5--	----	
51	Graffii Theolog: Positivo Polemica	--1--	---15	Mr. Brorson Collega
52	Rambach Christum in Mose	--3--	1---5	Provst Zoega
53	Langkisch Concord. ebr. græc. germ.	--2--	--1--	Mr. Cramer
54	Goodvins geistreiche Schriften. Tillotsons Schriften	--5-	·1-2·	Provst zoëga
55	Gerhards Predigten	--1--	---11	Hr Brorson i Döstrup
56	Rosini Antiquitates Rom:	--1-4	--1-1	Mr. Grundahl
57	Barbarossa Nucleus Episto- larum	---4	---10	Mr. Lyhne
58	Calvoor de variis orbis religionibus	--2--	--1-12	Ditto

59 Pfeifferi Dubia Vexata	--2--	--3-8	Grev Schack paa Gram
60 Vandalinus de jure Regio	--1--	--1-7	Mr. Grundahl
61 Dissertationes Buddæi aliorumq	--1-8	--1-13	Mr. Eggers
62 Brochmanni Systema 2 Tom	--2--	--2-8	Mr. Købke
63 Bechmanni annot:in comp: Theologiæ	--1-4	--1--	Hr Herlov
64 Vandalini Dissertationes	--1-8	--1-13	Mr. Grundahl
65 Dissertationes Variorum	--1--	--1-15	Mr. Købke

52-2-10 53-5-19

Nor Bøger in Qvarto	Transport	Vurdering	Auction	Kjøbernes Nafne
		52-2-10	53-5-14	
66 Creidii Nuptialia		--1--	--1-11	Mr. Hans Sørensen
67 Schmidii Biblia Sacra		--3--	--4-8	Mr. Hygum
68 Tarnovius in Euang: et Cluveri orthotomia Apost:		--1-8	--1-15	Claus Bogbinder
69 Spener Erklärung der Ep: an die Galater		--3--	--3-1	Hr Thomsen
70 Rappolti Pera Theologica		--2--	--2-1	Mr. Grundahl
71 Dissertationes Variorum		--1--	--1-6	Mr. Købke
72 Pfeiffer, Doctrina de Accentuatione Ebræa		--1-12	--1-8	Grönlund
73 Pignorii Comment: de Servis apud Veteres		--1-4	--1-6	Hr Thomsen
74 Scheid Ps:119. Ebr:Syr: Chald et Arabice		--1-8	--1-5	Mr. Grundahl
75-76 Balduini Funebria. 2 Tom		--1-8	--1-3	Hr Thomsen
77 Tarnovius in Euang:Joh:		--1--	--1-14	Claus Bogbinder
78 Calvør, Gloria Mosis et Christi		--3--	--1-9	Mr. Petersen
79 Francois Caron Voorbeld des openbaeren Godtsdienstes		--1-8	--1-5	Hr Brorson i Lunde
80 Glassii Philologia Sacra		--5--	--4-3	Professor Møller
81 Creidii Postilla Epistolica		--1--	--1-3	Hr Thomsen
82 Arnoldi Livius		--1--	--2-4	Hr Grönlund
83 Alstedii Cronologiæ Thesaurus		--1-8	--1--	Mr. Eggers
84 Biddenbachs Leich Predigt		--1-4	--1-10	Mr. Lyhne
85 Schollelii Teutsche Haupt-Sprache		--1--	--1-8	Hr Holst
86 Toleti Comment: in 8 Libr. Aristotelis		--1--	--1-6	Mr. Købke
87 Brentius de Unione Perso- nali		--1-4	--1-10	Hr Thomsen
88.89 Det Oeconomiske Magazin 1 og 2det Bind		--3--	1-1--	Hr Lang

90-102	Algemeine Welt Historie von Baumgarten 13 Theile	7-...	12-3-	Mr. Petersen
103	Pontoppidan Annales Eccles: Dan: 2 Tom	2-...	2-2-4	Provst Winther
104	id. Origines Hafnienses	1-4-	1-1-	Grev Schack
105	id. Collegium Pastorale	1-...	1--11	Hr Brorsen i Döstrup
106.107	Tauleri Predigten 2 Vol	--5-	--5-	Provst Buchholtz
108	Lutheri Biblia Sacra Wittenb:	1-2-	1--15	Mr. Brorson
109.110	Osiander in Euang. Dominic: et Festivalia 2 Tom	1-...	--3-15	Mr. Købke
111	Opilii Biblia Ebræa	2-...	2-2-14	Hr Grønlund
112	Rambachs Sittenlehre	--3-	1--9	Hr Brorson i Döstrup
113	Qvisdorff Joh: Annotat: in omnes Libros Biblicos	--1-8	--1-5	Hr Thomsen
114	Arndt Berendsen Danmarks og Norges frugtbare Her- lighed	--1-8	--4-8	Mr. Kölholt
115	Becmanni Historia Orbis Terrarum	---8	---10	Mr. Lyhne
116	Vasevitzi Comment: in Johannem	---8	---7	Hr Lemvig
117	Sennesti Dissertationes	---4		
118	Bartholini Oratio Jubilæa	---1	---5	Mr. Eggers
119	Chr:Matthiæ Theatrum Historicum	--4-	--1-14	Hr Møller i Höyrup
121	Buddæi Institut:Theolog: Moralis	--1-8	--1-5	Mr. Eggers
122	J:Lucas Niecamps Missions Geschichte von 1705 bis 1736	--2-8	--1-2	Hr Brorson i Lunde
123	Th:Adams Geistreiche Schriften	--3-	--4-	Ditto
124	Lutheri Kirke Postill	--3-	1-1-	Mr. Cramer
125.126	id: Erklarung der Episteln und Euang: 2 Tom	--4-	1-3-	Hr Brorson i Lunde
127-129	Maji Theologia Euangelica 3 Tom	1-...	--3-	Hr Lemvig i Hemmeth
131	Cold, Consilium et Judici- um Episcopi Chr:Malthiæ Historia Patriarcharum	--1-	--2-11	Mr. Grundahl
	Otto Sperling Disserta- tio de numis non Vateri Institutio Lingvae Syr:	---12	---6	Hr Møller
	Razia detectio occultorum	--1-8	---13	Hr Thomsen
		--1-	---4	Grønlund
		---12		

The full Redemption of			
135	Mankind	--1--	---9 Hr Brorson i Lunde
136	Winkelman Hochzeits Predigten	---4	---2 Mr. Købke
137	Andr: Acoluthus de aqvis amaris	---8	---6 Grønlund
141	Gerhardi Confessio Catho- lica 4 Tom	1---	--4-- Provst Neuman
142	Haveker Send und Sohn Schreiben an Philem:	---12	---14 Hr. Thomsen
143	Vandaln (Petr:) Tauf, Braut, und Leich Predigt	---8	---12 Mr. Kølholt
144	Akersloot in Ebræos	--2--	--5-- Hr
145	Censura Codicis Ludo- viciani	---1	
146	Fabricii Loci Communes	--1--	--1-4 Mr. Kølholt
147	Nathan Tiberii Passions Predigten	---8	
	Summa Lateris	84-4-8	92--3
	Bøger in Quarto	Vurdering	Auction
	Transport	82-4-8	92--3
148	Flacii Catalogus Testium Veritatis	--2-8	
149	en Theologie Defect	---1	--3-2 Hr Thomsen
150	Sibellii Concionum pars tertia	--1--	
151	G. Arnoldi Geistliche Erfahrungs Lehre	--3--	--3-9 Hr Brorson i Döstrup
152	Berndt v. Züthphen Tractæt Civil	---1	---2 Hr Brorson i Lunde
153	Theologisk og Medicinsk Manuscript	---1	--2-- Mr. Cramer
154	Peder Rytters Liigpræd: over Maren Tonboe	---1	--1-- Hr Thomsen
155	Terpagger, Inscriptiones Ripenses	---6	---12 Mr. Steensen
156	Leganger, Expositis Textus Es:55.6.7.	---1	---2 Hr Brorson
157	Breithaupt, Das Saltz der Erde	--2--	--4-- Provst Neuman
159	Bützau, Forklaring over de 3 første Cap: i Joh: Epistel	--3--	--2-8 Mr. Eggers
160	Humble, Liigpræd: over Frue Ide Göe	---2	---6 Hr Thomsen
161	Gestalt der Kreuz Jesu Christi	---1	

162 De Bois Claire Oraison funebre de Crist: 5	---1	---4	Hr Brorson i Lunde
163 Tulles Bibel Lyyjss	---8	---15	Mr. Brorson
164 Ursins Forklaring over Job og Psalmerne	--2--	--3-11	Hr. Brorson i Döstrup
165 Homilia Ætiopica de Nativitate Jesu Christi	--1-8	---7	Hr Grønlund
166 Mosins Forklaring over 1 Mose Bog	--2--	--2-8	Mr. Eggers
167 Neh: Roggers the true Convert	--2-4	--2--	Hr Brorson i Lunde
168 Crocii Obadias Propheta	---10	---7	Ditto
169 Holbergs Kierke Historie	--3--	1--10	Mr. Kölholt
170 Resen Liigpr: over Dronning Anna Cathrine	---4		
171 Beschreibung des Kriegs zwischen Stanislaus und Moscov	---2		
172 Lauritz Jacobsen over Kong Chr:4	---2	--5--	Mr. Hans Sørensen
173 Gravii over Mette Rosen- crantz	---2		
174 Neumanni Programmata Academica	---4		
175 Dionysii Orbis Descriptio	---8		
176 Schuteti Leichpredigt uber Albrecht Graf von Solms	---2	--1-10	Mr. Købke
177 Ostens Apparatus Cateche- tici	---8		
178 Herberger, Trauer Bin- den 2 Vol	--2--	--2--	Provst Neuman
179 Gejer uber Euangelia, defect	---4		
180 Osiandri Refutatio Scripti Franc:Puni	--1--	--1-8	Hr Thomsen
181 Hottingeri Exercitationes Antimorinicanæ	--1--		
182 Concordia Qvatuor Euange- liorum	---8	---14	Mr. Købke
183 Th:Bangii Coelum Orientis	--1--	---6	Rector Hansen
184 Borrichius de Antiqua Romæ facie	---4	---5	Hr Grønlund
185 Genebrardi Isagoge Rabbinica	--1--		
186 Cordesii Postilla Sym- bolica	---12	---12	Thomas Puggaard Disc:
187 Bartholinus de Peregrina- tione Medica	---8		

188	Frantzii Dissertationes	---4	---8	Doctor Wernike
189	Zeeman aliorumq Dissertationes	---2		
190	Altopheri Harmonia Euangelistarum	--1-		
191	Finkii Postillæ Ecclesiasticæ et Academicæ	---4	--1-11	Hr Thomsen
192	Borchardsen over Albrecht Scheel	---8		
193	Blochwitz Seelen Schatz defect	---4		
194	Vandalini Prælectiones in Ep: ad Rom:	---8	---9	Ditto
195	Schrammii Theol:revel: Principia	---6		
196	Stolte Accentuatio Sacri Cod: Ebæi	---4	---4	Hr Lemvig
197	Guilielmi Chronologia Sacra	--1-		
198	Brouns Discours of Vounds	--1-	---3	Hr Brorson i Lunde
199	Bergs Samling af Kongl. Forordn: og Rescripter	---8	--1-8	Mr. Cramer
200	Hylling Duen i Klippens Rif	---2	--2-	Hr Haard
201	Bock Graf v. Zintzendorff und der Hernhutter Verbindung	---2	---3	Mr. Eggers
202	Stilleri Postill defect	---2		
203	Tuchsen Tractatus de Inventario	---2	---5	Claus Bogbinder
204	Razia Occultorum detectio	---6		
205	Köyteri Annæmontani Thesaurus Pauperum	---4	---10	Hr Lemvig
206	Schulteti Geistliche Predigten	---4	--2-	Mr. Brorson
207	Niederwerfe Concordantz	--1-		
208	Neuman, Rede bei der Taufe Levi Abrahams	---2	---7	Hr Thomsen
209	Hofman, Oprindelse til at give og tage Tiende	---12	--1-2	Mr. Steensen
210	Brunsmanni Elenchus Etymologico-Grammaticus	---8		
211	Vinstrup over Thage Tott	---2	---5	Hr Thomsen
212	Brochman over Sophia Lindenov	---2		
213	Alethophilus von die Schwedische Gefangene	---2		

214 en gl. Latinsk Concor-		---	4	Mogens Siveborg
dantz		---	4	
215-218 Chemnitii Gerh:et Lyseri				
Harmonia 4 Vol		--5--	--4--	Provst Neuman
219 Chr:5 Danske Lov		1---	2---	4
220 Kirke Ritualen		--3--	1---	Grev Schack paa Gram
221-225 Forordninger fra 1683				
til 1740. 5 Vol		5---	7--8	Mr. Grundahl
226 Clausens Register over				
Forordninger		--1-8	--4--	Mr. Hans Sørensen
227 Bulls Register over Loven				
og Forordninger		1---	1-4--	Mr. Grundahl
Summa Lateris	97-4-15	115--	--12	
Bøger in Octavo	Vurdering Auction			Kjøbernes Nafne
Transport	94-4-15	115--	--12	
1-33 Acta Historiæ Ecclesiastica				
33 Bind hæftet	3---	3-2-8		Hr Møller i Høyrup
134-37 Budingske Samlungen hæftet		--2--	--1-1	Hr Holst
38 Baker Volständ:Historie der				
Inquisition		---12	--1-10	Mr. Petersen
39 Der Schächer am Kreutz 8 St		---10	---12	Hr Thomsen
40 Poiret die göttliche Haus-				
haltung 2 ^{te} Theil		---12		fantes ikke
41 Pontoppidan om Verdens				
Nyhed		--1-4	--3-15	Provst Kynde
42 Huteri Enchiridion Theolo-				
gicum		---2	---2	Hans Puggaard
43 Baumgartens Theologische				
Bedenken 3 ^{te} Samlung		---4		
44 Abbildung des Menschen				
Hertz		---4	---12	Hr Thomsen
45 Zinzendorf erwartete				
Erklärung uber H:H:Frank		---4	---2	Mr. Kölholt
46 Burgerns Nachricht von				
Lutheri Monkestand		---6	---8	Mr. Hans Sørensen
47 Berner Mejner die Eigen-				
schaft der Ebraische				
Sprache		---8	---5	Mr. Brorson
48 Rambachs kleine Schriften		---12	--2--	Ditto
49 Hübners Geographie		--1-12	--3--	Ditto
50 Höyer Dannemarks Geschichte		--1--	1-1--	Hr Brorson i Lunde
51 Rittmeyer, vors Herras				
Jesu Christi Nattvard		---4	---6	Hr Thomsen
52 Feilinghausen, Grundlegung				
der Theologie		---6	---11	Ditto
53 Selnecceri Paedagogia				
Christiana		---6	---2	Mr. Købke

54 Samlung zum B [?] des Reichs Gottes	--1-4	---12	Provst Clausen
55 Qvirsfeldts Garten Gesellschaft	---8	--1-8	Doctor Wernike
56 Hofman von Zufriedenheit	---12	--2-4	Mr. Brorson
57 Isocratis Orationes et Plutarchus de puer:inst:	--1--	---2	Grønlund
58 Ovidii Libri Tristium	---6	--2-8	Søren Mandøe
59 Euangelische Gnaden Ordnung	---4	--1--	Provst Clausen
60 Collins Indtrængelse i Guds Rige	---4	--1-8	Ditto
61 Bohnen Reformation der Kirche in Engeland	--2--	--2-1	Ditto
62 Naur, El, Paaskellilie	---2	---10	Ditto
63 Schmidii Compendium Histor:Eccl'es:	---8	--1--	Hr Grønlund
64 Sachs Predigten	--1-4	--3-2	Provst Clausen
65 Rieger von den 8 Seeligkeiten	--2--	--3-5	Ditto
66 Pfaffii Institutiones Juris Ecclesiastici defect	---2	---4	Mr. Brorson
67] eumanni Augusta concilii Nicæni Censura	---10	---10	Ditto
68 Nicolai Abba dr Glaubigen	---8	--1--	Provst Clausen
69 Statii Lutherus redivivus	---2		
70 Weysens Politische Reden	---2	---9	Hr Thomsen
71 Vinstrupii Litaneutica	---2		
72 Bartholini Ethica	---1	---2	Mr. Brorson
73 Reineccii Biblia Ebræa	1-1--	2-2-2	Apotheker Carstensen
74 Tarnovius, der Alte Glaube	---4	---10	Hr Radoor
75 Müller, Thrauen und Trost-Quellen	---4	--2--	Doctor Wernike
76 Probe ein Lehrbuchleins von die Bruder Gemeine	---2	---5	Hr Holst
77 Cellarii Cornelius	---8	--2--	Grønlund
78 Jeremias ein Prediger der Gerechtigkeit	---4	--2--	Mr. Grundahl
79 Hayward Strony Helper	---6	---4	Hr Brorson i Lunde
80 Tarnovius de Sancto Ministerio	---12	---9	Mr. Brorson
81 E: Pontoppidans Hyrde Breve	---8	--2-4	Ditto
82 The Holy Bible	--2--	--3-4	Provst Zoega
83 Marpergers letzter Sündopffer im Gesetz Arnolds Abwege	--2--	--2-15	Mr. Kølholt
	--1-4	---12	Hr Thomsen
85 Adam Berndt, Stand der Sicherheit etc	--1--	---10	Grønlund
Watts Tod und Himmel	---12	--1-15	Provst Buchholtz

87	von Hallers Gedichte	---12	--2-11	Ditto
88	Buddei Anleitung zur Wahre Weisheit	---12	---6	Hr Thomsen
89	Lutheri Chronica	---1		
90	Feilerus Historische Lustgarten	---1	---4	Ditto
	Jacobi Friedens Wagen	---2	---2	Ditto
	Talanders Briefsteller	---4	---4	Professor Møller
	Bogazii Erkenntniss Jesu Christi	--1-12		
	id:Euangelische Übung de Wahre Christenthum	--2-8	1---	Hr Brorson i Lunde
	id: Warnung für den Ruchfall Fenelons Geistliche Schriften	--1-12		
	Posst Compend:Theol: Viat: et Regenit	---6	---13	Mr. Grundahl
	Grunning. Tilbørlig Omgang med Gud	--1-10	--1-15	Hr Lemvig
59	Richter Erkenntniss der Menschen	---2	---10	Contant
		--3--	--3-10	Hr Brorson i Jernved
		109-4-10	134-2-6	
	Bøger in Octavo Transport	Vurdering Auction		Kjøbernes Nafne
		109-4-10	134-2-6	
101	Dodrigt. Wahre Gluck- seeligkeit	--1-12	--2-8	Hr Brorson i Lunde
102	Gretteri Explicatio Catechismi	---1	---1	Mr. Lyhne
103	Schinmejer, Möglichkeit des Christenthums	---6	---9	Professor Møller
104	Ko[?]tes Reyse nach dem gelobten Land	---12	--1-14	Ditto
105	Münther Gram:Græca	---12	--2-1	Hr Grønlund
106	Christ:6 Danske Bibel	--2--	--4-4	Mr. Hans Sørensen
107	Hiltebrandts Antiqvita- tes Romanæ	---2	---3	Mr. Brorson
108	Jacobi Gedanken über grossmütig zu sterben	---4	--1-4	Hr Brorson i Jernved
109	Eertzens Theologie	---4	---5	Hr Thomsen
110	Leutveins Buss-Stimme	---12	--1-4	Ditto
111	Arndts Wahre Christenthum	--2--	--2-3	Hr Lemvig i Hemmeth
112	Erklärter Hand-Bibel des Neuen Test	--1-4	--1-2	Mr. Hygum
113	Ewalds Tids Register 1 og 2 Deel	--3--	--3-10	Hr Brorson i Döstrup
114	Der Dänische Avanturier	---8	--2-4	Mr. Steensen

115	Stockii Clavis Vet: et N ^{vi} Test: 2 Vol	2-...	4-1-1	Mr. Clausen i Nüstrup
116	Bentheim Engelandische Kir- chen und Schulen Staat	--4--	--2-12	Hr Lemvig
117.118	Pfanners Buss und Lebens- weg 2 Th.	--5--	--2-12	Hr Thomsen
119	Zschorns Sitten Lehre	---12	--2--	Provst Kynde
120	Melanchtonis Epistolæ	---8	---2	Hr Lemvig
121	Eleutherii Gedanken von der Vernunft	---8		
122	Vandalini Vaticanii Jacobæi Expositio	---1	---2	Mr. Eggers
123-125	Rambach über das Leiden Jesu Christi. 2 Tom.	--3--	--3-8	Mr. Hygum
125	Jean Mestrezat Sermons	---8	---2	Mr. Grundahl
126	en Hollandsk Bibel	--1--	--1-1	Hr Brorson i Lunde
127	Adami Trostende Priester	---6	--2-2	Hr Thomsen
128	Vendleri Prodromus Biblio- thecæ Biblicæ	---4	---4	Hr Brorson i Lunde
129	Freilinghausen über Joh:17	---10	--1-2	Hr Brorson i Döstrup
130	Pepliére Grammaire	--1-8	--3--	Hr Thuun
131	Bayeri Compend:Theol: Positivæ	---12	---12	Hr Lemvig
132	Egard, Christenthum Salomonis	---2		
133	Videburg, Astronomische Bedenkung	---4	---10	Hr Thomsen
134	Phosphorus Apocalypticus	---12		
135	Lundii Levitische Hohe- priester und Priester	--1-4	--2-1	Mr. Grundahl
136	Morhof, unternicht von der Teutschen Sprache	---8	---4	Hr Thomsen
137	Struense Unterscheid der Bekehrte und unbekehrte	---4	---4	Hr Brorson i Lunde
138	Faitfull narrat: of the Surprinzing vork of God	---6	---4	Ditto
139	en gl Græsk Gram: def.	---1	---2	Hr Lemvig
140	Bunonis Historiæ Universæ Idea	---4	---4	Hr Brorson i Lunde
141	Neue Lieder	---1	---1	Ditto
142	Ernstes Bilderhaus	---2	--1-1	Mr. Grundahl
143	Hedinger, Unterricht der Jugend	---2		
144	Perrot de Ablancourt Vongè	---2	---10	Hr Lemvig
145	Aretii Comment: in Marcum et Lucam	---4		
146	Bussieres Flosculi Histo- riarum	---6	---3	Mr. Eggers

147	Zinzendorfs 7 letzte Reden	---	1		
148	Kern. 2 Judische Schrift- gelehrten Zeugnisse von	---	8	---	13 Brorson i Lunde
149	Lutheri Forklaring over Joh: 6	---	4	---	11 Hr Brorson i Döstrup
150	Dankels Discours om Siælen	---	4	---	1-2 Hr Brorson i Lunde
151	Theologia Mystica, defect	---	1	---	6 Mr. Eggers
152	Taylor, the ruse an exer- cise of holy [Divin: ?]	---	4	---	7 Hr Fogh
153	Fechten, Nachricht von Religion der [Grekem ?]	---	6	---	4 Mr. Hygum
154	Hollatzens Messianshe Re- ligion	---	6		
155	Schmidii Compend:Hist: Eccles:	---	2		fantes ikke
156	Robe Werk Godts. 2 Tom	---	2	---	6 Hr Lemvig
157	Antonii Euangelische Haus Gespräch	---	8	---	2 Hr Fogh
158	Starki Leschona Hakadosch	---	4		
159	Bartholin, de Cruce Christi	---	2		
160	Traieture of Majeste in his [solitude ?]	---	1	---	4 Hr Thomsen
161	Tribbecovii Gecreutzete Li [ebe ?]	---	2		
162	Buxbaum, Catechesis Medi [ca ?]	---	2	---	2 Doctor Warnike
163	en tydsk Psalmebog	---	6	---	3 Hr Fogh
164	Pontoppidan Sandheds Kr [aft]	--1--		--3--	Provst Zoega
165	Vellejus Paterculus	---	8	---	2 Mr. Eggers
166	en Dansk Psalmebog	---	6	---	1 Mr. Lyhne
167	Practical Discours upon the morality	---	2	---	2 Hr Thomsen
168	Hedingers Nye Testam: mit Summarien ?	--3--		--3-4	Hr Fogh
169	Curcelæi N: T ^{um} Græcum	--1--		fantes ikke
170	Casmanni Angelographia	---	4	---	2 Mr. Lyhne
		118-4-7		148-4-13	
	Bøger in Octavo Transport	Vurdering Auction		Kjøbernes Nafne	
		118-4-7		148-4-13	
171	Dilhern Libr: 3 electorum	---	2	---	2 Hr Lemvig
172	Buchleri Thesaurus Poeticus	---	2	---	7 Mr. Brorson
173	Hessenthaleri Athleta Politica	---	2	---	2 Mr. Grundahl
174	Baumeisteri Institutio- nes Philos:Ration:	---	8	---	13 Mr. Brorson

175 Melancthon: Confessio Fidei	---2	---1	Mr. Lyhne
176 Manzeli Schediasma de Superintendentibus	---2	---2	Hr Thomsen
177 Zvedens Gedanken von Schulwesen	---2	---2	Ditto
178 Tilly Bericht des Steins en Gravel in ons	---1	---2	Hr Brorson i Lunde
179 Buddæi Collegium priva- tissimum	---4	---9	Mr. Brorson
180 Gottscheid, Kern der deutschen Sprach-Kunst	---8	---4	Mr. Cramer
181 Allerups Sangviis forfattede Catechismus	---2	---7	Hr Fogh
182 Catalogus Plantarum circa Cantabrigiam	---1	---1	Hr Thomsen
183 Hunnius, Beweis das Lutherus von Gott graus [?]	---2	---1	Mr. Cramer
184 Albertini [?] Schleifer	---1	---2	Hr Thomsen
185 Majer Schw[jeer ?] angefochtene Kind Gottes	---4	---14	Hr Herlov
186 Sepher Masoreth Hamaforeth	---4	---3	Hr Gronlund
187 Morhof, opera Poetica	---8	---3	Hr Thomsen
188 Heerman, die Erklärte Hand Bibel Alt:Test:	---8	--1-4	Mr. Hygum
189 den nye Oversættelse af de 5 Mose Bøger, og Nye Test: 2 Vol	--4-8	1-1-8	Provst Zoega
190 Der Gesellige, nur Moralske Wochen Schrift 4	--1-8	--1-	Mr. Eggers
191 En Svensk Psalmebog	---2		
192 Mushard, Frage von Ur- sprung des Lutherthums	---1	---3	Hr Thomsen
193 Pfeiffers Euangelische Er- quickstunde	---1	--2-6	Doctor Wernike
194 A Founteins of Thears	---1	---3	Hr Thomsen
196 Robinsons Essays	---1	---3	Ditto
197 Miscellanea the first part	---6		
198 Christs Counsell to his Langvaish [Church of Sardis]	---6	---10	Hr Herlov
199 Mercuri or the Secret and Swift messenger	---2		
200 [Senne?ti] Epitome Naturalis Scientiæ	---2	---2	Mr. Lyhne
201 Hiørrings [S]eyr Krantz	---4	---5	Hr Grønlund
202 Roterodami Epitome Ada- giorum	---2	---3	Mr. Brorson
203 Hemmingii Enarratio in Ps. 84	---1	---2	Mr. Eggers

204	Dictionarium Græco Latino Gallicum	---6	--1-6	Doctor Wernike
205	Anmerkungen über Rusmejers Schrift, die Sonderbare Kraft Christi	---4	---3	Mr. Cramer
206	Müller über das Wort: Mein Gott, warum etc.	---2	---10	Doctor Wernike
207	Poiret, Gottliche Haus- haltung	---4	---3	Hr Fogh
208	Collin, Christliche Gedanken von Kinderzucht	---6	---10	Mr. Cramer
209	Golii Gram: Græca	---4	--1-6	Claus Bogbinder
210	Selnecceri Pædagogix Christianæ pars 1 ^{ma}	---2	---3	Mr. Lyhne
211	Serrens Susso Todes Gedan- ken	---2	---5	Mr. Brorson
212	det Nye Test: paa Plat Tydsk	---2	---2	Hr Thomsen
213	Meisneri Philosophia Sobria	---4	---9	Mr. Brorson
214	Kaysern, Wahre Absonderung von allen falschen Kirchen	---1		
215	Kurtze Abbildung der Glau- bens und Sitten Lehre	---1	---4	Hr Thomsen
216	Les Epitres et Euangiles de toute l'année	---1		
217	Nicolai Beschreibung des ewigen Leben	---8	---3	Ditto
218	Florilegium Ethicum	---1		
219	Manutii Comment: in Officia Ciceronis	---1		
220	Ren:des Cartes, Medita- tiones de prima Philosoh.	---1	---4	Mr. Brorson
221	Hugonis pia Desideria	---2		
222	Ciceronis Epistolæ	---2		
223	Sulpitii Severi Historiæ Sacræ	---1	---14	Hr Thomsen
224	en Catholsk Bog kaldt Horæ Divinæ	---8		
225	Gerhardi Homiliæ Sacræ	---6		
226	Theologiæ Positivæ Sphinx	---1		
227	Poiret de Eruditione	---1		
228	Brochman Sabbathi Sancti- ficatio	---3	---5	Hr Lemvig
229	den Grønlandske Mission paa Vers	---4		
230	Bartholini Systema Physi- cum	---2		

231 Simon Pauli Dissertat: in Euang Brentius De Omnipotentia Christi	---9 ---1 ---1		Hr Thomsen
	121-3-5	153-1-9	
Nor Bøger	Vurdering Auction		Kjøbernes Nafne
Transport	121-3-5	153-1-9	
233 Resenius de Sancta fide	---2		
234 Barclayi Argenis	---4	---12	Mons ^r Eggers
235 Plauti Comoedia	---6		
236 Weysens Compendium Meta- physicum	---1		
237 Barclayi Argenis	---4		
238 Tilonis Curtius Orator	---6	---5	Mr. Kölholt
239 Alberti inter:præcip: Relig: Christia:	---4		
240 Cornelius Nepos c: not: Min	---8	---12	Thomas Puggaard
241 Hornii Introductio in Histo: Univ:	---2		
242 Discurcus de necessitate Jesu Chr	---1		Rector Hansen
243 Hemmingius de Lege Naturæ	---1		
244 Tydelige Spørsmal og Gensvar over Catechism	---2	---7	Mr. Cramer
245 Fridrich [?] klingende Harpfe Davids	---12	---4	Provst Lønstrup
246 Gradus ad Parnassum	--1--	--3-10	Hr [?] i Øse
247 Barclayi Parænesis ad Sectarios	---1		
248 Ed:Majoris liber de varianda Oratione	---2		
249 Nigrini, Papisticus Script: Sacræ contemtus	---2		Hr Thomsen
250 Siricius de somno carnali [?]	---2		
251 Itinerarii Germaniæ com- pendium	---2		
252 Bergman Bestrafede Zungen Sünde	---2	---6	Ditto
253 Kucks Sacræ orationes variæ formandæ	---2		
254 Orationes funebres in Pontifices, Imperat: Reges, Princ:	---4		
255 Alexandri Genialium Dierum Libr:6	---1	---10	Hr Grønlund

256 Baxter Ein Heiliger oder [weise?]	---4	--1-7	Hr Herlov
257 Welleri Gram:Græc:	---4		
258 Vesling Zerlegung des menschlichen Leibes	---4	--1-	Hr Müller i Høyrup
259 Grotius de imperio Regio circa Sacra	---6		
260 Ebarti Enchirid: Theol: Positiv:	---4	---4	Provst Lønstrup
261 Gram: Chald:	---2		
262 Selneckeri Institutiones	---1	---9	Hr Herlov
263 Bugenhagen, Aannotat: in Libr: Regum	---1		
264 Schurman, Ευκληρια s: melioris partis electio	---2		
265 Hornbeck Summa Controver- siarum Religionis	---6	---6	Hr Fogh
266 Menantes Auserlesene Briefe	---6	---8	Professor Møller
267 W [?] sii Dialectogia Sacra	---2	---6	Hr Fogh
268 Itinerarium Benjaminis c: Vers: Lat:	---6	---2	Grønlund
269 [T?D]ischmans TaufRede	---6	---7	Hr Thomsen
270 Vagenti Orbis Habitabilis	---2	--1-	Grønlund
271 Hofmans Poetica	---1		
272 Nigrini Tractatus de Legis impletione	---4		
273 Vincentius de ortu et progressu juris Civilis	---1	--1-	Hr Thomsen
274 Dantzii Comp:Gram: Ebr: Chald:	---12	---12	Grønlund
275 Cleandri Ligvæ Græcæ Institutiones	---4	---1	Mr. Cramer
276 Schmidt Erklärung der Predi Salomons	---2	---11	Hr Herlov
277 Lo [?] enii Dissertationes Politicæ	---2	---1	Mr. Lyhne
In Duodecimo			
1 Schmidii Senarius Ange- licus	---4	---4	Hr Thomsen
2 Svetonius	---4	---15	Hr Grønlund
3 Cappels Versoekingen [?] Natur	---2	---6	Doctor Wernike
4 Hornii Arca Noæ	---2		
5 Arnisæi Doctrina Politica Aristotelis	---2		
6 Apologia pro Rege et Populo Anglicano	---2	---3	Mr. Steensen

7 Finkius, Qvæstiones illustres Theol	---	3	
8 Bunians Pilgrims Fremgang	---	4	
9 Vossii Opuscula de studiorum ratione	---	1	---3 Mr. Eggers
10 Vendelini Christiana Theologia	---	1	
11 Ovidii Epistolæ c: not: Mine [?] ii	---	4	---5 Grønlund
12 Hallii Coelum in Terra s: Seneca Christinus	---	2	---10 Hr Thomsen
13 Mentzeri Exegesis Aug: Confess:	---	1	
14 Hornus de Origine Ameri- canorum	---	2	---2 Hr Fogh
15 Arnesii Medulla Theologiæ	---	1	---1 Mr. Lyhne
16 Hildebrandts Antiquit: Romanæ	---	1	---1 Hr Grønlund
	123-4-2	157----	6
Nor Bøger in Duodecimo Transport	Vurdering Auction		Kjøbernes Navne
	123-4-7	157----	6
17 Satans Tiery darts qvenched	---	2	---2 Hr Brorson i Lunde
18 Ciceronis Epistolæ	---	4	---1-2 Thomas Puggaard
19 Prudentii Opera	---	2	---2 Hr Grønlund
20 Series temporum mundi	---	1	
21 Dilhern Eclogæ Sacræ N ^{vi} T ⁱ	---	3	---1 Mons' Lyhne
22 Ceremonies et Coutumes	---	1	
23 Voetius, Exercitia et Bibliotheca Studiosi	---	2	---3 Hr Thomsen
24 Cellarii Historia Univer- salis	---	2	---5 Doctor Wernike
25 Hornii Orbis Politicus	---	2	
26 Gerhardiæ piæ medita- tiones	---	1	
27 Corn: Agrippa de Vanitate Scientiarum	---	2	---4 Hr Brorson i Døstrup
28 Buani Edmund Wahre Christenthum	---	2	---4 Hr Thomsen
29 Goodvin, Betrachtungen über die Sünde	---	4	---6 Ditto
30 Witsii exercitationes Academicæ	---	5	---12 Hr Herlov
31 Hennii Orationes paren- tales, nuptiales, etc.	---	4	---1 Grønlund

32	Bûchanans Poemata	---2	---3	Rector Hansen
33	Heinrici Lucubrations	---2	---7	Provst Riese
34	Bar[?] æi Poemata	---1		
35	Valton Dissert:de Lingvis Orientalibus	---2		
36	Sneideri Compendium Bibliicum	---2	---2	Hr Thomsen
37	Baudii Epistolæ	---4		
38	Meisneri Meditationes in Euang	---2	---4	Ditto
39	Hornii Orbis imperans	---2	---3	Doctor Wernike
40	Hinkelman Betrachtung von Reinigung	---3	---13	Hr Thomsen
41	Berthii Comment: rerum Germanicarum	---2		
42	Danæi Physica Christiana	---1	---3	Mr. Steensen
43	Palladius de Poenitentia	---1		
44	Hübners Geographische Fragen	---6	---12	Provst Riese
45	Hoffenrefer:Doctrina Christiana	---1		
46	Defensio Regis Caroli 1 ^{mi}	---2	---10	Hr Thomsen
47	Finckii Meditationes Theologicæ	---1		
48	Schonboerner, Politica	---1		
49	Vitringa von Tempel bej Ezechiel	--1-8	--1-8	Provst Riese
50	Engelman, Crucifixio Christi	---1	---4	Hr Thomsen
51	Spicelius de Atheismo eradicando	---2		
52.53	Zornii Opuscula Sacra 2 Vol	---12	---8	Mr. Eggers
54	les Oeuvres diverse de Sieur de Balzac	---4	---5	Provst Riese
55	Buddæi Elementa Philosoph: instrum.	--1-	---10	Hr Fogh
56	Stockmanni Elucidarius Deorum	---4		
57	id: Elucidarius Haeresium	---4	---6	Mr. Eggers
58	Langii. Causa Dei	--1-	---	fantes ikke
59	Plinii Historia Mundi	---14	--2-	Hr Herlov
60	Erasten Historische Bilderhaus 3ter Theil	---2	---8	Mr. Grundahl
61.62	Sturmii Mathesis 2 Tom	---12	---	fantes ikke
63	Rambach, Erkäntniss der Wahrheit	--1-4		

64 id: Auserlesene heilsame Worte	--2-8	--5-2	Hr Fogh
65 Danhaveri Theologia Positiva	---4	---2	Mr. Lyhne
66 Formula Concordiæ	---8	---13	Mr. Steensen
67 Geistliche Fama XI-XX Buch	---8	--1-4	Hr Thomsen
68 Haveker, Abendgespräche	---4	---8	Ditto
69-72 Theologische [?]	--3--	--1-8	Mr. Steensen
73 Le Campagne de Charles XII	---4	---4	Hr Thomsen
74 Bailii Übung der Gottseelig- keit	---1	---6	Ditto
75 Kraft Theologische Bib- liotheqve	---4	--1-8	Hr Herlov
76 Madai Nachricht vom Gebrauch einiger Medic:	---4	---14	Doctor Wernike
77 E:E: Pontoppidan Epigram- mata	---2	---4	Hr Thomsen
78 Schrader, Ordnung des Heils	---1	---6	Mr. Kølholt
79 Wittefield Bestrafung des Zinzendorff	---1	---10	Provst Zoega
80 Mercati Beweis das Jesus ist Christus	---1		
81 Meshantes Neue Vermaeklig- keiten	---1	---2	Mr. Steensen
	Summa Lateris	127-1-5	161-3-5
Bøger	Vurdering	Auction	Kjøbernes Nafne
Transport	127-1-5	161-3-5	
82 S Peters Compleine Ma -- Mogdal teares	---2	---2	Hr Brorson i Lunde
83 Majers Swehr angefocht- ete Kind Gottes	---6	---12	Hr Herlov
84 the Genealogie of the Prince et Princesse Georg et Anne	---2	---3	Hr Brorson i Lunde
85 Gelofwardig en kort Verhald von Werk Godts	---2	---2	Hr Brorson i Lunde
86.87 Arnold Denkmahl des alte Christenthums	---12	--1-3	Mr. Steensen
88 Lettres de Richelieu Tom: 1	---6	---7	Hr Haard
89 Of the mortification of Sinne in belivers	---2	---4	Provst Riese
90 Supplication of Saints a Book of prayers	---2	---2	Hr Brorson i Lunde
91 Jansonii Toetsteen	---2	---2	Ditto

92	Joh:Gaule Speculation upon Christi incarnat:	---2		
93	A Method of Devotion	---4		
94.95	Bug, the Pillegrim Progress van Qvackerisme	---12		
96.97	Chambarlayne Angliæ notitia	---8	--3-7	Mr. Steensen
98	the Causes of the Decay of Christ: Pety	---4		
99	Hamilton the liefve of James Bonel	---4		
100	Robert Soath Sermones Preached	---6		
101	Memoires de Chardinal Richelieu	---10	--1-1	Hr Haard
102	Starhope Meditations of Augustine	---4		
103	[--?--] Reading both Civil an Eccl:Hist:	---8		
104	Laurence Echard the Roman Historie	---12	--2-3	Mr. Steensen
105	the Gouvernement of the Tongue	---4		
106	Beveridge Private Thoughts upon Religion	---6		
	Et Bundt Dissertat: et Orat: in comp:	--8-8	--2--	Hr Thomsen
	4 Stk af Biskop B: Brorson daglige Trøst af den hellige Daab a [?]	--1-8	--1-8	Mr. Cramer
	id: 2 Stk. Ære og Herlig- hed for dem som overvinde den farlige Fiende Lunken- hed	---12	---12	Mr. Grundahl
	id: Troendes Trøst af den hl Nadver 12 Stk	--3--	--3--	Mr. Cramer
	Besvarelse paa 2de Spørgsmaal, om et naturl Menneske er oplyst 2. om irrogenitus kand lære ret 4 Stk a [?]	--1-8	--1-8	Mr. Cramer
	Visse og Vigtige Sandheder, i Nogle Præ [?]2 Stk	---12	---12	Mr. Grundahl
	Summa Summarum fragaar for Sibelius N ^o 150 in 4to.	129-4-13	164-4-13	
			-2-	
				164-2-13

Landsarkivet i Viborg Auct.Prot. C. 36.A. Nr. 10.

Tillæg

I tilslutning til auktionen fortjener flg. lille stykke at genoptrykkes. Det stammer fra en artikel, »Et fattigt Præstehjem« (om brødrene Brorsons barndomshjem), af sognepræst Aage Dahl (Egen på Als), en mand med en mageløs personalhistorisk interesse og viden; artiklen findes i: Aage Dahl (red.): »Præstehistoriske Samlinger udgivet af Selskabet for Danmarks Præstehistorie –« h.4 (Kbh. 1930) s. 197-209. Brorson-brødrenes far, pastor Broder Brodersen (28.6.1662-28.3.1704, født og død i Randerup præstegård), en mand med mådelig forstand på penge, var død, og der skiftedes efter ham. Pastor Dahl skriver indledningsvis (s. 197): »I Lø Herreds Provsteprotokol for Årene 1696 flg. findes efter en Præst i Herredet indført et Skifte, som forekom mig at være af så stor interesse, at det fortjente at afskrives til Brug for Offentliggørelse i dette Tidsskrift«. Vi hidsætter bog-afsnittet fra dette skifte (s. 203)

»Bøger, som fandtes i Sterfboen, vare af ingen Verdi, og icke werde her at anføres og antegnes. De vare som følger:

In Folio:

- (1) Postilla Math. Hoe.
- (2) Postilla historica et gnomica Hommen.
- (3) Enarrationes Lutheri in historias quasdam evangelicas.
- (4) Biblia latina incerti auctoris.
- (5) Postilla Lutheri in evangelia dominicalia.
- (6) Brentius in 1. Samuelis librion. (smlg. auktionen f27).
- (7) Lyra in biblia latina.

In Quarto:

- (8) Martini Geieri Busstimme. (smlg. måske auktionen q179).
- (9) Concordantiæ biblicæ incerti auctoris.

In Octavo:

- (10) Postilla germanica Majeri.
- (11) Enarrationes epist. dominal. Welleri.
- (12) Eusebii hist. ecclesiasticæ pars prima.

- (13) *Dispositiones evangeliorum dominicalium Balthaseris Mülleri.*
 - (14) *Postilla qvædam latina incerti auctoris.*
 - (15) *Pars prima doctrinæ ethicæ Pauli ab Eitzen.*
 - (16) *Petri Palladii isagoge ad libros propheticos et apostolicos.*
 - (17) *Erasmi Sarcetri methodus in quosdam scripturæ locos..*
 - (18) *Baldo. homil. in epistolas dominicales.*
 - (19) *Johannis Lundii jüdischer Heyligthumb.*
 - (20) *Problem. qvædam logica incerti auctoris.*
 - (21) *Andræ Frommen exercitationes metaph.*
 - (22) *Ivari Barthol. hypomnesis de extr. judicio.*
 - (23) *Theodorici Morelli enchiridion ad verborum copiam.*
 - (24) *Selnecceri explicatio decalogi.*
 - (25) *Theodori Bezæ confessio christ. fidei.*
- Alle disse Bøger har vi icke kunnet ansee højere end for 10 (mark?)—«.

Udvalgte titler med bibliografi

- F.12-13 **Bullius, Postilla temporum 2 Vol**
Bull, George 1634-1710 Bishop of St. David's. B M C
4.557
- F.56 **Pococke Commentary ... Micha**
Pocock (Edward) the Elder. 1600 (?) -1678
A Commentary on the Prophecy of Micah. By Edward
Pococke ... The second impression. pp 111 1692. fol. B M
C 20.766
1 Udgaves år ikke fundet
- F.58 **Syntagme Theol p Henry Hibbet**
skal være Hibbert, Henry 1600 (?) -1678
Hibbert, Henry Syntagma Theologicum: or, a treatise
wherein is concisely comprehended the body of divinity,
and the fundamentals of religion orderly discussed. Whe-
reunto are added certaine discourses etc. 2 pts London
1662. fol.
B M C 12.542. D N B IX
- Q.12 **Caryl in Jobum 12 Tom**
Caryl (Joseph) 1602-1673 D N B III 1162
An Exposition with Practicall Observations upon the three
first chapters of the Booke of Job. Delivered in XXI lectu-
res, at Magnus neare the Bridge. London. pp. 479. Lon-
don, 1643. 4°. (-1670) B M C 5.842
- Q.44 **Opitii Atrium Linguae Sanctae**
= Henri 1642-1712. Kan være
Atrium Linguae sanctae Hamburg 1671. 4°, eller: (Henri-
cus) Opitius: H. Opitii: h s r l š w n h q d š hoc est, Atrium
Linguae Sanctae. Purgatum multisque in locis hac nova
editione auctum a J.G. Hagero. Lipsiæ 1745. 4°.
B M C 18.779

- Q.49 Hottingeri Historia Orientalis
Johann Heinrich 1620-1667
(Johann Heinrich) the Elder Historia Orientalis ... ex variis Orientalium Monumentis collecta Tiguri 1651. 4°. B M C 12.487
- Q.68 Tarnovius in Euang: et Cluveri orthotomia Apost: Paul Tarnovius 1562-1633
P. Tarnovii in S. Johannis Evangelium commentarius 1629. 4°. B M C 24.815 med fuldstændig titel i A D B 37.399
- Q.68 Cluveri Orthotomia Apost:
Johan Clüver 1593-1633
Orthotomia apostolica, Epistolarum Pauli XIV veram analysin, ac brevem, ubi opus est, epilysin exhibens, cum ingenuis vulgatæ versionis castigationibus edita a filio autoris M. Mich. Cluvero, cum præfat. D. Abrah. Calovii de Commentatoribus in Epistolas Paulinas, ac hujus orthotomiæ usu. Rostochii Lipsiæ 1643. in 4 Cimbria Literata III 221
- Q.80 Glassii Philologia Sacra
Glass, Salomon 1593-1656
Philologia Sacra 1623-1636, libri 1-5. R E (3) 6. 671-674
- Q.82 Arnoldi Livius
Jean-Gérard Arnold 1637-1717
Jurisconsultus Livius, cum additamenta variis et præfatione amplissima. Francfurt 1696, 2 vol. in 8. N G B 3-4. 324-325
- Q.88-89 Det Oeconomiske Magazin 1. og 2det Bind
Erik Ludvigsen Pontoppidan 1698-1764
Danmarks og Norges oeconomiske Magazin befattende en Blanding af adskillige velsindede Patriots indsendte smaa Skrifter ang. den muelige Forbedring i Ager-og Have-Dyrkning, Skov-Plantning etc. 1-8 Bd. Kh. 1757-64. 4. (etc) Ehr M 6.331

- Q.90-102 Baumgarten Allgemeine Welt Historie von.B. 13.Theile
Sigmund Jacob Baumgarten 1706-1755.
72 Tl. Halle 1744-1810. 4°
B M C 2.1091
- Q.106 Tauleri Predigten 2 Vol
Dess Hoherleuchten ... Lehrers J. Thauleri Predigten,
auff alle Sonn- und Feyertage durchs gantze Jahr welche
... mehrertheils ... umb Jahr ... 1340 ... gehalten und be-
schrieben ... jetzt auss dem alten und halb Niederlendi-
schen Teutschen in Hochdeutsch gebracht worden, (etc) 2
Thle. Gedruckt in Verlag Daniels und Davids Aubrii und
Clement Schleichen: Frankfurt, 1622-21 [sic!] 4°
B M C 24.187
- Q.122 J. Lucas Niecamp, Kurtzgefasste Missions-Geschichte,
oder Historische Auszug der evangelischen Missions-Be-
richte aus Ost-Indien, von dem Jahr 1705 bis zu Ende des
Jahres 1736. Halle 1740.4. – Von dem Jahr 1737 bis zu
Ende des Jahrs 1767 fortgesetzt von Mich. Meier Ibid.
1772. 4°
B M C 18.945: Mit zwey ... Land-Charten, und einer Vor-
rede ... G.H. Franckens ... Ausfertiget von J.L.N. (von
dem Jahr 1737 bis zu Ende des Jahrs 1767, fortgesetzt von
M. Meier) (Vith a preface by G.A. Freylinghausen). 2
Vol. Halle 1740, 72. 4°. Personalia om Niecamp ikke
fundne.
- Q.170 Resen Liigpr: over Dronning Anna Cathrine.
Hans Poulsen Resen 1561-1638.
Anna Catharina. Den XXIII. K. Davids Psalme, der
Dronning Annæ Catharinæ, Hendis May. Lijg bleff ned-
sæt d.15. Apr. i vor Frue Kircke i Kiøbinghaffn, samt
hendis May. christelige Aamindelse nogenlunde vdlagd og
forklared. Kbh. 1612. 4°. (Den blev overs. paa Latin af
ovennævnte Herm. Nielsen i: Quinqvatria ferialia pro sanc-
ta memoria Reginæ Annæ Catharinæ. Francofurti a/M.
1614. 4°. p.1-104. Ehr M 6.462

- Q.172 Lauritz Jacobsen over Kong Chr:4
Hindsholm, Laurids Jacobsen 1600-1663
Førstelig Leffnets oc Døds Speyl, der Konning Christians den IV Ligbegengelse bleff holden udi Vor Frue Kircke i Kiøbenhaffn d. 18. Nov. 1648 nogenlunde fremviist. Kbh. 1649. Ehr M 4.72-74.
- Q.181 Hottingeri Exercitationes Antimorinicanæ
Johann Heinrich 1620-1667
Exercitationes Anti-Morinianæ: de Pentateucho Samaritano, ejusque Udentica ἀθηντικῶν:
: oppositæ Canonicæ ejusdem
a J. Morino temere assertæ. – Quibus accedit Epitome omnium capitum Libri Josuæ, h.e. Chronici illius Samaritani, quod ex legato ... Josephi Scaligeri in ... Leidensi Bibliotheca contextum sed Samaritico caractere exaratum asservatur. Tiguri, 1644. 4°.
B M C 12.486
- Q.183 Th: Bangii Cælum orientis
Thomas Bang 1600-1661
Coelum orientis et prisici mundi triade exercitationum literariarum repræsentatum, curisque Thomæ Bangii investigatum. Hauniæ. 1657. 4. ehr M I 243
- Q.194 Vandalini Prælectiones in Ep: ad Rom:
Prælectiones theologicæ in epistolam D. Pauli ad Romanos editæ cura et studio Johs. Wandalini fil. et nep. Hafniæ. 1736.4.
Ehr M 8.412
- Q.208 Neuman, Rede bei der Taufe Levi Abrahams
Neumann, Chr. Aug. Gott geheiligte Tauff-Reden und Glaubens Bekentnisse bey der mir vormahligen Levi Abraham de Vries, wie auch meiner Frau und dreyen Kindern mitgetheilten heiligen Tauffe. Flensb. 1733.4.
Bibl.Dan. I 594
Personalialia om Chr.Aug. Neumann ikke fundne.

- Oct.38 **Baker Volstånd: Historie der Inquisition**
Herrn Bakers vollständige Historie der Inquisition, aus dem Englischen übersetzt von Chr.Fr.Tieffensee. Mit einer Vorrede Siegm. Jac. Baumgartens. Copenh. 1741. (Format mangler)
Bibl.Dan. I 144
The History of the Inquisition, as it subsists in the kingdoms of Spain, Portugal etc., and in both the Indies, to this day ... Compiled and translated by the Reverend J. Baker, M.A. Illustrated with copper plates. pp. viii 532 – London 1734. 4° (a reissue: 1736. 4°)
B M C 2.265
Personalia om J. Baker ikke fundne
- Oct.42 **Huteri Enchiridion Theologicum**
Leonhard Hutter (Hütter, Hutterus) 1563-1616 Niels Mikelsen Aalborg 1562-1645.
Leonhard Hutterus, Enchiridion biblicum. Bibelsk Haandbog, nu paa Danske udsat. Kbh. (1618) Ehr M. I 14-18
Hutterus, Leonard, Enchiridion biblicon, Bibelsk Haandbog, huorudi kortelig forfattis huert
Capittels Indhold i den gantske Hellige Skriff; paa Danske vdsat ved N.M. Aalb(org) Kbh. 1618. Bibl. Dan. I 78
- Oct. 52 **Feilinghausen Grundlegung der Theologie Fraylinghausen, Johann Anastasius 1670-1739 Grundlegung der Theologie 1703. 2 Ug. 1705 R E (3) 6. 271. 45 ff.**
- Oct. 55 **Qvirsfeldts Garten Gesellschaft.**
Johann Qvirsfeld 1642-1686 A D B 27.48 M. Johann Qvirsfelds neuvermehrte himmlische Garten-Gesellschaft, bestehend in vierzig geistl. Gesprächen zwischen Christo und einer gläubigen Seelen. Nebenst täglichen ... Gebeten. Zum vierdten mal gedruckt und mit Kupffern gezieret.
(Angefügtes Würtz-Gartlein ... bestehen in etlichen ... seufftzer, (etc)) 2 pt. Caspar Lunitius: Leipzig 1680 12°
B M C 20.429
Qvirsfeld, Jo. Ny formerede himmelske Have-Selskab, be-

staaende udi 40 Samtaler imellem Christum og enhver troende Siel. Fordansket af Pet. Møller. Kbh. 1691. Sst. 1722 – Sst. 1740. Sst. 1774 – Sst. 1794. Bibl Dan I 428.

- Oct. 62 **Naur, El, Paaskelillie**
 Elias Naur 1658-1728
 Tive aandelige Paaske-Lilier eller Paaske-Betænkninger, hvorudi Christi og alle Manniskers Opstandelse imod dends Fornegtere, Foragtere eller Forglemmere forsvaris. Kbh. 1698. – Nu anden Gang igiennemseet. Kbh. 1701. – Nu tredie Gang til Trykken befordert. Kbh. 1733. – Nu tredie Gang til Trykken befordert Kbh. 1337 (Ϸ:1737) Ehr M 6.66
- Oct.63 **Schmidii Compendium Histor: Eccles:**
 Johann Andreas Schmidt 1652-1726
 J.A. Schmidii ... Compendium Historiæ Ecclesiasticæ V. et N. Testamenti. Præfatus est et supplementa addidit C.G. Joescher 2 pt. Lipsiæ 1761.
 B M C 22.369
- Oct.67 **Heumanni Augusta concilii Nicæni Censura**
 om: Heumann, Christoph August 1681-1764 se R E (3) 10.88-97. Karolinische Bücher, specielt 89.51 ff.
- Oct.72 **Bartholini Ethica**
 Bartholin, Caspar 1585-1629.
 Enchiridion ethicum. Seu epitome philosophiæ moralis præcepta breviter et dilucide, methodoqve nova et facili explicata exhibens. Pro angusta tyronum memoria. Hafniæ 1615. 10 Udgaver fra 1615-1675 Ehr M I 257-264
- Oct.80 **Tarnovius de Sancto Ministerio**
 Paul Tarnow 1562-1633
 De sacrosancto ministerio libri III, in quibus de ministerii evangelici in ecclesiis Putheranis veritate et efficacia etc. agitur etc. Rostock 1623. A D B 37.399
- Oct.98 **Grunning Tilbørlig Omgang med Gud**
 Johan Grüning 1686-1756

Tilbørlig Omgang med indstrandede Folk og Gods efter Guds hellige Ord og Hs.kgl. Majsts allern. Strand-Love betragted. Wiborg 1744.

Ehr M 3.289

jfr. H.A. Brorsons Visitatsberetninger og breve. 16-5-1743, Kochs udgave side 11-12.

- Oct.116 Bentheim Engelandische Kirchen und Schulen Staat
Bentheim, Heinrich Ludolf 1661-1723
Englischer Kirchen = und Schulenstaat Lüneburg 1695,
Leipzig 1732. (format mangler)
se A.D.B. 2 342-343 om denne forfatter og hans pseudo-
nymer.
- Oct.125 Jean Mestrezat Sermons
Jean Mestrezat 1592-1657
Sermons sur la venue et la naissance de Jésus-Christ au
monde; Genève, 1649, in-8°; Sermons sur les chap. XII et
XIII de l'Épître aux Hébreux: Genève, 1655, in -8°.
Vingt Sermons sur divers textes; Sedan, 1625, in -12°. Ge-
nève, 1658, in-8°.
N B G 35-36: 184-185
B M C 17.755-756 nævner 5 værker med sermons, alle på
fransk.
- Oct.159 Bartholin, de Cruce Christi
Thomas Bartholin 1616-1680
De cruce Christi hypomnemata IV
1) De sedili medio, 2) De vino myrrhato, 3) De corona
spinea, 4) De sudore sangvineo. Hafniæ 1651. – Amstelo-
dami 1670.
Ehr.M I 280
- Oct.170 Casmanni Angelographia
Casmann (Othon) (?) -1607
Casmannus (Otho) – Othonis Casmanni Angelographia,
seu commentationum disceptationumque physicarum pro-
dromus problematicus, de angelis seu creatis spiritibus a
corporum consortio abiunctis ... concinnatus, etc. 2 pt. pp
672. Francofurtii, 1597. 8°. B M C 5.1012

- Oct.180 *Gottscheid, Kern der deutschen Sprach-Kunst.*
 Johann Christoph Gottsched 1700-1766
Kern der Deutschen Sprachkunst aus der ausführlichen Sprachkunst Herrn Prof. Gottsched (kurs) Leipz. 1753. 8°
 B M C 10.598
- Oct.221 *Hugonis pia Desideria*
 kan være: Herman Hugo 1588-1629
Pia Desideria, emblematis, elegiis et affectibus SS. Patrum illustrata; Anvers 1624, in 8° ... divisé en trois livres
 1. *Gemitus Animæ penitentis;*
 2. *Vota Anomæ sanctæ;*
 3. *Suspiria Animæ amantis.*
 N B G 25-26: 402-404
- Oct.227 *Poiret de Eruditione*
 Pierre Poiret 1646-1719
De eruditione triplici solida, superficialia et falsa lib. III
ibid (σ:Amsterdam) 1692, in-12, et 1707, in-4°
 N B G 39-40:566
- Oct.256 *Baxter Ein Heiliger oder*
 Richard Baxter 1615.-1691
A Saint or a Brute. The certain necessity and excellency of holiness, etc. ... plainly proved and urgently applied, etc.
 pp. 384. London & Kederminster, 1652. 4°.
 B M C 2.61
 Den tyske oversættelses fulde titel er ikke fundet.
- Oct.264 *Schurman, Ευκλῆρῖα s: melioris partis electio Schurmann,*
 Anne-Marie de, 1607-1678.
Ευκλῆρῖα, Seu Melioris partis electio brevem religionis ac vitæ ejus delineationem exhibens; Altona, 1673, in 8°.
 N B G 43-44:603
- Duo.10 *Vendelini Christiana Theologia*
 Markus Friederich Wendelin 1584-1652
Christianæ theologiæ libri II, Hanoviæ 1634
 R E (3) 21. 94.53 ff.

- Duo.51 Spicelius de Atheismo eradicando
Gottlieb Spitzel 1639-1691.
T. Spizelii de Atheismo eradicando ... epistola. Accessit
pius literati hominis secessus. 2 pt. Augustæ Vindelic
(orum), 1669.8°
B M C 23.715
N B G 43-44:348
- Duo.56-57 Stockmanni: Elucidarius Deorum
id: Elucidarius Haeresium
M.P.S. Elucidarius Deorum Dearumque gentilium, variæ-
que idolatriæ, Lipsiæ 1697. 8°
M. Pauli Stockmanni ... Elucidarius hæresium, schismati-
cum, aliarumque opinionum et dogmatum cum fide ortho-
doxa pugnantium ... Ordine alphabetico concinnatus.
Cum Epistola Dn.D.Val. Alberti ... præmissa. pp. 453.
Sumptibus Hæredum Friderici Lanckisii: Lipsiæ, 1692. 8°
Ikke fundet i de biografiske leksika
- Duo.77 E:E: Pontoppidan Epigrammata
Erik Eriksen Pontoppidan 1616-1678
Epigrammata hinc et illic αὐτοῦ ἄπο ἁποκριτῶν
scripta cum præmissa brevi de epigrammate
dissertatione. Hauniæ. 1648.
Ehr M 6 317-321
- Duo.78 Schrader, Ordnung des Heils
Johann Herrmann Schrader 1684-1737
»Von der Herrlichkeit Gottes und der Ordnung des
Heils« 1735 und 1736 (format mangler) A D B 32.431-432
- Duo.83 Majers Swehr angefochtete Kind Gottes
Johann Friedrich Mayer 1650-1712
Das schwer angefochtene und von Herten betrübte Kind
Gottes: so seine Klage, Ach und Wehe für Got ausschüttet
und aus denen Evangeliis wider solche Schwermuth kräftig
gestärcket wird. Leipzig 1698. 8°. B M C 17.448
- Duo.106 Beveridge Private Thoughts upon Religion
Beveridge, William bishop of St. Asaph 1637-1708. Priva-

te Thoughts upon Religion and a Christian Life; to which is added, the necessity and advantage of frequent communion ... With introductory essays by the Rev. Henry Stebbing. (With a portrait) 2 Vol ... London 1834.8°. B M C 2.922. original-udg. ikke fundet. Udgaver fra 1709 og 1710 er nævnt i D N B II 448.1.

Tvangsforflyttelse af kapellaner. Da tjenstledig kapellan N.F.S. Grundtvig skulle være præst og skolelærer på Manø

af Erik Nørr

I anledning af Grundtvigsjubilæet skal fremdrages nogle ukendte forhold vedrørende Grundtvigs gentagne forsøg på at opnå ansættelse som præst omkring 1820. Uden Grundtvigs vidende overvejede biskop Münter og Kancelliet at ansætte Grundtvig på Manø; men hvor langt gik biskoppernes hals- og håndsret over yngre gejstlige kandidater?

I september 1818 blev Manøs sognepræst Johan Hieronymus Hansen forflyttet til Sejling-Sinding i Aarhus Stift. Derved blev et af landets vel nok ringest lønnede og mest besværlige præsteembeder ledigt.¹ Myndighederne var klar over, at der måtte ske forbedringer, hvis man skulle gøre sig håb om at finde en afløser – den hidtidige præst havde kun overlevet, fordi han havde en pension på 180 rbd. fra sin fortid som hører ved Ribe Katedralskole. Mulighederne for, at øens ca. 200 beboere kunne betale yderligere, var ikke tilstede. Amtsskoleinspektionen havde allerede 3 år tidligere over for Kancelliet givet udtryk herfor:

»Fattigdom hersker, Jordsmonnet er moveret. Flyvesand og Vandflod har borttaget og borttaget det meeste af Hartkornets Land. Søefarten er nedlagt i Krigens Tid, deraf Armod. Øen mangler Brændsel«.

Skoleinspektionen foreslog derfor, at præsteembedet, lærergæringen og kirkesangertjenesten blev slået sammen.² Ganske vist kunne præsten ikke varetage de kirkelige handlinger og samtidig fungere som kirkesanger, men det afgørende var indtægterne, og så kunne præsten blot antage en duelig konfirmand som medhjælper.

Da præsteembedet i begyndelsen af 1819 blev opslået, blev dette forslag fra 1815 til virkelighed, og embedets indtægter var yderligere blevet suppleret med 200 rbd. sølv fra amtsprovsternes lønningsfond. Alligevel reflekterede ingen på opslaget.

Nu var gode råd dyre, da man ikke kunne lade Manøboerne stå uden kirkelig betjening. Den almindelige vakanceordning, at herredets præster på omgang passede kaldet, lod sig af geografiske grunde ikke praktisere. Ganske vist kunne Kancelliet i første omgang henholde sig til et reskript af 2/4-1813, der pålagde den fratrædende præst at blive på øen, indtil efterfølgeren ankom.³ Men da det ikke lykkedes at skaffe nogen ny præst, og da menighederne i Sejling-Sinding i en adresse beklagede sig over, at deres præst ikke kom⁴, måtte Kancelliet træffe nye foranstaltninger. Den nærmeste præst, Jørgen Bang i Vester Vedsted, kunne på grund af sygdom ikke påtage sig at betjene Manø, og resultatet blev, at præsten i Hviding, Ole Thorkildsen, indtil videre skulle afhentes af Manøboerne på en hverdag for at afholde gudstjeneste i øens kirke.⁵

Da Kancelliet havde ventet forgæves i ¾ år på ansøgninger, blev det nødvendigt med et ekstraordinært udspil. Landets bisper blev forespurgt, om der i de respektive stifter ikke fandtes nogen tjenstledig præst eller kapellan, som var tillagt pension, og som man kunne pålægge at overtage Manø sognekald. Langt de fleste bisper kunne ikke hjælpe, da de eneste pensionerede præster var blevet det på grund af alderdom og svagelighed. Både i Fyns og Viborg stifter havde man ganske vist en 60-årig svagelig præst, der kunne være i stand til at overtage et embede, men begges helbred og økonomiske forhold med uforsørgede børn tillod ikke ansættelse på Manø.⁶ Kun Sjællands biskop Münter kunne hjælpe med mulige kandidater.⁷

Münter nævnte først »Capellanen Hr. Grundtvig« og dernæst Hr. Thanning fra Norge, der oppebar ventepenge, præsten Erik Gjerløv og kapellan Grüner i Ørslev; den sidstnævnte måtte dog nok udelukkes, da han formodedes antaget som hjælpepræst af »den yderst svage Olding Hr. Provst Hejberg i Saabye«.

Biskop Münters første forslag var N.F.S. Grundtvig. Kancelliet tog forslaget til efterretning og fremhævede i sin forestilling til Kongen december 1819, at Münter havde bragt de forhenværende personelle kapellaner Grundtvig og Grüner i forslag til det ledige embede. Under normale omstændigheder ville Grundtvig altså være blevet indstillet til embedet. Imidlertid indkom der i allersidste øjeblik hele to ansøgnin-

ger fra interesserede kandidater, og Andreas Hald og ikke Grundtvig blev Manø's nye sognepræst og skolelærer.⁸

Men kunne man have pålagt Grundtvig at tage embedet? Kunne bispem forlange, at en tjenstledig kapellan skulle påtage sig et hvilket som helst embede? Ville Grundtvig frivilligt have modtaget embedet?

Biskopperne havde nøje rede på, hvilke gejstlige der fandtes inden for deres område. Ifølge reskript 28/12-1804 skulle præsterne via provsterne hvert år indberette til bispemne, om der fandtes teologiske studenter i pastoratet, hvorledes disse opførte sig, og om de øvede sig i at prædike og katekisere.⁹ Disse indberetninger, som bispemne videre sendte til Kancelliet, omfattede ofte også teologiske kandidater, der ikke havde embede. Bispemne førte også af anden grund kontrol med kandidaterne, da de skulle påtegne deres ansøgninger, og derfor ønskede viden om deres forhold.

Men specielt havde bispemne blikket rettet imod kandidater, der var eller havde været personelle kapellaner. Forskellige bestemmelser skulle holde antallet af løse kapellaner nede på det lavest mulige. Frd. 9/1-1728 pålagde bispemne at føre kontrol med, at præsterne kun antog en kapellan, når alderdom, skrøbelighed eller pastoratets udstrækning gjorde det absolut nødvendigt; sognepræstens magelighed kunne ikke berettige til hjælp fra en kapellan. Samtidig blev kapellanens tilknytning til præstekaldet styrket, ved at han ikke uden videre måtte søge befordring de første 6 år (i 1822 ændret til 4 år). Hvis kapellanen blev overflødig ved præsteskitte måtte den nye præst bidrage til kapellanens ophold, indtil han kunne komme i anden tjeneste.¹⁰

Disse regler var ikke tilstrækkelige til at begrænse de personelle kapellaners antal. Flere gange blev det indskærpet, at man kun måtte ansætte nye personer i et personelt kapellani, når der ikke var ledige kapellaner i stiftet.¹¹ En ledig kapellan kunne lige så lidt nægte at påtage sig en ny kapellanplads efter bispemns ordre, som den sognepræst, der behøvede hjælp, kunne nægte at tage imod en bestemt af bispem udpeget person. Bispem havde også ifølge reskript 23/12-1729 ret til at flytte en kapellan, når han fandt, der var mere brug for ham andetsteds.

Tjenstledige kapellaner opholdt sig ligesom Grundtvig i mange tilfælde i København for at afvente befordringsmulighed. Et særligt reskript til Sjællands biskop 9/4-1777 gav bispem ret til også at henvise disse »soliciterende Capellaner, Skibspræster eller ordinerede Missionaires« til pladser hos skrøbelige og svage præster.¹²

De personelle kapellaners forpligtelser blev drøftet af Kancelliet i 1832, da biskop Jens Paludan-Müller i Aarhus ønskede at flytte en personel kapellan fra Tamdrup sogn, hvor sognepræsten netop var død, til Beder-Malling. Dette var imod kapellanens ønske, da han havde fået et andet tilbud om at blive kapellan. Biskoppen ønskede derefter rettighederne over for ledige kapellaner nærmere defineret.¹³ Kancelliets svar, der udarbejdedes af generalprokurør A.S. Ørsted,¹⁴ fastslog, at bestemmelserne fra 1729 om en ledig kapellans pligt til at overtage en kapellanplads efter bispens anvisning stadig gjaldt. Kancelliet mente også, at kapellanen normalt ville være villig hertil, især fordi modvillighed ville medføre udelukkelse fra befordring, i det mindste »for en Tidlang«. Derimod kunne Kancelliet ikke gå ind for en yderligere binding af kapellanerne, f.eks. modsatte man sig Aarhusbispens ønske om at få en kapellan placeret et bestemt sted, når kapellanen selv havde skaffet sig en plads hos en anden sognepræst, der havde ret til kapellan.

Det var utvivlsomt disse bestemmelser om kapellaners forpligtelse til at påtage sig henvist arbejde, der lå bag Kancelliets henvendelse til biskopperne i Manø sagen, selv om det ikke direkte udtrykkes i cirkulæret. Noget andet er, at tilfældet var ekstraordinært. For det første drejede det sig ikke om et kapellani, men et præstekald – dette i sig selv gjorde dog næppe nogen forskel. For det andet vedrørte det et embede i et helt andet stift. I de nævnte reskripter gjaldt kapellanernes forpligtelse kun det stift, hvor de tidligere havde været ansat. Skønt tilhørsforholdet til et bestemt stift betød mere i det 18. end i det 19. årh., kunne en kapellan næppe juridisk tvinges til at tage embedet udenstifts, men det ville stille en embedsivrig kapellan i et meget ugunstigt lys hos de ansættende myndigheder, hvis han nægtede at følge en opfordring fra sin egen biskop og Kancelliet/Kongen om at overtage et præstekald.

Grundtvig var i disse år meget ivrig efter at skaffe sig et prædikenembede og efterhånden også efter faste indtægter. Han havde intet embede fra januar 1813, da han ved sin faders død måtte opgive sit personelle kapellani i Udby, indtil han i 1821 blev sognepræst i Præstø. Den unge kapellan havde ved sin attestats i 1810 og ved sin fremtræden i den offentlige debat lagt sig ud både med den københavnske gejstlighed og byens kulturpersonligheder. Da han i 1815 erklærede ikke at ville prædike, før han fik et embede, måtte han forsøge at skaffe sig et sådant.¹⁵ Han søgte gentagne gange embeder i København (bl.a. Citadelskirken 3 gange og Vartov), selv om Kancelliet

flere gange uofficielt lod ham vide, at han ikke ville få embede inden for Voldene, da man anså ham for en »sværmer«. Efterhånden blev Grundtvig mere og mere febrilsk i sin iver efter at få gejstlig ansættelse.¹⁶ I sine erindringer kalder han perioden 1813-21 for de 7 magre år. Selv om han fik en mindre kongelig understøttelse til arbejdet med udgivelsen af Snorre, kunne han ikke leve »af Luften« – og slet ikke da han i 1818 blev gift. Grundtvig begyndte at søge embeder i provinsen (Aarhus¹⁷, Odense, Slagelse og Aalborg), ja han søgte endog et landsbykald.

Grundtvigs stærke ønske om fast embede fremgår med al tydelighed af hans tredje ansøgning om Citadelskirken i oktober 1820, den ansøgning, der indirekte gav ham embedet som sognepræst i Præstø-Skibbinge. Grundtvig efterfulgte den præst, der fik embedet ved Citadelskirken. L. Koch har i 1882 behandlet den dobbelte ansættelsessag i Kirkehistoriske Samlinger, men har ikke kendt Grundtvigs ansøgning, og det samme var tilfældet for Holger Fr. Rørdam, der samme sted 20 år senere udgav en række ansøgninger fra Grundtvig.¹⁸

*Grundtvigs ansøgning om Citadelskirken:*¹⁹

Til Kongen

Capellan pro Persona N.F.S. Grundtvig syv og tredive Aar gammel sytten Aars Laudabilise, og ni Aars Præst, ansøger allerunderdanigst om det ledige Præste Embede ved Garnisons-Kirken i Citadellet Frederikshavn.

»Siden min Faders Død, hvem Deres Majestæt, efter 50 Aars Tieneste allernaadigst havde skiænket Medhjelp i mig, ere nu syv trange Aar henrundne, uden at jeg naaede, hvad jeg allerunderdanigst søgde: en Virke-Kreds, der med Leilighed til at gavne skiænkede mig nødtørftigt Udkomme!

Den Attraa jeg havde til at prædike Guds Ord, hvor mig syndes, det giordes haardest Behov, og det Kald jeg fælde til boglige Sysler maatte nødvendig drive mig til ivrigst at søge geistlig Befordring i Hoved-Staden; men dog har jeg tilfreds med Guds og Majestæstens Villie ogsaa bedet om Ansættelse i Fyen og Jylland, og min sidste allerunderdanigste Ansøgning var om et Landsby-Kald.

Menneskelig Svaghed kunde nu vel friste mig til at opgive Haabet om Befordring i Fædrelandet, men det har Majestæten allernaadigst

forbudt mig, ved paa det Livsaligste at yttre Velbehag i min literaire Virksomhed, og understøtte mig til dens Fortsættelse.

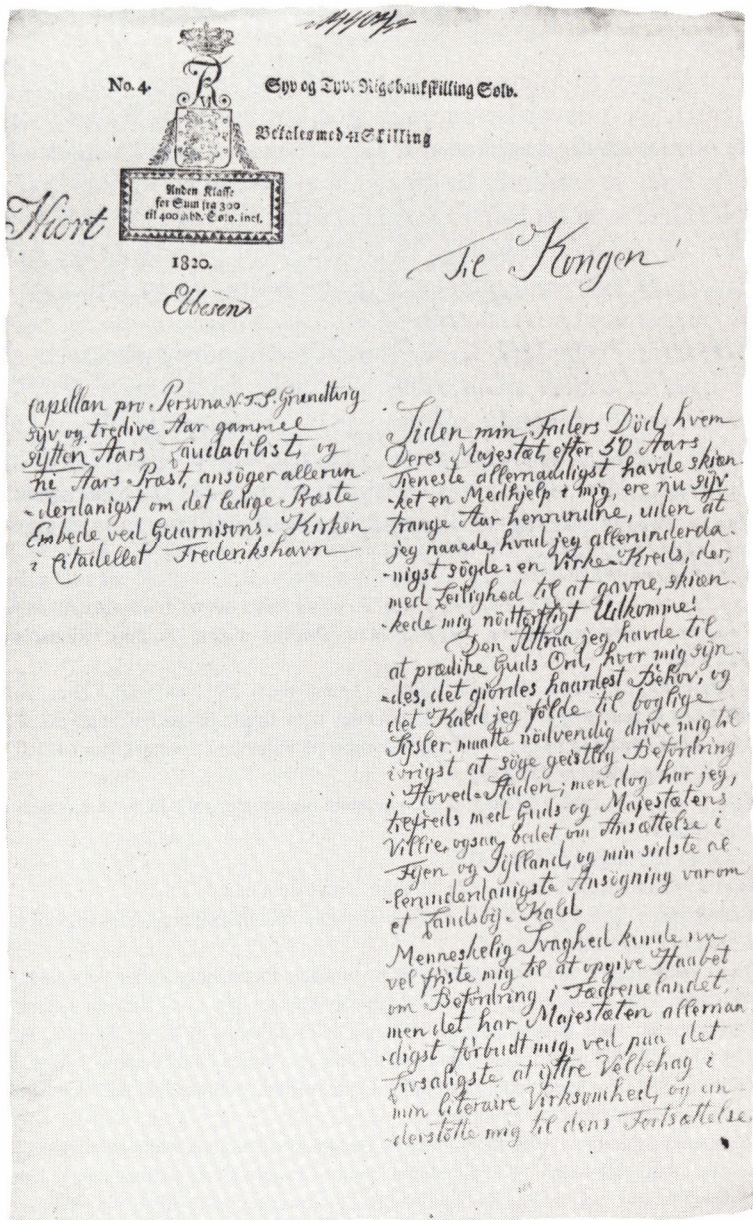
Naar jeg da nu allernaadigste Konge! paaberaabende mig paa Majestæten nyelig gientagne opmuntrende Dom, at min Plads fremdeles er i Hovedstaden, allerunderdanigst forestiller, at jeg ingen Udvei seer, til, uden Befordring, i nærværende besværlige Tider, at forlænge Opholdet her, saavel som ogsaa, at det hver Dag vorder mig tungere at være stum i Kirken, hvor jeg annammede et Kald, for hvis Rygt jeg skylder Kongernes Konge Regnskab; da tør jeg vist haabe allerunderdanigst Bønhørelse, bedende ygmygelig om det ledige Præste-Embede i Citadellet Frederikshavn, et Embede, hvis Ringhed som Levebrød er Majestæten velbekiendt, og som jeg da kun fortrinlig maa attraae, fordi det skiænker præstelig Virksomhed, uden at fjerne mig fra Videnskabeligheds Hjelpe-Midler, eller nægte mig Tid til at fortsætte mine boglige, som jeg tør troe, ei uhæderlige eller ufrugtbare Sysler;

Deres Majestæt! det er i Dag *trede Gang* jeg allerunderdanigst ansøger om ovenmeldte lidet Embede; jeg veed Ingen af mine Jævnaldrende med lige akademisk Skudsmaal, som jo, tildeels for længe siden, ere vel befordrede, mange yngre Mænd ere Præster og Professorer, ja Adskillige, hvis Lærer jeg fordem var i det Schouboiske Institut²⁰ beklæde alt hæderlige Embeder i Staten; Fædrelandets milde Fader vil da vist ikke forskyde en fattig Mands Bøn, hvis ærlige Bestræbelser før, efter Evne, at befordre Fædrelandets Gavn og Hæder, neppe optoges og opmuntredes bedre af Nogen, end af Skiolds og Frodes Frederik den Andens og Christian den Fjerdes høie Efterfølger paa Danmarks Throne!«

Kiøbenhavn d. 18de October 1820

allerunderdanigst
Nikolai Frederik Severin Grundtvig

Grundtvigs ansøgning er nok underdanig som sædvane var i datiden, men der er noget indtrængende over den – nu må Kongen altså give ham stillingen! han har næsten krav på det. Han har på enhver mulig måde gjort sig fortjent til det, og Kongen har selv givet ham visse forhåbninger, som nu må indfries. Det indtrængende giver sig også udtryk i Grundtvigs skrift. Grundtvig benytter ikke den sædvanlige gotiske skrift, men hele ansøgningen er skrevet med prentede latinske bogstaver (se ill.). Den samme skrift, som kan genfindes i Grundtvigs

Første side af Grundtvigs ansøgning om Citadelskirken 1820. Bemærk, at Grundtvig ikke benytter sin sædvanlige gotiske skrift, men prentede latinske bogstaver. Foto RA.

prædikener ind imellem den gotiske skrift, når han særlig ville fremhæve visse passager.²¹

Med hensyn til Manø sagen kan vi ikke nå længere, end at på det tidspunkt, da overvejelserne fandt sted hos bisper og Kancelli om at finde en tjenstledig kapellan, var Grundtvig som nygift særdeles ivrig efter at finde et levebrød. Et tilbud om at blive præst og skolelærer på Manø kunne have sat ham i en penibel situation, hvor han måtte vælge mellem en «tvangsforflytning» til et sted, hvor videnskabelige studier ville være så godt som umulige at gennemføre, og en forlængelse af hans »magre år« i uoverskuelig tid.

Det var ikke myndighederne ukært at få Grundtvig placeret et sted, hvor hans offentlige fremtræden ville blive indskrænket. Professor Laurids Engelstoft udtalte således i 1817, at Grundtvig sikkert kunne blive en »opbyggelig Folkelærer«, når han kunne blive placeret i et landembede. Han ville da blive beskæftiget med økonomiske sysler og få råd til at leve i huslig forbindelse, hvorved han kunne »afdrages fra det hyppige Skriverie«.²²

1. Akterne i ansættelsessagen ligger i RA. Danske Kanc. 1. dep. Registrantsag 422/1819.
2. Amtsskoledirektionen for Ribe Søndre Amtsprovsti 21/11-1815 til Kanc. Det var ikke helt ualmindeligt, at præster på små øer også skulle fungere som lærere. F.eks. blev denne ordning også indført i Sønderhoe på Fanø ved præsteskiftet i 1819 (DK. 1 dep. Registrantsag 47/1819).
3. DK 1. dep. Journal 373/1813; J.H. Hansens ansøgning 13/1-1819 til Kongen med påskrifter.
4. Adresse til Kancelliet 7/10-1819.
5. Biskop Koefoed, Ribe 9/10-1819 til Kanc. med flere skr.
6. Biskop Plum, Fyn 13/10-1819 til Kanc.; Biskop J. Bloch, Viborg 18/10-1819 til Kanc.
7. F. Münter 9/10-1819 til Kanc.
- 8 De to ansøgninger og forarbejderne til Kancelliets forestilling findes i Registrantsag 422/1819. Om Grundtvigs forhold til biskop Münter jfr. C.J. Brandt: Grundtvigs Sammenstød med Biskop Münter (Dansk Kirketidende 1878 sp. 93-106, 113-20, 154-60 og 177-88), og Grundtvigs karakteristik af Münter i Kirke-spejl. 2. udg. Kbh. 1876 s. 325: »den stuelærde, hovedøre, højtravende, godmodige, men kraftløse og modløse Hjemtysker og Frimurer.«
9. Fogtmans Reskripter 1803-04 s. 772-75. Denne kontrol vedvarede indtil 1868 (Kultusmin. skr. 14/4-1868) og nogle steder endnu længere (RA. Kultusmin. 1. Kontor. Indberetninger om teologiske kandidater og studenter 1871-76; LAN. Viborg Bispearkiv. Indberetninger om kandidater og studenter 1852-1901).
10. Frd. 9/1-1728 § 7 (Schous Forordninger 1699-1730 s. 542-47). Jfr. Reskr. 23/12-1729 (Fogtmans Reskripter 1699-1730 s. 707-09).
11. Se f.eks. Kanc. Prom. 29/11-1788 til biskopperne (Fogtman 1787-88 s. 529).
12. Fogtman 1777-84 s. 21-22.

13. Paludan-Müller 26/6-1832 til Kanc. (DK. 1 dep. Brevsag 2217/1832).
14. Kanc. 18/9-1832 til Aarhus biskop (trykt i Collegialtidende 1832 s. 666-70); jfr. A.S. Ørstedes udtalelse i Brevsag 2217/1832.
15. Af Grundtvigs Papirer 1815-16. Et Bidrag til hans og den danske Kirkes Historie (Dansk Kirketidende s 1875 sp. 473-84, 545-50).
16. Om Grundtvigs bestræbelser for at opnå embede i disse år se F. Rønning: N.F.S. Grundtvig. Bd. II, 2 Kbh. 1909 s. 190 ff.; Gustav Albeck: N.F.S. Grundtvigs Dag- og Udtogsbøger. Bd. I Kbh. 1979 s. 424-27 (Referat af audiens hos Kancellipræsident Kaas 20. oktober 1815); Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig. I Udvalg ved Steen Johansen og Henning Høirup. Kbh. 1948 s. 53ff.
17. Grundtvigs ansøgning 27/12-1815 om kapellaniet ved Domkirken i Aarhus er trykt i Kirkehistoriske Samlinger 5. Rk. I 1901-03 s. 722-24.
18. L. Koch: Grundtvigs ansættelse i Præstø 1821 (KH Saml. 1881-82 s. 696-98); H.F. Rørdam: Bidrag til N.F.S. Grundtvigs Levnedshistorie. (KH Saml. 5 Rk. I 1901-03 s. 722-34 og II 1903-05 s. 407-12).
19. Ansøgningen beror i DK. 1. dep. Registrantsag 29/1821.
20. Jfr. Frederik Nygård: Det Schouboeske Institut og N.F.S. Grundtvigs Lærervirk-somhed sammesteds. 1880.
21. Jeg takker professor Chr. Thodberg for denne oplysning.
22. Koncept til Direktionen for Universitetet og de lærde Skolers udtalelse om en ansøgning fra Grundtvig om enten at blive lærer i Historie ved Universitetet eller at få et præstembede (trykt i KH Saml. 5. Rk. I 1901-03 s. 730-32).

L.P. Larsen og Lunds Universitet

af *Harald Nielsen*

Lars Peter Larsen (1862-1940) blev i 1889 udsendt af Det danske Missionselskab som dets anden teolog¹ til Indien, hvor missionsarbejdet havde været i gang i dansk regi fra 1863. Ved hans udsendelse udtalte den kirkehistoriske professor Frederik Nielsen² til DMS' sekretær T. Løgstrup³ »Jeg under det danske Missionselskab alt godt, – men L.P. Larsen er næsten for god.«⁴

Hermed hentydede Frederik Nielsen til Larsens store teologiske begavelse, som DMS snart skulle komme til at nyde godt af. Allerede under Larsens sprogstudier i Madras begyndte han sin missionsvirksomhed i form af prædikener og samtaler med hinduer.

Larsen var en intellektuel missionær, som forskede i hinduismens teologiske substans. Dette skete bl.a. ud fra et læseværelse⁵ på Madras' hovedgade Broadway, hvortil han indbød intellektuelle hinduer til at komme og sætte sig ind i kristendommen og føre en dialog med kristne.

Ved et hjemmeophold i Danmark 1898-99 kom Larsen i et så stærkt misforhold til DMS' bestyrelse, så han valgte at forlade missionselskabet som missionær.⁶ Grunden til dette brud skyldtes, at L.P. Larsen havde et sakramentsyn, som ikke var foreneligt med Vilh. Becks Indre Mission, som netop i 1898 overtog kontrollen over DMS. Det var dog nok snarere et spørgsmål om et personligt misforhold mellem Beck og Larsen end et teologisk spørgsmål, som gjorde udfaldet i denne sag.

Efter brudet med DMS blev Larsen udsendt af en privat kreds⁷ til et arbejde som KFUM-sekretær blandt Madras' studenter, hvorved Larsen kunne fortsætte sit dialogorienterede missionsarbejde. Denne stilling besad han i årene 1899-1910. Han var i 1910 en af hovedkræfterne bag oprettelsen af United Theological College i Bangalore, og han blev UTC' første rektor i årene 1910-24. Gennem disse år grundede han dette teologiske fakultets store videnskabelige anseelse. Derpå var han 1924-33 ansat ved det britiske bibelselskabs revision af den

tamulske bibeloversættelse. Også i denne forbindelse står der stor anseelse omkring L.P. Larsens arbejde i Indien. Fra 1933 til sin død i 1940 levede Larsen i Danmark.

Da L.P. Larsen i 1912-13 var på hjemmeophold i Danmark hørte det med til hans arbejde at rejse rundt og orientere om sit arbejde ved det teologiske fakultet i Bangalore. Men samtidig talte han også hyp-pigt om hinduisme. Blandt andet gav han i efteråret 1912 en gæsteforelæsning på Lunds Universitet om hinduismen og den indiske kirke. Denne gæsteforelæsning gjorde et dybt indtryk på såvel studenter som lærere ved universitetet. Og da samtidig en lundensisk docent T.K. Segersted⁸ forsøgte at indføre religionshistorien som et teologisk fag, tog professor Hj. Holmquist⁹ initiativ til at skaffe midler til at ansætte L.P. Larsen som professor i et nyoprettet professorat i missionsvidenskab. Hensigten hermed var at dæmme op mod Segersteds religionshistorie. Det nye missionsprofessorat skulle ifølge donatorerne tildeles L.P. Larsen uden opslag. Det er svært at se denne betingelse som andet end et forsøg på at undgå Segersted som ansøger til professoratet, idet han med sin disputats fra 1912 (»Till frågan om polyteismens Uppkomst«) svært kunne diskvalificeres overfor Larsen, som ikke havde skrevet disputats.

Professor Holmquists initiativ blev støttet af biskop G. Billing,¹⁰ Lund, samt af professorerne S. Ribbing¹¹ og M. Pfannenstill.¹² De to sidstnævntes opfordring kendes kun fra C. Bindsevs bog om Larsen og ikke fra hans privatarkiv.

Nedenfor offentliggøres professor Holmquists opfordring til Larsen om at stille sig til rådighed for Lunds Universitet, biskop G. Billings støtte til denne opfordring samt professor Holmquists brev til Larsen, efter at denne i februar 1913 har afslået opfordringen. Brevene findes i original i »L.P. Larsen og hustrus« privatarkiv nr. 5845 i Rigsarkivet A I 3.

Efter afslaget fortsatte L.P. Larsen sit arbejde i Indien. Men at venskabet med Lund ikke var brudt med Larsens afslag kan man bl.a. se af, at han 1918 blev creeret som teologisk æresdoktor ved Lunds Universitet. Promotionen fandt sted den 27. september 1918, mens Larsen befandt sig i Indien. På grund af 1. verdenskrig var det umuligt for ham at rejse til Europa.

Brev nr. 1.

Lund 24.1. 1912¹³

Herr Professor!

Som Ni vet, befinna vi oss i Lund i en svår situation på grund af det »Segerstedska fallet«¹⁴. Hos mig och andra har den känslan varit stark, att vi bäst tjänade kristendom och evangelisk teologi genom att söka vinna ökad positiv kristen kraft vid vår fakultet, hellre än att genom lagparagrafer söka utestänga Segersted. Naturligen har då vår tanka närmast riktats på att få en professur i missionsvetenskap, för hvilken sak jo intresset är vaket i Sverige och där äfven vår liberale ecklesiastik-minister Berg står välvillig. Så kom Ni i höstas till Lund¹⁵; och genom Edra föredrag fingo vi genast klart för oss, at Ni vore den mannen, som här behöfdes. Jag har därför sökt samla medel för en professur i missionsvetenskap vid Lunds universitet, och jag har nu fått erbjudande på en donation på 100.000 till universitetet, mot villkor att Ni utan ansökan utnämndes till platsen i fråga. Innan jag nu går att söka få det återstående halfva kapitalet, är det emellertid nödvändigt att veta, att möjlighet också finnes att Universitetet kan vinna Eder kraft. Ännu är ju icke insamlingen förd så långt, att platsen föreligger färdig; så hvad jag nu skulle önska veta är blott, om Ni eventuellt skulle ställa Eder välvillig mot ett erbjudande till denna professur, om den blir af.

Det är verkligen mycket, som uppfordrar Eder att på denne fråga icke svara nej. Ni är det enda namn, som för närvarande kan samla till en missionsprofessur här. Skulle Ni träda tillbaka, går hela planen i kvaf; och det är ej svårt förstå, hvika rika möjligheter för de nordiska missionerna som därmed skulle kvävas. Jag förstår väl det ansvarsrika arbete Ni har i Indien; men man måste fråga sig, om det icke är ändock viktigare att offra sig för att bereda missionen plats som erkänd andlig makt vid Nordens universiteter och därifrån leda en rationell utbildning af missionärer från Nordens alle tre länder. Ty just Lund ligger så till, att dit kunna ock Danmarks och Norges studenter komma för at få del af Eder ledning. Och huru många nya krafter för missionen skulle ej kunna vinnas ur studentverlden, om vi fingo en missionsprofessor. Våra långa ferier, 4 månader, skulle jo ock ge Eder stor möjlighet till personlig vistelse ute i Danmark och eventuellt äfven till resor till Indien, om så skulle befinnas önskligt. Skulle Ni nu anse Eder behöfva ännu ett år verka i Indien för att ordna med efterträdare etc., så mötte det säkerligen ingen svårighet; knappast torde

dessförinnan professuren här vara ordnad med alla formaliteter. Fingo vi nu blott en missionsprofessur här i Lund, skulle det nog bryta isen äfven vid nordens andra universiteter. Det är stora perspektiv för missionssaken, som så öppna sig, och det kan eventuellt bero af Eder, hur det blir. – Därtill kommer från oss teologer i Lund ett verkligt nödrop om att få hjälp till kristen verksamhet, så som vår fakultet synes blifva utgestaltad. Jag beder nu, att Ni tänker väl på saken och sedan ger ett godt svar. Om Ni önskar ett personligt sammanträffande, så säg när det passer Eder.

Med många helsningar tillgifnast
Hjalmar Holmquist teol. professor Lund.

Brev Nr. 2

Herr Professor

Af professor Holmquist har jag hört, at utsikt öppnats till att erhålla medel för inrättande af en professur i missionsvetenskap vid Lunds Universitet, under förutsättning af, att Hr. Professorn skulle vilja mottaga befattningen. Jag behöfver ej orda om angelägenheten och vinsten af att erhålla en sådan befattning i Sverige. Från många håll har detta betonats. Men ingen utsikt härtill fins, såvida ej professorn vill bli vår förste missionsprofessor, ty att man nu vill donera erforderligt belopp beror allenast på förhoppningen att professorn skulle vilja flytta öfver till oss. Det skulle för mig liksom för så många andra vara en stor glädje, om detta kunde bli en verklighet, Jag har därför ansett mig böra lägga mitt ord till andras, som i saken vändt eller komma at vände sig til professorn.

Väl förstår jag, att åtskilliga skäl kunna för professorn tala emot vårt förslag, men jag hoppas, att professorn också skall finna goda skäl tala för detsamma. Om professorn vid öfvervägandet af dem skulla finna förslaget bära accepteras men att dess iverksättande behöfde uppskjutas ett eller annat år, så kan ju gärna sådant uppskof ske. I hopp om ett slutligt godt svar vill jag hälsa professorn mycket hjärtligt välkommen hit.

Lund 6/2 1913

Med utmärkt högaktning
Gottfrid Billing

Brev nr. 3

Lund 17.2. 1913

Herr Professor L.P. Larsen
Köpenhamn

Edert svar fick jag i går; och tackar jag varmt för den vänlighet som där kom till uttryck. Att Ni följer den väg, som Gud anvisar, kunna vi intet invända emot; det visar blott ännu mer, hvilken förlust vi gjort, när vi icke kunke få Eder. Någon missionsprofessur lärer nu icke gå att få, då vi ej hafva någon kvalificerad person att visa på. Här nere i Lund kännes det vid tanken på framtiden mörkt; men Gud hjälper väl.

Mottag emellertid mitt hjärtligste tack för hvad Ni gaf oss, och en rörsam tillönskan om välsignelse på Eder väg.

Eder tillgifne
Hjalmar Holmquist

Noter:

1. Den første teolog og præst, som blev sendt til Indien af DMS var N.P. Hansen (1854-1919), som arbejdede som præst i Siloam, Tirukoilur, i perioden 1888-1903. Efter at være vendt tilbage til Danmark var Hansen medlem af DMS' bestyrelse 1904-19.
2. *Frederik Nielsen (1846-1907)*, professor i kirkehistorie 1877-1900, biskop i Ålborg (1900-1905) og i Århus (1905-07).
3. *Theodor Løgstrup (1853-1933)*, præst, medlem af DMS' bestyrelse 1886-1898; efter DMS' repræsentantmøde i Fredericia i 1889, hvor Indre Missions indflydelse i DMS blev forøget, blev provst Jens Vahl formand og Løgstrup selskabets første sekretær i årene 1889-1907.
4. T. Løgstrup: »Erindringerne, en gammel Missionssekretærs« p. 86 – ikke offentliggjort materiale, som opbevares på Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet.
5. C. Bindslev: »L.P. Larsen« Kbh. 1945, p. 45ff.
6. Harald Nielsen: »L.P. Larsen og Det danske Missionsselskab« i *Nordisk Missions Tidsskrift* 1979/p. 164-172 og »L.P. Larsen, A Theology for Mission« by Arne Schmidt, G.E. Phillips and Harald Nielsen, Bangalore, Indien 1981.
7. Denne kreds talte bl.a. mænd som senere stiftsprovst Henry Ussing (formand), hofchef, greve J. Moltke og senere biskop Harald Ostenfeldt (Larsens svoger).
8. *Torgne Karl Segerstedt (1876-1945)*, svensk religionshistoriker, docent i Lund 1903, studier i Rostock, Berlin og London af den religionshistoriske metode.
9. *Hjalmar Frederik Holmquist (1873-1945)*, svensk kirkehistoriker, 1909-38 professor i Lund. Efter Karl Müllers forbillede fremstillede han kirkehistorien med dramatisk koncentration på de store personligheder. Holmquist var kildekritisk i sin forskningsmetode.
10. *Gottfried Billing (1841-1925)*, svensk konservativ teolog, 1884 biskop i Vesterås og 1898 i Lund. Billing tilhørte de ny-lutherske, højkirkelige kreds, der i »Svensk

- Kyrkotidning« (1855) fandt et talerør for teologer som E.G. Bring, W. Flensburg og A.N. Sundberg fra Sverige og H.L. Martensen fra Danmark.
11. *Seved R. Ribbing, (1845-1921)*, svensk læge, dr. med. 1871 i Uppsala, professor i Lund 1879, rektor for Lunds Universitet 1904-17.
 12. *M. Pfannenstill, (1858-1940)*.
 13. Brevet er fejldateret. Det rigtige årstal er 1913, hvilket godtgøres ved en sammenligning med de to følgende breve, samt ud fra brevets indhold, som refererer til den gæsteforelæsning, som Larsen holdt på Lunds Universitet i efteråret 1912.
 14. Holmquist refererer her til Segersteds disputats »Till frågan om polyteismens Uppkomst,« som han netop forsvarede i 1912 for den teologiske doktorgrad.
 15. Fra 18. oktober til 7. november 1912 var L.P. Larsen på møderejse til Uppsala, Göteborg og Lund. I Lund gæsteforelæste han bl.a. på universitetet.

Fra Lindbergarkivet

af P.G. Lindhardt

I Jacob Christian Lindbergs arkiv (Det kgl. Bibliotek, Add. 1922.4^o) findes fra handskemager N.F. Larsen nogle breve, som bl.a. belyser »stemninger og tilstande« i Vartov-kredsen i efteråret 1855, da Søren Kierkegaards »kirkestorm« endtes med hans sygdom og død. Lindberg (1797-1857), Grundtvigs ven og drabant, var på det tidspunkt sognepræst i Tingsted på Falster, og N.F. Larsen (1814-81) et aktivt og fremtrædende medlem af menigheden i Vartov; han var en dygtig forretningsmand som grundede en stor virksomhed, bl.a. med eget garveri (i Viborg) og en omfattende export; 1875 var han nået op på en årlig omsætning af 412.000 kr., beskæftigede 800 syersker og modtog præmier på udstillinger i Stockholm, Wien og Paris; han var en tid lang formand for handskemagernes forening og 1858-67 medlem af Københavns borgerrepræsentation. Hans beherskelse af det danske skriftsprog var ikke fremragende og »stilen«, ialtfald når den anvendtes på »gudelige« emner, er tydeligt præget af den fraseologi som kendes fra Grundtvigs samtidige prædikener, med de samme klichéagtige formuleringer og spatieringer.

Det første af de her meddelte to brevuddrag er fejldateret; Kierkegaard blev indlagt på Frederiks hospital den 2. oktober 1855.

Dagens Nyhed er, (Søren Kirkegaard) han er kommen paa Hospitalet og er bleven Lam i Underlivet, man tvivler om han Lever¹ – Imidlertid er der vist ingen tvivl om andet, end at *vor Herre* haver stanset hans Øieblikke, idetmindste maae vist de Christne forkynde det, af Verden kan man jo ikke vendte det. Røgtet siger at Thurachs Bog er skyld deri,² men det kan jeg dog ikke saa let Tro, at hans Aand skulde være saa Svag, som haver tildænget os med saa mange Løgnagtige Grovheder. – Ja i dette Øieblik falder det mig dog paa Sinde at de Grovheder som vor Ven Thurach Opvarter ham med, er i Sandheds Tjeneste, og som følge deraf, er saa meget Stærkere. Saa meget er vist at Herren haver Stoppet Munden paa ham og tiden vil vise om det bliver for bestandig.

De være nu kjære Hr. Dr. samt Fru og Børn hilset paa det Kjærligste fra min Kone og mig samt Børn og gode Venner, og Herren give Dem Sunhed og Kraft til at fuldføre deres Paabegynte Arbeide i Vorherres Jesu Navn, til Guds Ære og Menighedens Gavn og Glæde.

Deres oprigtige Ven og Broder i Heren

N F Larsen

Kjøbhn den 8de September 1855

22/10-55

22/10-55 takker N.F. Larsen Lindberg for et velligt og deltagende brev, og fortsætter: »ja Herren være Lovet og Takket, for Sin Ududsigelige Godhed i mod mig og mine, og ikke minst for, at han haver Skjænknet os rette *Venner*, som Verden ikke kjænder, og derfor haver jeg isærdeleshed Grund, til at Love og Takke *Herren* som haver gjort, og vil gjøre det Godt Altsammen. Ja Kjære Ven, De Takkes paa det Kjærligste, for alt vad jeg haver hørt og læst af Dem, som *Herren* skal have Æren for, og *Herren* give at jeg med Alle mine *Kjære*, maatte Bedre og Bedre Lære, at sætte os paa det Lave, og Lytte til *hans* og *hans Tjeneres* Røst, som Et kjært Barn hør og Troer, Fader og Moder, og at vi ret af Hjerttet maatte Lære at sige Herre din *Villie* skee – Ja, Kjære Hr. Dr. jeg skal hilse og Takke Dem fra hele vor lille Vennekres, for Deres Raad og Advarsel til Menigheden, og vi gjør ogsaa brug deraf i denne tid, hvor vi kan, og hvor de vil høre os, for de som ikke vil høre, maa Selv see til. – For det Tegner til i disse Dage, da Missionsbestyrelsen haver fundet stor Betænelighed ved, at senne dennes Missions Elev Grunnet³ ud, at efter hans Sigende, vil de nu træde ud af Folkekirken, og danne En fri Menighed, men det gaar vel ikke saa hurtig som Grunnet Snakker derom, jeg er meget Nysgjerrig, om at vide, om Knudsen⁴ er med, blodt saa meget ved jeg, at han kommer ofte til de folk, men ingen af vores Kreds haver i længere tid seet noget til ham, mig syntes som om han vil Fiske i Rørdt Vande. – følgerlig maae vi *foreløbig* lade ham Seile sin Egen Søee, saa vidt jeg haver kunnet Erfare er de som haver Sluttet sig til Grunnet af Blædels⁵ Menighed, men jeg haver endnu ikke hørt om at En eneste af Grundtvigs Menighed er Løbet den Veei, og naar de Andre nu haver saadan Hastværk, og ikke vil lade dem stanse i Farten, da mener jeg – Lad dem Løbe, dem der er Sandhed i vil nok komme tilbage, naar de seer hvorledes de sider I Det. – Kjære Hr. Dr. jeg er meget Glad, at det

Skrider saa godt frem for Dem med det Nye Testamente⁶ Herren give Dem Helbred og Kraft, til at fuldføre denne for Menigheden saa Velsignede Gjerning – Kjære Ven, jeg maae jo med Skam bekjende, at jeg er ikke af de flittige Bibel Læsere, men desudagtet tør jeg nok Forsikre Dem at der er Inttet Litterær Arbeide, som ligger mig saa meget paa Hjerte, som Deres Oversættelse af Bogen over Alle *Bøger* – som vil, med Guds Hjelp blive til Endnu større Velsignelse for den *Nordiske Menighed*, og jeg Glæder mig over, at kunde give vore Børn, som Ere Døbte til Herren og Troe paa Ham, et saadant Arvegods, med Bøn til vor himmelske Fader, at Han vil bevare dem og Os i Sin Toende Menighed, Indtil vi Alle, Børn af den samme Faders Huus, maa Samles hos ham, for at faa Deel i Arven, med Hans Eenbaarne Søn, vor Herre Jesus Christus, Udforskyldt af Naade.

I Gaar Erfarede jeg, at den Saakalte Grunnetske Menighed er splittet ad, han er Naturlig i kjerkelig henseende et stor Fæe da han meente at naar hans Saakalt Ældste blodt udvalgte ham, og lagde Hænderne paa ham, saa var den Historie forbie. – En stor deel af dem, er jo ikke saa lidt Tosset, men Slet saa Tosset var dog blodt et par ældre Frøkner Pengel⁷, som Pastor Blædel i dag fortalte mig vilde disse Fanatiske Damer Ordinere ham.⁷

Angaaende S Kjærkegaard kan jeg nu berette, da jeg haver det fra Pastor Boiesen,⁸ og han haver Talt med hans broder Chr. Kirkegaard,⁹ han fik blodt Talt lidt med ham, men det er meget Mærkelig, at een Ungdoms Ven af S.K. er tilfældigviis i disse Dage kommet til Byen (Pastor) Emil Boesen¹⁰, som da han kom ind til S.K. sagde *mit Dagværk* er til Ende, Vil du bede for mig, – og han kommer Daglig til ham, og ellers kommer der Ingen.¹¹ I etvert Tilfælde er det høist Mærkelig, og jeg syntet, man kan Klart se at Herren gjør Alt, naar nu S.K. haver Villien saa kan dog Udgangen blive God. *Herren give det.*

Det gjør mig Ondt at Erfare af Deres Brev at det seer saa Daarlig ud, med Udkommet for Arbaitts Klassen paa Landet over hos Dem, det vil vist blive een Trygende Vinter for de Folk, som skal arbaide for deres daglige brød paa Landet, her er det jo ligesaa dyrt, men endnu haver jeg dog ikke hørt om Arbaittsløshed, og Naar der blodt maatte blive Arbaide Nok, det er i daadanne Tider det Vigtigste.

Ihvad min Forretning Angaar da er det ved det Gamle Folk bruger meget flittig Handsker som for mig er af Vigtighed. – Jeg kan ikke Takke Gud nok, ogsaa for det Timelige, for det er dog store Ting i saa Dyer een Tid, at jeg maae sige, at til Dato hved jeg ikke deraf.

Dersom jeg nu maae Udleige Dem med Smørret, blodt De er saa

God i det første Brev om der er noget at faa jeg Ønsker een 3 a 4 Fjerdinger, jeg haver faaet udmærket Snør til 23rd Fjerd saa hvis det er vandskelig at faa, vis De blodt vil være saa god med det første at skrive mig til for at jeg kan købe det her. De Kjære Hr. Dr. med hele Deres Familie hilse[s] paa det Venligste fra min Kone og mig

Deres hengivne Ven
N.F. Larsen

Noter:

1. jfr. Kierkegaards sygejournal, Breve og Aktstykker vedrørende Søren Kierkegaard, udg. af Niels Thulstrup, I, 1953, 21ff., II, 13f. Kierkegaard døde 11/11-1855.

I sin prædiken på 18. trinitatis søndag (7/10-1855) over Mt. 22.34ff. talte Grundtvig om forskellige slags spot, bl.a. den han huskede fra sin ungdom: den »var saa kaad, at det var klart, den følte ingen Skam, og Latteren var saa høi, at den overdøvede ethvert Forsvar«, men nu har vi »oplevet den Dag, da den skammer sig; det er høist mærkværdigt, thi hos os er det til Lykke ikke verdslig Magt, der har gjort Vorherres *Jesu Christi* aabenbare Fiender skamfulde, men ... kun *Herrens Ord*«; det er et »klart Forvarsel og Julemærke for den sidste Tid, som nu stunder til«, da alle Kristi og hans menigheds »Fiender og Foragtere skal beskæmmes«, jfr. P.G. Lindhardt: Konfrontation, 1974, 167f. 204. Selvom ordene tilsyneladende har et andet sigte har dog ingen i Vartov kirke den søndag – fem dage efter at Kierkegaard var faldet om på gaden og bragt på hospitalet – kunnet undgå at føle at de var højest aktuelle eller fornemme det lykkelige i at ikke verdslig magt, men Guds indgreb havde standset den kirkestorm som nu næsten et år igennem havde foruroliget menigheden i Vartov. Ialtfald var N.F. Larsen – da han dagen efter Grundtvigs prædiken skrev til Lindberg – ikke i tvivl om sagens rette sammenhæng.

2. *C.H. de Thurah* (1830-98) var teologisk student under Kierkegaard-krisen, blev kandidat 1856, var derefter lærer og fra 1879 sognepræst på Drejø, fra 1887 i Hesselager; 1867-68 var han folketingsmand. I Vartov-kredsen var hans poesier meget beundrede – bl.a. hans bibelske digtninge – og af mange (deriblandt ham selv) ansås han for Grundtvigs poetiske arvtager. Thurahs angreb på Kierkegaard – formentlig i høj grad inspireret af Grundtvigs polemiske prædikener i kirkeåret 1854/5 – reflekterer uden tvivl stemningen i Vartov-kredsen, men var unægtelig af en usædvanlig lavpandet art, således især i det Riimbrev til Johannes Forføreren alias Dr. Søren Kierkegaard (som udkom 27/9-1855). Kierkegaard tituleres her »Du søde Horeunge«, »Du Satans søde Abekat« eller en »helvedesdygtig Brnad-Major«, som »render og roder op med Dine Been i hver en skiden Rendesten«, eller som kan tillade sig at håne de præster der også må tænke på levebrødet, fordi »Du har altid nok i Lommen, Du som den rige Arving staar af Hosekræmmer Kierkegaard, som hele Byen vidne kan sig Penge efterlod som Sand«, ja selv den mest grumsede sladder tages for gode varer: »at Du maa være englereen, det kan man se af Dine Been, Du lille søde Præstehader, Du bliver aldrig Barnefader. Maaske Du blev det altfor tidt, hver tænker sit« – og således videre et godt stykke endnu.

Om N.F. Larsen har ret i at Thurahs stærke grovheder i sandhedens tjeneste definitivt slog Kierkegaard ud kan vel ikke afgøres; men det var utvivlsomt en almin-

- delig mening blandt Vartov-folket, accepteret også af en så kyndig forsker som Weltzer, se C. Weltzer: Peter og Søren Kierkegaard 1936, jfr. samme i Dansk Teologisk Tidsskrift 1948, 167f. Sikkert er det ialtfald at Kierkegaard på sit dødsleje talte med Emil Boesen også om Thurah, se nedenfor, note 11.
3. *N.P. Grunnet* (1827-97) vilde være missionær og var under uddannelse gennem Det danske Missionsselskab, da han i efteråret 1855 blev grebet af Kierkegaard, brød med selskabet (bl.a. også med sin lærer, Blædel), oprettede en frikirke i København og fik ordination fra en engelsk frimenighed i Hamburg. Hans evangelisk-lutherske frikirke var en tid ret betydelig; den fastholdt folkekirkens lære og ritus, men vilde bevare menighedens »renhed« ved kirketugt, jfr. Michael Neiiendam: Frikirker og Sekter, 1958, 287ff. Om Grundtvigs syn på Grunnet, se P.G. Lindhardt: Regeneration, 1977, 41f.
 4. *Bager C. Knudsen* fra Tårnborgh stiftede 1855 Foreningen for kirkelig Frihed (i Sorø amt). Han var ivrig grundtvigianer og søgte først at gøre Indre Missions Tidende til organ for grundtvigsk kirkepolitik, men da dette blad lukkedes for ham udgav han (oktober 1855 til september 1856) bladet Vore Ordførere for Ordningen af Religionsforholdene i Kongeriget, hvor han »aftrykker vore [grundtvigske] Geistliges tidligere Kraftyttringer, for at se, om de nu, da vi have Religionsfrihed, ville staae ved deres Ord« – nemlig om at træde ud af folkekirken, jfr. P.G. Lindhardt: Et bidrag til Indre Missions ældste historie, Fra Holbæk Amt, 1952, 9, og Grundtvigs polemik mod Knudsen i Dansk Kirketidende. 2/12-1855.
 5. *N.G. Blædel* (1816-79), præst ved Almindeligt Hospital 1849, res. kap. ved Garnisons kirke 1853, sognepræst sst. 1859. Blædel var Københavns førende vækkelsesprædikant og en af ophavsmændene til hovedstadens særlige form for Indre Mission.
 6. 1853 havde J.C. Lindberg afsluttet sin oversættelse af Det gamle Testamente; 1856 fulgte oversættelsen af Det nye Testamente.
 7. De to frøkener Pingel var vistnok medlemmer af Blædels menighed, men nu trådt over til Grunnets.
 8. *P.O. Boisen* (1815-62), Grundtvigs svigersøn og fra 1854 hans kapellan.
 9. *P. Chr. Kierkegaard* (1805-88), sognepræst til Pedersborg-Kindertofte 1842, biskop over Ålborg stift 1856-75. Om P. Chr. Kierkegaards forgæves forsøg på at komme på talefod med sin broder på dennes dødsleje, se Weltzer: a.s. 265ff.
 10. *E.F. Boesen* (1812-81), 1849 res. kap i Horsens, 1861 sognepræst sst., 1863-77 stiftsprovst i Århus.
 11. Om Boesens sidste samtaler med Kierkegaard, se Søren Kierkegaard: Efterladte Papirer 1854-55, udg. af H. Gottsched 1881, 593ff., jfr. Carl Koch: Søren Kierkegaard og Emil Boesen, 1901, især 35 ff. Også Boesen fortæller om »en Lamhed i Underkroppen«, men har ikke den af Larsen gengivne replik om det endte dagværk, derimod nok »bed for mig, at det snart maa være forbi«.

Godtiana

Aktstykker til belysning af generalsuperintendent Berthel Petersen Godts liv indtil 1864. (II)

Ved Asger Nyholm

X. Sognepræst i Felsted 1846

1. I ti enslydende erklæringer tilkendegiver 222 beboere i Felsted ønsket om at få Godt til præst. 24/11 1845

Vedlagt som bilag til nr. 3

Formedelst egenhændig Underskrift give vi herved tilkjende at vi for denne Gang give Slip paa vor Valgret, naar Herr Pastor Godt maa blive udnævnt til Præst i Feldstedt, hvorom vi underdanigst bede.

2. Godts erklæring, at han er villig til at overtage embedet i Felsted 25/11 1845

Vedlagt som bilag til nr. 3

Paa Feldsted Sogns Communeforstanderes Forlangende erklærer jeg herved, at jeg, saafremt det Allernaadigst skulde behage Hans Majestæt Kongen at udnævne mig til Præst for Felsted Menighed, er beredvillig til at modtage dette Embede.

Rinkenis d. 25. November 1845.

B.P. Godt
Sognepræst

3. Bønskrift fra sogneforstanderne i Felsted om kongelig udnævnelse af Godt til præst i Felsted 25/11 1845

Vedlagt nr. 5

Feldstedt Tønder Amt.
den 25de Novbr. 1845.

Sogneforstanderne for Feldstedt Menighed bede i deres eget og Menighedens Navn at Pastor Godt i Rinkenis allernaadigst maa blive udnævnt til deres Præst.

Med et Bilag.

Til Kongen

I Anledning af den dødelige Afgang saavel af vor forhenværende Degn som af vor Præst bleve begge disse Embeder ledige. Da Feldstedt hører til de Menigheder, som have Ret til at vælge deres Præst og Degn, saa fandt Valget af den sidste Sted den 2^{den} Novbr. dette Aar. Valget ledtes af Herr Pastor Godt fra Rinkenis og havde han allerede, da han prædikede i vor Kirke den foregaaende Søndag vundet vort hele Bifald, og i de Fleste opvakt det Ønske, at erholde ham til Præst, saa bestyrkedes de endnu ydermere heri ved den Maade, hvorpaa han ved den nævnte Leilighed udøvede sit Kald. Efter tilendebragt Degnevalg vare vistnok kun Faae af Menighedens Medlemmer, som ikke forlode Kirken med det inderlige Ønske om, at Pastor Godt maatte blive deres afdøde Præstes ⁷³ Efterfølger. Der behøvedes derfor ogsaa kun en dertil sigtende Ytring, for at give dette Ønske Ord, og da vi undertegnede Sogneforstandere uden Undtagelse delte det, saa fandt vi os foranledigede til, at indhente de samtlige Valgberettigedes Mening. De 222 Valgberettigede, hvoraf Feldstedt Menighed bestaar, erklærede sig med Undtagelse af omtrent en halv Snees derhen, at de med Glæde for denne Gang ville opgive deres Valgret, naar de uden Valg kunde faae Pastor Godt til Præst, og ogsaa de Faa, som ikke strax vilde give deres Stemme dertil, have ogsaa nu efter modnere Overlæg samtykket deri. Den hele Menighed er altsaa uden Undtagelse enig, og vi undertegnede Sogneforstandere ere, efter at vi have indhentet Herr Pastor Godts Samtykke dertil, som Bilaget udviser, af Menigheden bemyndiget til at bringe deres Ønske for Deres Mayestæts ophøjede Throne. Vi kunne med Sandhed sige, at hverken Slægtskab eller Bekjendtskab her har havt den ringeste Indflydelse, thi næppe Nogen af os kjendte Herr Pastor Godt forhen uden efter Rygte, men at allene hans til Hjertet trængende Prædiken og de herlige Taler, han holdt ved Degnevalget, har gjort et saadant Indtryk paa Menigheden, at endog flere af Børnene have bedet Deres Forældre om, at sørge for at vi fik ham til Præst. Vort Ønske har derfor heller ikke sin Oprindelse i den Hensigt at ville spare, thi vi forlange ikke at

forskaanes for de med et Valg forbundne Omkostninger, men ere gjerne villige til at udrede dem.

Rigtignok er det vi bede om en Undtagelse fra den almindelige Regel, men saavidt vi kunne bedømme, synes i nærværende Tilfælde vigtige Grunde at tale for en saadan Undtagelse og vi haabe at Deres Kongelige Majestæt, som med Landsfaderlig Omsorg omfatter alle Deres Undersaatter ikke vil nægte os Opfyldelsen af et Ønske, som vi Alle eenstemmig attraae.

Vi vove derfor at haabe Deres Kongelige Mayestæts allernaadigste Bønhørelse, naar vi allerunderdanigst bede:

At Deres Kongelige Majestæt allernaadigst vil tillade, at vi maae faae Herr Pastor Godt fra Rinkenis til vor Sognepræst, hvorved det forstaar sig, at vi under denne Betingelse for nærværende Gang give Afkald paa vor Valgret og udrede alle med et Valg forbundne Omkostninger ligesaa fuldt, som om et saadant var foretaget.

Allerunderdanigst

H. Hansen	Asmus Jørgensen Alsing
Peter P. Heissel	Fried. Christiansen
Jacob Solmer	Johann Christiansen
Hans Hörtoft Lund	Johann Johannsen
Claus Clausen	Hans J. Jessen

4. Godts redegørelse over for visitatoriet 26/11 1845

Vedlagt nr. 5

An die Hohen Herren Kirchenvisitatoren.

Die Hohen Herren Kirchenvisitatoren wollen gnädigst genehmigen, dass ich, wie ich unter den gegenwärtigen Umständen es für meine Pflicht halten muss, Hochdensenben den Hergang einer mich betreffenden Angelegenheit im Zusammenhange einfach vorzutragen mir unterthänigst erlaube.

In Übereinstimmung mit einem die Vacanzgeschäfte in Feldstedt regulirenden Circulair des Herrn Pastors Christensen⁷⁴ in Quars hatte ich am 23st Sonntage nach Trinitatis [26.okt] in Feldstedt zu predigen und in den darauffolgenden 14 Tagen den Predigerdienst zu versehen, weshalb mir denn auch die Leitung der durch Hohes Visitatorialschreiben auf den 24st Sonntag nach Trinitatis [2. novbr.] angesetzten

dortigen Küsterwahl⁷⁵ zufiel. Am erstgenannten Sonntage fand Beichte und Abendmahl statt, auch waren zwey Sechswöchnerinnen einzusegnen und zwey Kinder zu taufen; in der Woche wurde eine Grabrede über eine Kindesleiche von mir verlangt, und am Tage der Küsterwahl verrichtete ich in Nörballig eine Haustaufe. Die Geschäfte für die eine mir noch zufallende Woche aber musste ich, weil meine Mutter am Freytag vor der Küsterwahl gestorben war und also in dieser Woche beerdigt werden sollte, auf meiner Rückkehr von Feldstedt den Herrn Pastor Christensen für mich zu übernehmen bitten, wozu derselbe auch freundlich bereit war, so dass ich nicht wieder nach Feldstedt kam.

Um so überraschender musste es für mich seyn, dass der dortige Kirchenjurat⁷⁶ H. Hansen am 25st. Sonntage nach Trinitatis [9. novbr.] in meinem Hause gewesen war, und, da er mich nicht zu Hause traf, einen Brief hinterlassen hatte, in welchem er im Namen vieler Feldstedter, auf welche die dort von mir gehaltenen Reden einen tiefen Eindruck gemacht hätten, den Wunsch aussprach, mich zu ihrem Prediger zu bekommen, welchen Wunsch sie, wenn von meiner Seite Nichts im Wege sey, den Hohen Herren Kirchenvisitatoren aussprechen würden und von Denselben gnädigst berücksichtigt und unterstützt zu sehen hofften. Da ich aber diesen Wunsch als einen Wunsch Vieler wenig begreiflich fand; da ich einerseits fürchtete, es möchte den Hohen Herren Kirchenvisitatoren nicht genehm seyn, wenn ich auf denselben einträte und so vielleicht zu einer verderblichen Aufregung und Parteyung in der Gemeinde Veranlassung geben sollte; und da ich andererseits die Besorgnis hegte, es möchten Sr Durchlaut der Herzog zu Augustenburg, Höchstdessen Gnade mir und den Meinigen von jeher viele und grosse Wohlthaten erwiesen und erst vor wenigen Wochen mich zum Prediger in Nottmark ernannt hatte, an meiner Dankbarkeit zweifeln können; so begab ich mich am 12. Novbr nach Tombüll, um dem Juraten Hansen für das jedenfalls von ihm mir geschenkte Zutrauen zu danken und im Übrigen den gemachten Antrag abzulehnen. Die Gründe meiner Weigerung wollten ihm indess wenig einleuchten, und er stellte mir den durch ihn ausgesprochenen Wunsch beydes als einen so allgemeinen und als einen so dringenden in der Gemeinde dar, dass ich, seinen freundlichen und herzlichen Worten gegenüber vielleicht weniger fest, als ich hätte seyn sollen, ihm zuletzt versprach, die Sache noch einmal mit den Meinigen überlegen und ihm dann noch denselben Abend meine definitive Entschliessung brieflich mittheilen zu wollen. Das geschah, und zwar

lehnte ich den Antrag bestimmt ab. Damit glaubte ich diese Sache nun abgemacht, und freute mich herzlich, das innere Gleichgewicht wiedergewonnen zu haben; denn dass ich dieses vorhin etwas verloren hatte, darf ich wol gestehen, ohne darum zu strengen Tadel fürchten zu müssen.

Nichtsdestoweniger kam am 17. Novbr. der Feldstedter Achtmann C. Clausen zu mir; wiederholte in herzlichen Worten den Wunsch seiner Gemeindegossen; berichtete, dass Alle bis auf etwa zehn denselben theilten, die ebenfalls erklärt hätten, gegen mich und meine Person Nichts zu haben, nur wünschten sie, ihr Wahlrecht auszuüben; versicherte, dass alle Betheiligte durch kein unlauteres Motiv irgend einer Art, sondern lediglich durch das von mir verkündigte Wort und das später zu diesem hinzugekommene Zeugnis meiner jetzigen Gemeinde bestimmt worden seyen, und erbot sich, sofort Sr Durchlaut dem Herzoge den Wunsch der Feldstedter vortragen zu wollen. Da wurde es mir unnatürlich, noch einmal abzulehnen, und ich gab für den Fall, dass Sr Durchlaut Nichts zu erinnern fänden, meine Zustimmung dahin, dass die Kirchspielsvorsteher dann zwar den Hohen Herren Kirchensvisitatoren meine Bereitwilligkeit kundgaben, aber zugleich den Hohen Herren Kirchensvisitatoren anheimstellen möchten, inwiefern auch das betreffende Begehren weiter eingetreten werden könne oder nicht. Jetzt hielt ich es auch selbst für meine Pflicht, Sr Durchlaut den Hergang dieser Angelegenheit unterthänigst vorzutragen, und ich hatte die Freude, dass Höchstdieselben äusserten, wie Sie mich wegen meines Verhaltens in derselben nicht misskennen würden.

So ist es denn gekommen, dass als gestern der Jurat H. Hansen und ein gewisser J. Röh mir die Nachricht brachten, dass alle wahlberechtigte Einwohner der Gemeinde ohne Ausnahme dahin einig wären, Sr Majestät den König zu bitten, Allerhöchstdieselben möchten allergnädigst geruhen, mich ohne Wahl zum Prediger in Feldstedt zu ernennen, und dass sie zugleich die Hohen Herren Kirchensvisitatoren um gnädigste Unterstützung dieses Gesuchs bitten würden, ich schriftlich meine Bereitwilligkeit erklärt habe, die Berufung nach Feldstedt, wenn sie mir zu Theil werden sollte, anzunehmen.

Dass ich diese Erklärung zwar nicht ohne grosse Bedenklichkeit, aber doch gerne abgegeben habe, und mich freuen würde, statt der Predigerbedienung in Nottmark, wohin ich deshalb noch nicht habe abgehen können, weil die Allerhöchste Confirmation der Bestallung noch immer nicht angelangt ist, die Bedienung in Feldstedt zu bekom-

men, welche nicht nur einträglicher ist, sondern mir auch das Glück gewähren würde, in bekannten kirchlichen Verhältnissen und unter geistlichen und weltlichen Behörden, deren Humanität und Wohlwollen ich in aufrichtiger Dankbarkeit anerkenne, ferner fortzuwirken,⁷⁷ – das spreche ich offen und ehrlich aus. Aber den Hohen Herren Kirchenvisitatoren in dieser Beziehung mit zudringlichen Bitten beschwerlich zu fallen scheue ich mich; es werden alle Prediger, die sich um Feldstedt beworben haben, an Alter und Würdigkeit mir voranstellen, und ich verkenne keineswegs das Anormale in dem Begehren der lieben Feldstedter. Es ist mir aber darum zu thun, in den Augen der Hohen Herren Kirchenvisitatoren durch mein Verhalten in dieser Angelegenheit nicht zu verlieren, und in der Hoffnung, darüber jetzt beruhigt seyn zu dürfen, verharre ich in tiefster Ehrfurcht

den Hohen Herren Kirchenvisitatoren

unterthänigster

B.P.Godt

Rinckenis d. 26. Novbr. 1845

5. Kirkevisitatoriets indstilling til valg i Feldsted 3/12 1845

RArk Ty kanc I A D. Tønder provsti. Akter vedr. de enkelte sognekald. V. Feldsted. 1730-1848

An

Seine Königliche Majestät!

Allerunterthänigster Präsentationsvorschlag der Kirchenvisitatoren der Propstey Tondern zur Wiederbesetzung des Pastorats in Feldstedt.

Anlagen:

Ein Verzeichniss der 19 Competenten, sub NB.

1. Ein Gesuch der Juraten und Vorsteher in Feldstedt, den zum Prediger in Nottmark ernannten Pastor Godt in Rinckenis ohne Wahl zum Prediger zu erhalten, mit Anlagen A-L.
2. Eine Eingabe des Pastors Godt an die Visitatoren.
3. Ein Gesuch des Pastors G. Christensen⁷⁸ in Quars c. adj.
4. Ein Gesuch des Pastors P. Schmidt⁷⁹ in Bülderup.
5. Ein Gesuch des Pastors Chr. Christiansen⁸⁰ in Medelbye.
6. Ein Gesuch des Pastors H. Meyer⁸¹ in Stubbeck.

Erstattet den 3^t Decbr. 1845.

Durch das unterm 28st Septbr. d.J. erfolgte Ableben des Pastors Jessen in Feldstedt hat die dortige Gemeine einen treuen Seelsorger, die Propstey einen der würdigsten Prediger verloren. Das dadurch vacante Pastorat zu Feldstedt, wo Kirchen- und Schulsprache dänisch ist, gehört zu den einträglichsten Predigerbedienungen hiesiger Propstey, und mögen die Einkünfte desselben gegenwärtig wohl eine bedeutende Höhe, wenigstens die Summe von 1000^R Cour. erreichen. In der gesetzmässigen Meldungsfrist haben deshalb auch 17 Prediger und 2 Candidaten Gesuche um Präsentation zur Wahl eingereicht, unter welchen mehrere der älteren und würdigsten Prediger der Propstey sich befinden.

Gleich nach Ablauf der Meldungsfrist ist auch das angeschlossene Gesuch der Juraten und Vorsteher zu Feldstedt bey uns eingegangen, in welchem sie die allerunterthänigste Bitte aussprechen, Ew. Königl. Majestät wollen allergnädigst geruhen, den von Seiner Hochfürstlichen Durchlaut dem Herzog zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg zum Prediger in Nottmark auf Alsen ernannten Pastor Godt in Rinkenise, ohne Wahl der Gemeine, jedoch mit Vorbehalt des Wahlrechts für die Zukunft, zum Prediger in Feldstedt zu ernennen, welches uns mit dem Ersuchen überreicht ist, dasselbe Ew. Königl. Majestät vorzulegen. Indem wir diesem Verlangen hiedurch genügen, sehen wir uns nicht im Stande, dieses Gesuch, dem in den Anlagen die gesammelten Unterschriften der einzelnen stimmberechtigten Mitglieder der Gemeine hinzugefügt sind, empfehlen zu dürfen. Es gehört nemlich das Pastorat zu Feldstedt – wie bereits bemerkt – zu den einträglichsten Pfarren der hiesigen Propstey, weshalb wir es als eine Ungerechtigkeit gegen die älteren Prediger, welche einer Verbesserung ihrer oekonomischen Verhältnisse bedürftig, in einer langen Reihe von Jahren durch erprobte und bewährte Amtstreue, Würdigkeit und Tüchtigkeit sich Ansprüche auf eine so einträgliche Stelle erworben haben, ansehen und erachten müssen, wenn dem Pastor Godt vor ihnen allen der Vorzug gegeben würde, welches Letztere in seinem an uns gerichteten, sub N.2 angelegten Schreiben auch anerkannt hat. Bey aller Tüchtigkeit des Pastors Godt, die wir nicht in Abrede stellen dürfen, gehört er doch immer zu den jüngsten Predigern der Propstey, und ist vor wenigen Wochen erst von des Herzogs zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg Hochfürstlichen Durchlaut als Prediger in Nottmark zu einer einträglicheren Stelle befördert. Ausserdem hat Pastor Godt gar kein Gesuch um Präsentation zur Wahl bey uns eingereicht, und wir müssen es für einen zufälli-

gen Umstand erachten, der nicht hinreicht, ihm den Vorzug vor allen älteren Predigern zu geben, dass er als vikarirender Prediger der Harde Gelegenheit gehabt hat, in Feldstedt bekannt zu werden, und es ihm gelungen ist, durch das verkündete Wort die dortige Gemeine für sich zu gewinnen. Als etwas Exorbitantes dürfte es auch immer anzusehen seyn, dass die Gemeine ihr Recht, unter die Präsentirten sich ihren Prediger zu wählen, auch auf diejenigen auszuüben und für solche geltend zu machen sucht, die sich nicht einmal um Präsentation zur Wahl beworben haben. Pfllegt doch auch bey allerhöchsten Ernennungen Ew. Königlichen Majestät auf die Anciennität Rücksicht genommen zu werden und bey gleicher Würdigkeit und Tüchtigkeit das Dienstalter entscheidend zu seyn. An ähnliche Rücksichten sind auch die Präsentationen zu Wahlstellen gebunden, und es sollte, nach unserem Dafürhalten, nicht gestattet werden, dass die Gemeine sich ihren Prediger erbitten, unter Beiseitesetzung aller anderweitigen Rücksichten und Ansprüche.

In der Voraussetzung, dass daher auch diese unsere Ansichten allerhöchsten Orts gebilligt und Ew. Königlichen Majestät Beyfall sich erfreuen dürften, erlauben Ew. Königlichen Majestät wir uns allerunterthänigst, aus der Zahl der Bewerber zur bevorstehenden Predigerwahl in Feldstedt in Vorschlag zu bringen

1. Georg Christensen, Prediger in Quars. Er ist examinirt Gottorff 1824, wo er den 2ten Character mit Auszeichnung erhielt. Seit 1827 steht er als Prediger an der Gemeine zu Quars, wo Kirchen- und Schulsprache dänisch ist. Er gehört zwar nicht zu den Predigern der Propstey, ist uns aber als benachbarter Prediger von Feldstedt persönlich sehr vortheilhaft bekannt, und in Ansehung seiner Amtsführung durch seinen Vorgesetzten, den Generalsuperintendenten, aufs beste empfohlen, wie auch das seinem Gesuche angelegte Zeugniß des verstorbenen Pastors Jessen in Feldstedt seine Würdigkeit betätigt.

2. P.C. Schmidt, Prediger in Bilderup, gleichfalls einer Gemeine mit dänischer Kirchen- und Schulsprache, ist 1825 auf Gottorff examinirt, wo er den 2ten Character erhielt, 1828 in Uck gewählt, und 1833 nach Bilderup versetzt – ein treuer evangelischer Prediger, der durch unbescholtenen Wandel und segensreiche Amtsführung sich schon die Liebe von zweyen Gemeinen in einem hohen Grade erworben und stets die Hochachtung seiner Vorgesetzten bewahrt hat.

3. Christian Christiansen in Medelbye. Er ist auf Norburg geboren, hat die Schule in Odense frequentirt und nur in Kopenhagen studirt, wo er 1826 absolvirt. Im Amtsexamen hat er den Character haud

illaudabilis, und für seine Dimispredigt ist ihm von dem Bischof Tens auf Alsen laudabilis zuerkannt. Im Jahre 1827 ward er ordinirter Amtsgehülfe des verstorbenen Propsten Prah⁸² in Tondern, 1829 ist er zum Prediger in Lindholm, und 1837 in Medelbye gewählt, und er gehört in jeglicher Beziehung zu den tüchtigsten Predigern der Propstey, der seltene Gaben fürs Predigtamt hat und mit dem reinsten Eifer für die Förderung des Reiches Gottes einen milden trefflichen Character verbindet.

Auf den Fall, dass Einer von diesen Präsentanden vor erfolgter Wahl abgehen sollte

4. H. Meyer, seit 14 Jahren Prediger an der dänischen Gemeinde Enstedt; ein wackerer und tüchtiger Prediger, der durch treuen und bewährten Eifer in seiner ganzen Amtsführung sich stets die Liebe seiner Gemeinde bewahrt und seinen Vorgesetzten sich vortheilhaft bekannt gemacht hat.

Sollten indess Ew. Königliche Majestät aus allerhöchster Gnade Sich bewegen finden, auf das Gesuch der Feldstedter einzugehen und dasselbe einer näheren Berücksichtigung werth zu erachten geruhen, so würde auf jeden Fall zuvor eine grössere Gewissheit darüber zu erlangen seyn, dass darin der einstimmige Wunsch der ganzen Gemeinde enthalten sey, da die beygebrachten Unterschriften aller Authenticität ermangeln, wir auch nicht einmal zu behaupten wagen, dass sie der Zahl nach vollständig vorhanden sind, und eine solche Ausnahme von der Regel nur bey völliger Einstimmigkeit sämmtlicher wahlberechtigten Mitglieder zu verstatten seyn dürfte, daher ohne eine solche Einstimmigkeit, wenn auch nur Ein einziger sein Wahlrecht behauptete, die Wahlhandlung vorzunehmen seyn dürfte, weshalb wir uns zuvor den allerhöchsten Auftrag erbitten müssten, eine genaue Untersuchung über die Art und Weise, wie diese Unterschriften zu Stande gebracht sind, so wie eine protocollarische Vernehmung der sämmtlichen stimmberechtigten Mitglieder der Feldstedter Gemeinde vorzunehmen oder vornehmen zu lassen.

Allerunterthänigst
Chr.v.Krogh Ahlmann

6. *Kancelliets indstilling til valg i Feldsted 2/1 1846*

RArk Ty kanc I A C.9. Vorstellungen 3/1 1846 (nr. 16)

Durch den Tod des Pastors Jessen in Feldstedt in der Probstei Ton-

dern, in welchem Kirchspiel die Kirchen- und Schulsprache dänisch ist, ist das dortige Pastorat, dessen Einkünfte auf wenigstens 1600 Rbt. oder 1000 Rthl. Cour. angegeben werden, worunter sich eine Einnahme aus Ew. Königlichen Majestät Kasse nicht befindet, erledigt worden. In dieser Veranlassung haben die Kirchenjuraten und Kirchspielsvorsteher zu Feldstedt allerunterthänigst darum gebeten, dass mit Uebergehung des der Gemeinde zustehenden Wahlrechts für dies Mal, der vor Kurzem von Sr Durchlaut dem Herrn Herzoge zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg zum Prediger zu Nuthmark berufene und als solcher von Ew. Königlichen Majestät allerhöchst betätigte frühere Pastor zu Rinkenis, Godt, zum Prediger an der Kirche und Gemeinde zu Feldstedt allergnädigst ernannt werden möge.

Der følger et udførligt referat af kirkejuraternes bønsskrift, af Gods redegørelse over for visitatoriet og af visitatoriets indstilling. Derpå udtaler kancelliet:

Die Kanzlei glaubt den Kirchenvisitatoren der Probstei Tondern darin völlig beipflichten zu müssen, dass es an genügendem Grunde fehlen würde, auf das Gesuch der Gemeinde um die allerhöchste Ernennung des Pastors Godt zu dieser Stelle, welche der bestehenden Verfassung nach durch Wahl besetzt wird, einzutreten. Theils möchte es sich nämlich nicht verkennen lassen, dass es für alle älteren und verdienten Prediger, welche sich um diese Stelle, die mit zu den besten gehört, beworben haben, und namentlich für die von den Kirchenvisitatoren präsentirten eine Härte sein würde, wenn sie dadurch von der Concurrenz ausgeschlossen würden, dass der Pastor Godt, welcher, nachdem ihm im theologischen Examen um Ostern 1839, der zweite Character mit sehr rühmlicher Auszeichnung zu Theil geworden war, erst seit dem Jahre 1842 als Prediger in Rinkenis angestellt ist, zum Prediger in Feldstedt allerhöchst ernannt würde, um so mehr als dem Pastor Godt so eben erst eine einträglichere Bedienung verliehen worden ist. Andernthails aber darf die Kanzlei auch nicht unbemerkt lassen, dass der unter den Präsentirten zuerst genannte Pastor Christensen i Quars, welchem von dem Generalsuperintendenten Callisen wegen seiner Amtstüchtigkeit und seines Wandels wiederholt die rühmlichsten Zeugnisse mit dem Beifügen ertheilt worden sind, dass er eine vorzügliche Kunde der dänischen Sprache, die auch in Quars die Kirchen- und Schulsprache ist, besitze, wiederholt von der Kanzlei bei ihren allerunterthänigsten Vorschlägen wegen Wiederbeset-

zung erledigter Predigerstellen in der Probstei Hadersleben in Betracht gezogen worden ist, Ew. Majestät jedoch dieselben andern unter der Kirchenhoheit des Königreichs stehenden Geistlichen allergnädigst zu verleihen geruht haben. Wenn derselbe daher auch im vorliegenden Falle nicht berücksichtigt werden, und einem 15 Jahr später examinirten Geistlichen, welcher dazu nicht einmal ein Gesuch um Präsentation eingereicht hat nachstehen sollte, so würde für diesen verdienten Prediger, die Aussicht auf eine Verbesserung seiner Lage, welcher er sehr bedürftig ist, so bald kaum zu hoffen sein.

Auch hat die Kanzlei schon früher wiederholt sich die allerunterthänigste Bemerkung erlaubt, dass derartige Bitten von Gemeindegliedern nur unter ganz besonderen Umständen zu berücksichtigen sein möchten. Solche dürften aber im vorliegenden Fall nicht vorhanden sein und glaubt die Kanzlei in Beziehung auf die in dem Gesuch der Juraten und Kirchspielsvorsteher der Feldstedter Gemeinde enthaltene Behauptung, dass die allergnädigste Ernennung des Pastors Godt zum Prediger in Feldstedt mit diesmaliger Uebergehung des Wahlrechts der Gemeinde, von sämtlichen Mitgliedern der Gemeinde gewünscht werde, die Aufmerksamkeit Ew. Königlichen Majestät auf die desfälligen Auesserungen der Kirchensvisitatoren ehrfurchtsvoll hinlenken zu dürfen, wonach dieselben eventualiter mit der Anstellung einer hierauf bezüglichen Untersuchung beauftragt zu werden gewünscht haben.

Nach dem allerunterthänigsten Erachten der Kanzlei dürften daher die überwiegendsten Gründen dafür sprechen, eine Abweichung von dem regelmässigen Verfahren in diesem Fall überall nicht eintreten zu lassen, und glaubt die Kanzlei sich daher für die allergnädigste Genehmigung der Präsentationsvorschläge der Kirchensvisitatoren bei Ew. Königlichen Majestät ehrerbietigst verwenden zu dürfen, da gegen dieselben nichts zu erinnern sein dürfte, wobei sie nur noch hervorhebt, dass sämmtliche Präsentirte, mit Ausnahme des hieselbst examinirten Pastors Christiansen in Medelbye, welcher auch nur in Kopenhagen studirt hat, an Gemeinden stehen, in welchen die Kirchen- und Schulsprache die dänische ist.

Allerhöchst Dero gnädigst gefälliger Resolution stellt die Kanzlei demnach in tiefster Unterthänigkeit anheim:

ob nicht allerhöchst zu genehmigen sein möchte, dass die Pastoren Georg Christensen zu Quars, Peter Christian Schmidt zu Büldeurup und Christian Christiansen zu Medelbye, so wie für den Fall, dass einer derselben vor erfolgter Wahl wegfallen sollte, der Pastor Johann

Heinrich Carl Meyer zu Enstedt der Gemeinde zu Feldstedt in der Probstei Tondern zur Wahl eines Predigers präsentiert werden?

Schleswig-Holstein-Lauenburgische Kanzlei den 2ten

Januar 1846

J. Reventlow-Criminil⁸³

Dumreicher⁸⁴

Rathgen⁸⁵

Liliencron⁸⁶

Möller⁸⁷

A. Warnstedt⁸⁸

Bagger⁸⁹

7. Kongens resolution angående valget i Felsted 3/1 1846

Sst. som nr. 6

Indem Wir die inwendig gedachten Präsentationsvorschläge hinsichtlich der Pastoren Georg Christensen zu Quars und Peter Christian Schmidt zu Bilderup Allerhöchst genehmigen, wollen wir im Uebrigen, mit Rücksicht auf das von der Feldstedter Gemeinde eingegebene Gesuch, ausnahmsweise, und ohne Folgen in ähnlichen Fällen, allergnädigst gestattet haben, dass der Pastor Godt zu Nuthmark anstatt des Pastors Christian Christiansen zu Medelbye, und dass dieser eventualiter anstatt des Pastors Johann Heinrich Carl Meyer zu Enstedt der gedachten Gemeinde zur Wahl eines Predigers präsentirt werde.

Kopenhagen den 3ten Jan. 1846

Christian R.

Kongen imødekom således Felsted menigheds ønske, forsåvidt som han gav den mulighed for at få Godt til præst. Men han undgik at krænke noget menighedsmedlems eventuelle krav på valget. Ved at lade afholde valg sikrede kongen sig samtidig en pålidelig prøve på, om stemningen for Godt var så stærk som påstået.

Til belysning af kongens overraskende afgørelse skal henvises til en udtalelse af Christian 8., som overarkivar i rigsarkivet Niels Petersen har gjort mig opmærksom på. A.S. Ørsted havde i en betænkning (26/3 1847) bemærket, at ved visse embedsbesættelser vilde det være passende og vel heller ikke unyttigt, at statsrådet fik adgang til at ytre sig. Hertil svarede kongen i et reskript til gehejmestatsrådets medlemmer (22/7 1847), at »Valget af Statens Tiener til de forskellige Embeder nærmest angaaer Ministerierne, hos os Collegierne og Departementerne, og disse bør have den Forpligtelse at foreslaae Kongen, hvem de ansee bedst skikket til det Embede, der skal besættes; Valget maa træffes af Kongen selv, ei som en Naadessag, men som en af de vigtigste Regieringssager, en Udøvelse af Kongens Høiheds-Rettighed, af hvilken Statens og den enkelte Embeds-Kredses Vel og Vee kan afhænge; Erfaring har viist Os, hvor vanskelig den er at udøve, men den kan kun udøves af Een, af en ansvarlig Minister, for saavidt denne

Myndighed er ham overdraget af Kongen, eller af Kongen selv, der har Ansvaret for Statsstyrelsen for Gud og sin egen Samvittighed«. (Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki, udg. af Niels Petersen, Kbh. 1969. s. 221).

8. Valgprotokol over præstevalget i Felsted 13/2 1846

Sst. som nr. 5

Valgprotokol over det den 13de Februar 1846 foretagne Præstevalg for Feldstedt Menighed.⁹⁰

Efterat de præsenterede Valgcandidater

1. Herr Pastor B.P. Godt i Nuttmark
2. Herr Pastor P.C. Schmidt i Bülderup og
3. Herr Pastor G. Christensen i Quars

havde prædiket i den anførte Orden, og Herr Provst Ahlmann havde opfordret Menigheden til at udøve Valgretten paa en samvittighedsfuld Maade, afgave Menighedens tilstedeværende Medlemmer deres Stemmer som følger:

Herefter følger en opregning med navns nævnelse af de personer, der havde stemt på hver af kandidaterne, i alt for Godt 189 stemmer, for Schmidt 3 stemmer, for Christensen 5 stemmer.

Blandt stemmerne for Godt er »Forpagter Feddersen⁹¹ paa Hans Høifyrstelige Durchlautighed, Hertugen af Schleswig Holsteen Sønderborg Augustenborg's Vegne«. Blandt stemmerne for Schmidt er Chr. Iversen.⁹² Protokollen fortsætter:

Proprietær Kittel⁹³ paa Schobüllgaard var tilstede, men erklærede, ikke at ville afgive sin Stemme.

Efterat dernæst de stemmeberettigede Medlemmer af Menigheden, som ikke havde afgivet deres Stemmer, navnlig:

der opregnes ialt 24 navngivne personer

forgjæves vare opfordrede til at afgive deres Stemmer, bekendtgjorde Herr Kammerherre og Amtmand von Krogh for Menigheden, at Herr Pastor Godt ved de fleste Stemmer var bleven valgt til Sognepræst i Feldstedt.

Saaledes indført i Protocollen i Overensstemmelse med de i Kirken gjorte Optegnelser paa Valglisten.

in fidem: von Holstein⁹⁴
pro vera copia Holstein⁹⁵

XI. Arrestation af Godt 1848

1. Løjtnant Bülow's melding om arrestation af Godt m.fl. 1848⁹⁶

RArk Ty kanc I A C. (1770-1849) 61 IV b Akter vedr. undersøgelsen af slesvigske embedsmænds og undersaaeters forhold til oprøret. I. 1848. Læg: Pastor Godt m.v.

- 1 Pastor Godt i Felsted skal for kort siden have proclameret den provisoriske Regjering; Samme Dag havde Stænderdeputeret Kittel foran Kirken holdt en Tale, hvori Kongens Regjering blev kaldet schauderhaft. Kittel fandtes ikke da han i Søndags er bleven arresteret af et Kommando, der sandsynligen bragte ham til Sønderborg.⁹⁷ Iforgaars, Søndag skal Pastor Godt i sin Kirke have bedet for den schleswig-holsteenske Regjering.
- 2 Degnen L. Lorenzen⁹⁸ i samme Sogn har iforgaars oplæst Noget betræffende den oprørske Regjering.
- 3 Peter Petersen Hessel fra Tombøl, Gaardeier, skal have omdeelt Proclamationer fra den oprørske Regjering.
- 4 ...

Bülow⁹⁹

2. Forhørsprotokollen 4/4 1848

Sst. som nr. 1

Apenrade d. 4de April 1848.

Efter den commanderende Generals¹⁰⁰ Befaling sammentraadte Overauditeur d'Origny¹⁰¹ med Premierlieutenant v. Bülow for at afhøre nogle af et i anden Hensigt udsendt Detachment anholdte og hertil indbragte Personer. En skriftlig Melding fra Lieutenant v. Bülow blev fremlagt. Af de anholdte Personer blev fremkaldt

1. Pastor Bertel Petersen Godt, Sognepræst til Feldsted Sogn, der efter at være opfordret til Intet at skjule ved Examinationen forklarede:

Da Comp.¹⁰² i Torsdag otte Dage reed forbi Gaardmand Hans Hansen i Tombøl, fortalte denne ham, at der i Apenrade var dannet et civilt Sikkerhedskorps¹⁰³ og spurgte Comp., om han ikke meente, at det var rigtigst at træffe en lignende Foranstaltning for Sognets Vedkommende for at skytte det for de Vagabonder, der muligviis fra Kjøbstæderne kunde komme ud paa Landet. Fredag kom samme Mand til Comp. i hans Huus og talte om samme Gjenstand. Løverdags Eftermiddag sagde Gaardmand Johan Johansen Smidt fra Nørballe til

Comp., som kom til hans Gaard for at tale med ham om en Fattigsag, at han havde været i Apenrade og viste ham en Proclamation fra den provisoriske Regjering. Da Comp., som tidligere ikke havde billiget Hans Hansens Plan om Foranstaltninger til Sognets Sikkerhed, nu fandt at det vilde være hensigtsmæssigt, tog han samme Aften til Hans Hansen, og talte de da tillige med Gaardmand Peter Petersen Heisel, som de traf paa Tombøl Gade, om at det var rigtigst at tale derom med Sognemændene næste Dag ved Kirken og for at faae erfarne Mænd samlede, der kunde ordne Tingene, talte Comp. samme Dags Aften efter Hans Hansens Tilskyndelse til Gaardeier Kittel paa Skovbøllegaard om at han skulde møde næste Morgen ved Kirken. – Om Morgen derefter ved Kirken talte Comp. til Sognemændene om det efter deres Mening var nødvendigt, at der skulde skee Noget for at sikre Sognet og der blev da vedtaget, at Comp. og Sogneforstanderen samme Eftermiddag skulde samles for at overlægge denne Sag med nogle andre Sognemænd, der strax bleve udvalgte. – Om Eftermiddagen blev i Overeensstemmelse hermed vedtaget, at der skulde organiseres Nattevagt i de forskjellige Byer, hvilket han samme Dag indmeldte til Tønder Amtshuus. Efter det Omskrevne om Formiddagen var aftalt ved Kirken spurgte Forpagter Feddersen¹⁰⁴ fra Kidding Comp., om han ikke troede, at nogle af Sognemændene, som ikke kjendte den provisoriske Regjeringens Proclamation¹⁰⁵ [strøget: gjerne] vilde høre den, og Comp. tog derfor et Exemplar, som Feddersen havde og læste det op. Han knyttede ingen Bemærkninger eller Opfordringer til denne Oplæsning, og det var ikke hans Hensigt ved denne Oplæsning i nogen Maade at bevæge Sognefolkene til at anerkjende den provisoriske Regjering. Kittel begyndte derpaa at tale, men hvad han sagde, hørte Comp. ikke, da han gik ind i Kirken. –

Han forsikkrer bestemt, at han ikke sidste Søndag i Kirken har bedt for [strøget: eller] den provisoriske Regjering, men han har kun [strøget: fra Prædikestolen efter] publiceret¹⁰⁶ nogle Anordninger fra den provisoriske og den slesvig-holstenske Regjering, som den constituerede Herredsfoged Henningsen¹⁰⁷ havde sendt ham. Deriblandt var Anordninger om Kopskattens Ophævelse og Pressefrihed.¹⁰⁸ Han forsikkrer, at han kun har gjort det, fordi det kom fra Herredsfogden og han er pligtig at publicere Alt, hvad Herredsfogden sender. – Han betragter sig i saa Henseende kun som en Maskine, hvorigjennem det bekendtgøres, og vedbliver dette, uagtet det Ufornuftige i en saadan Anskuelse [strøget: og Færd] og det Ulovlige i hans Færd blev ham foreholdt. – Han erklærer, at han anerkjender Kongen af Danmark

som sin Arvekonge og Herre og at den provisoriske Regjering staaer i Oprørsforhold til ham, og at han for sin Person ikke vil gjøre noget Skridt, der kan understøtte det oprørske Parties Bestræbelser, men at han vil gjøre Alt for at fremme og gavne den lovlige kongelige Regjering. – Oplæst og ratificeret, hvorefter Pastor Godt underskrev denne Forklaring.

[sign:] B.P.Godt

2. Derpaa fremkaldtes Degnen Lorenz Lorenzen i Felsted Sogn.

Han indrømmer, at han i Søndags i Kirken efter Præstens Hr. Godts Ordre har oplæst for Menigheden nogle trykte Bestemmelser fra den provisoriske Regjering, der handlede om hvad der lovedes af Regjeringen, som Kopskattens Ophævelse m.m. Comp. havde ikke forinden Oplæsningen gjort sig bekendt med Indholdet, og troede, da han saae hvad det var han læste, at han burde oplæse dem, da han havde Præstens Ordre. Comp. er dansksindet som de fleste i Sognet. Han har ikke hørt, at Præsten i Søndags i Kirken har omtalt den provisoriske Regjering og navnligt veed han, at han ikke indbefattede den i Bønnen ved Slutningen af Gudstjenesten. Han bad da den sædvanlige foreskrevne Bøn. Det blev bemærket, at Lieutenant Bülow med Meldingen havde vedlagt et ikke dateret Brev underskrevet L. Lorenzen og adresseret til Gæstgiver Smidt i Feldstedt, som den sidste havde leveret ham, for at godtgjøre, at Degnen var dansksindet, da han saae, at han var arresteret. Brevet indeholder en Anmodning om at faae nogle af de Florske Proclamationer,¹⁰⁹ og Comp. erkjender, at han har skrevet det igaar den 3^{die} dennes. Opl. ratif. Aftraadt.

3. Derpaa blev fremkaldt Gaardmand Peter Petersen Heisel fra Tombøl, der bestemt benægtede, at han har omdeelt Proclamationer fra den provisoriske Regjering. Han har havt nogle af dem i sit Huus, men har ogsaa havt danske Proclamationer, og veed, at han ikke har gjort noget for at understøtte eller fremme Oprørspartiets Hensigter. Opl. ratif. Aftraadt.

...

Efter Melding var afgivet til Hr. General Hedemann, bleve de 4 afhørte Personer satte paa fri Fod.¹¹⁰

d'Origny. Bülow.

XII. Godts svar på regeringskommissionens cirkulærskrivelse af 10 april 1848

Da den provisoriske regering 24. marts 1848 proklamerede overtagelsen af hertugdømmernes styrelse, sendte den samtidig til samtlige embedsmænd et reskript¹¹¹ med opfordring til »die Verwaltung des Ihnen übertragenen Amtes fortzuführen und dabei die bestehenden Gesetze und Verfügungen zu befolgen«. Det blev pålagt embedsmændene omgående skriftligt at anmelde modtagelsen af dette reskript.

Den 3. april udnævnte den danske regering en regeringskommission for Slesvig, der skulle forestå civilforvaltningen under krigen mod slesvig-holstenerne. For at skaffe sig oplysning om, hvilke embedsmænd der vilde opfylde deres pligter i overensstemmelse med deres embedsed, udsendte regeringskommissionen 10. april – dagen efter dens tiltrædelse – en trykt skrivelse til samtlige Slesvigs embedsmænd med syv spørgsmål til besvarelse i løbet af 24 timer fra modtagelsen af skrivelser. Der var på det tilsendte ark afsat plads til besvarelse udfor de enkelte spørgsmål. Skrivelserne gengives her med spørgsmålene og med Godts svar:¹¹²

1 Sind Sie bereitwillig, fortan Ihrer Unterthanenpflicht und Ihrem geleisteten Amtseide gemäss, die Ihnen zufolge Ihrer amtlichen Stellung, den bestehenden Gesetzen und Verfügungen nach im Allgemeinen obliegenden, oder von den rechtmässigen Behörden zugehenden Bestimmungen, im Interesse Ihres angestammten Landesherrn gehörig zu befolgen und auszuführen?	Ad 1. Ja
2 Haben Sie diese Gesinnung bereits durch eine vor oder nach Empfang dieses Schreibens an die sogenannte provisorische Regierung für die Herzogthümer Schleswig und Holstein abgegebene Erklärung, die etwanigen Befehle dieser insurrectionellen Behörde oder deren Handlanger nicht befolgen zu wollen, bethätigt?	Ad 2. Nein

- 3 Haben Sie etwa in Folge einer von der ebengedachten sogenannten provisorischen Regierung oder deren Handlanger an Sie ergangenen Aufforderung sich bereit erklärt, den Verfügungen derselben Folge zu leisten? Ad 3. Nein
- 4 Aus welchen Gründen haben Sie sich veranlasst gehalten, einer solchen von ihrem angestammten Landesherrn nicht eingesetzten oder anerkannten Behörde Folge leisten zu wollen? Ad 4. Fällt aus
- 5 Welche amtliche oder nicht-amtliche, dem Interesse Ihres angestammten Landesherrn widerstreitende oder den Befehlen der rechtmässigen Behörden widerstehende Handlungen haben Sie seitdem vorgenommen? Ad 5. Gehorsam der mir vorgesetzten Behörden, der Lundtoft Hargesvogtey, habe ich mehrere mir am 2ten April bey der Kirche von derselben zur Publication zugestellten Erlasse respective der provisorischen und der Schleswig-Holsteinischen Regierung sofort dem Küster zum Verlesen übergeben, indem ich mich in dieser Beziehung nur als Maschine betrachtete, und mir durchaus kein Urtheil über, viel weniger eine Verantwortlichkeit für dasjenige zusteht, was mir von der mir übergeordneten rechtmässigen Behörde zur Publication zugestellt wird; vielmehr diese Verantwortlichkeit nach meiner Ansicht eben so

- gewiss der befehlenden Obrigkeit obliegt, als mir die Pflicht, dass die Publicanda durch mich an den Küster gelangen. Übrigens erlaube ich mich hier zu bemerken, dass ich bereits am 4ten April im dänischen Hauptquartier zu Apenrade zu Protokoll vernommen bin, und auf dieses Protocoll zu verweisen.
- 6 Wann und wie sind Sie zu der Ansicht oder Ueberzeugung gekommen, dass die sogenannte provisorische Regierung eine ungesetzliche Behörde sey?
- Ad 6. Die provisorische Regierung habe ich von Anfang an für ungesetzlich gehalten, weil sie nicht von dem angestammten Landesherrn eingesetzt ist.
- 7 Welche Maassregeln haben Sie seitdem getroffen, um die im Auftrag oder Interesse dieser ungesetzlichen Behörde von Ihnen gethanenen Schritte rückgängig oder unwirksam zu machen, und welchen Erfolg haben diese ihre Bestrebungen gehabt?
- Ad 7. In dem Bewusstsein keine Schritte gethan zu haben, welche die in Rede stehenden Maassregeln nöthig machen könnten, habe ich mich ruhig verhalten und meines Amtes gewartet, was ich um so eher für hinreichend und das allein Richtige halten durfte, als die ganze Gemeinde der provisorischen Regierung entgegen ist.

Allerunterthänigst

B.P. Godt.

Feldstedt d. 18ten April

1848.

XIII. Godts politiske holdning under bestyrelseskommissionen (25. aug. 1849-13. juli 1850)

Der kan anføres fire vidnesbyrd om Godts selvstændige holdning inden for slesvig-holstenismen i den urolige tid under bestyrelseskommissionens styre:

1 Godts underskrift på gejstlighedens erklæring af 22. aug. 1849.

Erklæringen er trykt i A.M. 25/8 1849, i KuSbl 1/9 1849, i Materialien s.35 og i Schr Sch-H KirchGesch 2.r. I 1898, Heft 3 s. 31 – Se iøvvr: Slesv Gejstl s. 216-22.

Ved udbruddet af krigen i det andet år af treårskrigen var der i april 1849 efter slesvig-holstensk ønske af centralregeringen i Frankfurt ansat et »statholderskab« til at styre Slesvig. Ved den påfølgende våbenstilstand 10. juli 1849 blev der af Danmark, Preussen og England oprettet en »bestyrelseskommission«, der skulde styre Slesvig i den danske konges navn.

De gejstlige i Slesvig stod dermed over for to regeringsmyndigheder, der hver for sig gjorde krav på at være den retmæssige. I en offentlig erklæring af 22. august 1849, der blev underskrevet af det store flertal af Slesvig stifts gejstlige, anerkendte disse kun statholderskabet som deres retmæssige øvrighed. Men under forudsætning af statholderskabets godkendelse lovede de at føje sig efter bestyrelseskommissionen, så længe denne ikke krævede, at de skulde medvirke til Slesvigs underlæggelse under Danmark og adskillelse fra Holsten.

Med sin underskrift har Godt klart markeret sig som slesvig-holstener: Han ønsker Slesvig anerkendt som et selvstændigt hertugdømme i nær tilknytning til Holsten og ikke som en del af det danske kongerige.

2 Brev fra Godt til provst Mich. Ahlmann vedr. brug af kongetitlen i kirkebønnen. 14. decbr. 1849

Orig. i RArk Nic. J.E. Nielsens privatarkiv (6041). Trykt i Slesv Gejstl s. 431-32, jvfr. s. 264-74

Hochgeehrter Herr Propst.

Sehr gerne hätte ich der am 20sten d.M. in Lügem stattfindenden Versammlung beygewohnt. Die Reise würde aber wegen der weiten Entfernung und der kurzen Tage drey Tage erfordern, welche ich so kurz vor dem Feste zu erübrigen nicht im Stande bin. Genehmigen Sie daher, dass ich mich hier kurz ausspreche. Die heillose Willkür, welche in der betreffenden Angelegenheit fortwährend geherrscht hat, ist im höchsten Grade zu beklagen und dringend zu wünschen, dass einerley Rede geführt werde. Das hat sich mir sehr nahe gelegt. Schon lange wurde leise darüber gemurrt, dass ich, wie ich Ihnen früher mitgetheilt habe, für den Fürsten betete, und auch nach dem Antritt der Verwaltungscommission zu beten fortfuhr. Um den Unwillen

nicht zu vermehren und zu einem offenen Ausbruch zu bringen, unterzeichnete ich, wie ich Ihnen ebenfalls bereits mitgetheilt habe, nicht die das Kirchengebet betreffende Erklärung, ohne darum mein Verfahren zu ändern oder meiner früher öffentlich ausgesprochenen Ansicht untreu zu werden. Später habe ich, weil ich zum Abendmahle war, einen anderen Prediger in unserer Kirche müssen predigen lassen; dieser brauchte im Kirchengebete andere Ausdrücke, und die Folge ist gewesen, dass der Unwille gegen meine Weise zugenommen hat und ausdrücklich von mir verlangt worden ist, ich möchte sie ändern und zum Alten zurückkehren; Andere machten es ja so und es liege nur an mir. Allerdings habe ich mich geweigert, aber das thut nicht gut. Einheit also ist wünschenswert; sie nützt aber wenig auf dem Papiere, wenn sie sich nicht durch die That bewährt, wohingegen es, wenn sie überall thatsächlich vorhanden ist, nicht nur so viel unbedenklicher ist sondern auch so viel mehr verschlagen muss, auch anderweitig Zeugniß von ihr abzulegen. Weiter aber bekenne ich offen, dass ich den Ausdruck »segne unseren Fürsten« nicht für den ausschliesslich berechtigten halte, und ich halte es für christliche Weisheit und Pflicht, um des Gewissens willen Allen Alles zu werden [1. Kor. 10.33] ohne dem Gewissen zu nahe zu treten. Aber freylich muss Beydes gleich stark betont werden; die eine wie die andere Gränze ist eben das Gewissen, darum muss auch die eine so heilig seyn wie die andere. Nun wäre meiner Meinung nach der ganz adäquate Ausdruck »unser Herzog«, dem indess jeder Ungewissheit und Missdeutung zu begegnen, was namentlich in hiesiger Gegend dringend nöthig erscheint, die Personbezeichnung »Friedrich VII« hinzuzufügen wäre. So richtig dies an sich wäre, so genügend müsste es auch erscheinen. Dennoch, würde es, Sie können durchaus davon überzeugt seyn, nicht genügend seyn, nämlich den Gemeinden in hiesiger Gegend nicht genügend seyn, indem sie noch immer das »König« vermissen würden. Gegen dieses wird aber auch unser Gewissen insofern Nichts einwenden können, als unser Herzog zugleich König von Dänemark ist und wir ja durchaus nicht die gewaltsame Lösung des Bandes wollen, welches in solcher Weise die Herzogthümer mit Dänemark verbindet. Mithin finde ich in dem Ausdrücke »segne unseren Herzog, König Friedrich VII« die Gränze, bis zu welcher wir unser Gewissen unbeschadet gehen können, folglich den Umständen nach auch gehen müssen. Allerdings werden in hiesiger Gegend auch dann noch Viele unbefriedigt seyn; wir aber können nicht weiter und werden in diesem Bewusstseyn stille und stark seyn. Andererseits weiss ich sehr wohl,

das dies Vielen und zwar nicht im Süden allein schon zu weit seyn wird. Aber ich verhehle nicht, wie sehr ich wünsche, dass diese sich dennoch mit uns vereinigen möchten. Sollten sie es nicht können, so muss ich mit Bedauern bemerken, dass ihre Gründe dem Gewissen nicht mehr entnommen seyn können, als die unsrigen es sind, und das jede Formel, in welcher das »König« fehlte, meiner Überzeugung nach eben nur dazu führen würde, dass viele Amtsbrüder sie selbst zu ergänzen versucht würden. Mag es missverstanden werden können, dass ich dieses ausspreche: ich richte Keinen und rechte mit Keinem; aber es wollte gesagt seyn.

Indem ich den Herrn Propsten für die Länge meines Schreibens um Entschuldigung bitte und gegen dessen Verlesung auf der Versammlung in Lügum, falls dieselbe Ihnen angemessen scheinen sollte, Nichts einzuwenden habe, bin ich mit beständiger Hochachtung

Ew. Hochwürden
gehorsamster

B.P. Godt

Feldstedt d. 14ten Decbr. 1849

Da brug af kongetitlen i Slesvig fra slesvig-holstensk side blev betragtet som et forvarsel om den frygtede inkorporation i kongeriget, havde den provisoriske regering 13. maj 1848 påbudt præsterne at erstatte kongetitlen i kirkebønnen med titlen »fyrste«. Bestyrelseskommissionen satte 17. sept. 1849 dette påbud ud af kraft. Dette blev fejlagtigt tolket som påbud om atter at bruge kongetitlen. Følgen blev, at det store flertal af gejstlige i stiftets seks sydlige provstier tilsluttede sig en offentlig protest af 15. okt. 1849, hvori de i stærke ord erklærede sig bundet i deres samvittighed overfor Gud til ikke at opgive den af den provisoriske regering påbudte kirkebøn. Med den begrundelse, at kirkebønnen var en højtidelig hyldingsakt, erklærede man brug af kongetitlen i kirkebønnen for det samme som den helligbrøde at bidrage til Slesvigs underkastelse under Danmark. I de sydlige provstier stod menighederne bag præsterne i denne protestpolitik. Det kunde præsterne i Nordslesvig ikke regne med at de gjorde. I menigheder med stærke danske sympatier vilde præsterne ved at deltage i protestpolitikken bringe sig selv i et misforhold til menighederne, der kunde gøre tålelig gejstlig virksomhed umulig. En del præster søgte på hver sin vis at tilpasse kirkebønnen efter deres menigheders ønsker. Det medførte imidlertid forvirrende forskelle i de bønneformulærer, der dukkede op.

Det citerede brev fra Godt i anledning af nogle nordslesvigske kollegers møde om problemet vidner om hans selvstændige stilling under »titelstriden«. Som slesvig-holstener brugte han den af den provisoriske regering påbudte bøn: »Segne unseren Fürsten und alle Obrigkeit«. Da menigheden murrede derover, viste han den det hensyn at undlade at underskrive adressen af 15. okt. Men da man under henvisning til bestemmelsen af 17. sept. lagde pres på ham for at få ham til at genindføre den fra gammel tid brugelige bøn for kongen, nægtede han det. Hvis han ene mand blandt kolleger havde genindført bønnen for kongen, måtte det opfattes som en demonstration, hvorved han

svigtede sin slesvig-holstenske samvittighed og sine slesvig-holstenske kolleger. For imidlertid at komme »die heillose Willkür« i kirkebønnens formulering tillivs, prøver Godt at finde en fælles norm for en kirkebøn, som man kan samles om i nord og syd. I det han foreslår formularen: »Segne unseren Herzog, König Friedrich VII« med ordet »Herzog« først, markerer han som slesvig-holstener, at Frederik 7. kun kan anerkendes som slesvigernes landsherre i hans egenskab af hertug. Men medens de gejstlige i syd påberåber sig, at deres samvittighed forbyder dem at bruge kongetitlen, hævder Godt, uanfægtet af deres patetiske påberåbelse af samvittigheden, med henvisning til et bibelord den lige så berettigede samvittighedspligt at tage hensyn til de dansksindedes pietet overfor kongetitlen. Dette hensyn mener han at kunne tage uden at gå sin slesvig-holstenske samvittighed for nær, når han lader kongetitlen følge efter hertugtitlen. Ved at bevare kongetitlen tager Godt samtidig afstand fra yderliggående slesvig-holsteneres krav om »gewaltsame Lösung« af båndet mellem Slesvig og kongeriget (Verhandlungen der Schlesw-Holst. Landesversamml. 1848-49, sp. 959, 982, 1151 f., 1354 ff.). Ved en »gewaltsame Lösung« af denne union vilde den slesvig-holstenske bevægelse miste den karakter af legitimitet, som den mente at kunne påberåbe sig, og uden hvilken den ikke kunde forvente støtte fra Preussen.

3 Gods stilling til publikation af bestyrelseskommissionens bekendtgørelser

Det var pålagt bestyrelseskommissionen at styre Slesvig i den danske konges navn. Vagtsomme slesvig-holstenerne betragtede derfor præsters publikation af kommissionens bekendtgørelser (jvfr. note¹⁰⁶) som bidrag til Slesvigs inkorporation under kongedømmet, hvilket vilde være stridende mod erklæringen af 22. aug. 1849. Dette kom til udtryk i en erklæring 17. okt. 1849, der dog kun fandt bred tilslutning i de fem sydligste provstier. (jvfr. Slesv Gejstl s. 248-55).

Det fremgår af de to følgende aktstykker, at bestyrelseskommissionens bekendtgørelser på et tidspunkt ikke blev publiceret i Felsted, men at beboerne i dette dansksindede sogn med rette gav herredsfogden og ikke Godt skylden derfor. Hvis Godt havde fået bestyrelseskommissionens bekendtgørelser tilsendt, vilde han sandsynligvis have publiceret dem med samme begrundelse som da han publicerede bekendtgørelserne fra den provisoriske regering (XI 2).

Klageskrivelse til bestyrelseskommissionen fra 10 beboere i Felsted over, at dens bekendtgørelser ikke publiceres i kirken. 20.sept. 1849

RArk. Landesverwaltung und Regierungscommissair. Pk: 1. Landesv. u. Reg.comm. 2. Beamte. Læg: 2b. Anstellung und Entlassung.

An die hohe Landesverwaltung des Herzogthums Schleswig zu Flensburg.

Ganz gehorsamste Bitte der unterzeichneten von vielen Mitgliedern der Gemeinde dazu aufgeförderten Einwohner des Kirchspiels Feldstedt in der Lundtoft Harde Amts Tondern um Auswirkung der bis jetzt noch nicht erfolgten Publicierung der von der hohen Landesverwaltung erlassenen Bekanntmachungen in der Kirche zu Feldstedt.

Früher wurden stets die von der Regierung erlassenen Bekanntmachungen in unserer Kirche öffentlich verlesen, und selbst mit den Bekanntmachungen von der Aufruhrsregierung, welche willig von den beikommenden Hardsvögten p.p. an die Prediger zur Publicierung in den Kirchen versandt wurden, war dies der Fall. Es ist uns daher im höchsten Grade auffallend, und durchaus nicht unserm Wunsche gemäss, dass die Bekanntmachungen von unserer jetzigen rechtmässigen Regierung – der hohen Landesverwaltung zu Flensburg – nur ad acta gelegt und nicht öffentlich in unserer Kirche publicirt werden und zu Jedermanns Kenntniss und Befolgung zukommen. Denn, da wir im Sonderburger Wochenblatte Bekanntmachungen, die von der hohen Landesverwaltung ausgegeben sind, lesen, zweifeln wir nicht daran, dass selbige auch den Beamten in der Lundtoft Harde zur Publicierung auch für die Kirche in Feldstedt zugegangen sind. Wir erdreisten uns daher an die hohe Landesverwaltung die ganz gehorsamste Bitte zu richten:

Dieselbe wolle baldigst energisch einschreiten und den beikommenden Beamten der Lundtoft Harde¹¹³ befehlen die Bekanntmachungen der hohen Landesverwaltung unweigerlich und präzise in der Kirche zu Feldstedt verlesen zu lassen.

Kirchspiel Feldstedt den 20 Sept. 1849.

Ganz gehorsamst
 H. Hansen
 Hans Hørtoft Lund
 Peter Christian Johansen
 Peter Mariussen
 Christian Ch. Geerthsen
 Peter Thaysen
 Hans Nissen
 Johann Johannsen
 I.I.E. Schmidt
 Johann Staugaard

Bestyrelseskommissionens henstilling til Hugo v. Plessen vedr. publikation af bekendtgørelser. 24/9 1849

Samme sted som anført ved den lige citerede klageskrivelse

Dem Herrn constituirten Amtmann des Amts Tondern, Baron von Plessen,¹¹⁴ wird im Anschluss eine von mehreren Eingesessenen des

Kirchspiels Feldstedt eingereichte Eingabe, worin um die Bewirkung der Publication der Bekanntmachungen der Landesverwaltung gebeten wird, zur Wahrnehmung des Erforderlichen zugestellt.

Erster Departement unter der Landesverwaltung für das Herzogthum Schleswig in Flensburg, den 24' September 1849.

Dumreicher¹¹⁵

An den Herrn constituirten Amtmann des Amtes Tondern, Baron von Plessen.

4 Tønder-erklæringen af 18. febr. 1850

Det originale eksemplar af erklæringen findes i RArk, Nic.J.E. Nielsens privatarkiv (nr. 6041). Erklæringen er trykt i A.M. 26/3 1850, nr. 73. Jvfr. Slesv.Gejstl. s. 326-29¹¹⁶

Auf Grund unsrer, in Gemeinschaft [mit der übrigen Schleswig-Holsteinischen Geistlichkeit]¹¹⁷ abgegebenen frühern Erklärung, fühlen auch wir uns gedrunge, unsern Schmerz und unsre Besorgniss über die Zustände der Landeskirche im nördlichen Schleswig auszusprechen. Wir haben uns nicht überzeugen können, dass hinreichender Grund zu den gewaltsamen Massregeln vorhanden gewesen ist, wodurch in letzterer Zeit die Rechte der Landeskirche gekränkt und das innerste Leben derselben verletzt worden sind. Deshalb halten wir, als Diener der Kirche, ohne weitere, in der That unnöthige Motivirung uns verpflichtet, ihre Rechte gegen alle Ueber- und Missgriffe zu wahren und zu schützen.

Tondern, d. 18. Febr. 1850.

Ahlmann, Propst in Tondern.

C.E. Carstens,¹¹⁸ Diaconus in Tondern.

Jessen,¹¹⁹ Prediger in Abild, und im Auftrag für Møller¹²⁰ in Jerpstedt.

C.H. Hoeck,¹²¹ Prediger in Hostrup.

J. L. Momsen,¹²² Prediger in Hoyer.

P.C. Schmidt,¹²³ Prediger in Buhrkal.

A. Matzen,¹²⁴ Prediger in Bülderup.

P.A. Beyer,¹²⁵ Prediger in Tingleff.

H. Meyer,¹²⁶ Prediger in Rapstedt.

N.P. Hoeck,¹²⁷ Prediger in Uck.

B.P. Godt, Prediger in Feldstedt.

Petersen,¹²⁸ Prediger in Holebüll.

Baggrunden for denne erklæring er følgende:

Da bestyrelseskommissionen så sig nødsaget til at afskedige nogle slesvig-holstensk sindede gejstlige, der ikke vilde føje sig efter dens bestemmelser, blev der af Slesvig bys gejstlige affattet en protesterklæring, som efterhånden fik tilslutning af 139 gejstlige i det sydlige Slesvig (trykt i A.M. 19/2, jvfr. 26/3 1850).

Mange og voldsomme ord karakteriserer denne erklæring med dens angreb på bestyrelseskommissionens »rets- og samvittighedsløse regimente«. Erklæringen er ikke, som nogle præster havde ønsket, blot et »teologisk-kirkeligt votum«, men bevæger sig ufortrødent ind på det politiske gebet. Den bestrider, at de tre kongerigers indsættelse af bestyrelseskommissionen er sket i rettens navn, og kalder det tværtimod en magthandling, der træder hertugdømmernes rettigheder under fode. Derefter opregner erklæringen alle bestyrelsens påståede synder, politiske såvelsom kirkelige. I politisk henseende: Det er bestyrelseskommissionens værk, at landets tilstand i hele Europas øjne må betragtes som »einen völlig unheillichen, unheilvollen, Verderben bringenden«. Kommissionen holder blot sin magts medusahoved frem mod alle ytringer af folkets retsbevidsthed. I kirkelig henseende: Bestyrelseskommissionens krav om at præsterne skulde bruge kongetitlen i kirkebønnen og publicere bekendtgørelser fra en regeringsmyndighed, der styrer Slesvig i kongens navn, er dybt krænkende for den slesvig-holstenske retsfølelse. Som vilde bestyrelseskommissionen gøre sin uretfærdigheds mål fuldt, lod den flere gejstlige embeder stå ubesat og blomstrende skoler stå forladt og afskedigede uden lov og dom dygtige præster, sidst den nordslesvigske kirkes højt agtede og afholdte overhyrde, superintendent Rehhoff. Med et resumé af alle anklagerne mod bestyrelseskommissionen munder erklæringen ud i en protest mod gyldigheden af kommissionens »Gewaltmaasregeln«.

Som et supplement til denne erklæring blev den anførte erklæring vedtaget på et møde 18. febr. 1850 af 13 præster fra den nordlige del af Tønder provsti, blandt dem B.P. Godt.

Da Godt må anses for ophavsmand til denne erklæring, belyser den hans stilling til bestyrelseskommissionen i den yderst spændte situation. De fleste af underskriverne havde først vægret sig ved at udsende en erklæring af frygt for at den skulde skade deres forhold til deres dansksindede sognebørn, måske også af frygt for at risikere at blive afskediget. Det må derfor være Godt, der har overtalt kollegerne til at underskrive en protest mod bestyrelseskommissionen, for at det ikke skulde se ud som om de svigtede deres slesvig-holstenske standpunkt.

Erklæringens knappe og koncise sprog virker næsten som en desavouering af Slesvig-erklæringens umådeholdne ordrigdom og voldsomme ordvalg. Da præsterne taler »als Diener der Kirche« rummer erklæringen ikke som Slesvig-erklæringen politiske anklager. Tonen er mere afdæmpet end i Slesvigerklæringen. Præsterne udtrykker blot smerte og bekymring over landskirkens tilstand, og erklærer, at de ikke finder nogen grund til de voldelige foranstaltninger. Men erklæringen således svaviter in modo, er den dog fortiter in re. Hårdt falder angrebet med den kortfattede dobbelte beskyldning, at landskirkens rettigheder er krænket og dens inderste liv er lemlæstet. I modsætning til Slesvig-erklæringens endeløse opregning af bestyrelseskommissionens påståede synderregister postulerer Tønder-erklæringen blot som en selvfølge, der udelukker al videre diskussion, at al videre motivering for erklæringen er overflødig. Mere forpligtende end Slesvig-erklæringen, der blot munder ud i en verbal protest, lover præsterne her at ville værne kirkens rettigheder. Overholdelsen af dette løfte, som han forstod det, skulle snart koste Godt hans embede i Felsted.

XIV. Godts afskedigelse 15. okt. 1850

1. Forespørgsel fra justitsråd Bagger til Godt vedr. eventuel konstitution i en tysksproget menighed 18/8 1850¹²⁹

Original i familiepapirerne. – Koncept i RArk Minist.f. Slesvig, 1.dpt. A. Sager af væsentlig historisk og personlig interesse 1848-51.

Dem Herrn Pastor [Godt]¹³⁰ wird es bekannt sein, dass die Besorgung der geistlichen Verrichtungen in mehreren Kirchspielen des Herzogthum Schleswig, wo die Kirchensprache deutsch ist, augenblicklich Verlegenheiten darbietet.

Mit Beziehung hierauf erlaube ich mir dem Herrn Pastor die Frage vorzulegen, ob Sie geneigt sind, Sich eventualiter von dem ausserordentlichen Regierungscommissair für das Herzogthum Schleswig interimistisch zur Wahrnehmung der Predigergeschäfte in solchen Gemeinden, wo die Kirchensprache deutsch ist, bis weiter gegen den Genuss der Einnahme des betreffenden Pastorats nach Verhältniss der Zeit, und unter Beibehaltung Ihrer bisherigen Stellung und Einnahme, constituiren zu lassen.

Für die Besorgung der Geschäfte Ihres gegenwärtigen Pastorats würde, ohne Kosten für Sie, und event. nur gegen Gewährung freier Station im Pastorate von Ihrer Seite, an einen hiemit zu beauftragenden ordinirten Candidaten, Sorge zu tragen sein.

Einer Erwiderung in vorstehender Beziehung darf ich umgehends entgegensehen.

[Flensburg den 18ten August 1850
Gehorsamst
Bagger

An den Herrn Pastor Godt.]¹³¹

2. Godts svar på Baggeres forespørgsel 21/8 1850

Original i RArk sst. som koncepten til nr. 1 – Koncept i familiepapirerne

An den Herrn Justitsrath Bagger Wohlgeboren

Mit Beziehung auf Ew.Wohlgeboren gefälliges Schreiben vom 18ten d.M. und die in demselben enthaltene Vorfrage, ob ich geneigt sey, mich eventualiter von dem ausserordentlichen Regierungscommissair für das Herzogthum Schleswig interimistisch zur Wahrnehmung der

Predigergeschäfte in solchen Gemeinden, wo die Kirchensprache deutsch ist, bis weiter unter den näher angegebenen Bedingungen constituiren zu lassen, ermangele ich nicht, Ew Wohlgeboren gehorsamst zu erwiedern, dass ich meiner Neigung folgend nur den Pflichten meines gegenwärtigen Amtes genügen zu dürfen wünsche, womit ich zugleich der Erwartung der grossen Mehrzahl in meiner Gemeinde zu entsprechen hoffen darf.

Ew. Wohlgeboren
gehorsamster
B.P. Godt

Feldstedt d. 21 August 1850

3. *Indkaldelse af Godt til møde hos Tillisch*¹³²

Concept i RArk sst. som nr. 1

Da det Offentliges Interesse kræver det, paalægges det herved Hr... at begive sig til Flensborg for efter nærmere Bestemmelse af Regeringskommissæren for Hertugdømmet Slesvig at overtage Constitution som Sognepræst for en Menighed i Hertugdømmets tysktalende Del. De har med omgaaende Post at anmelde denne Skrivelses Modtagelse og ved Deres Ankomst i Flensborg at meddele den for mig.¹³³

4. *Underhånds meddelelse om Godts afskedigelse, sendt fra dronning Caroline Amalie gennem hertuginde Louise Sophie*¹³⁴

Af familiepapirerne.

Meine theure Lotte!¹³⁵

Aus eingeschlossenem Briefe werden Sie sehen was die liebe Königin¹³⁶ mich gebeten hat Ihnen über Godt mitzutheilen;¹³⁷ ich habe es hier niemandem gesagt auch halte ich es für richtiger wenn Sie, meine beste Lotte, es alleine Ihrem Schwiegersohn mittheilen. –

Viele Grüsse an Ihre Kinder, theure Lotte, von Ihrer Ihnen herzlich ergebenen.

Louise Sophie.¹³⁸

In grosser Eile.

5. Meddelelse til Åbenrå kirkevisitatorium om Godts afskedigelse. 15. oktober 1850¹³⁹

LA Åb. Åbenrå amtsarkiv. Journ.Nr. 1851, XVI.6.

Den overordentlige Regjerings-Commissair for Hertugdømmet Slesvig har under Dags Dato entlediget Sognepræst for Feldstedt Menighed Peter Bertel Godt, hvilket herved meddeles Kirkevisitatoriet for Apenrade Provsti ved Fremsendelsen af det i denne Anledning udfærdigede Dimmissionspatent, som bliver at tilstille Vedkommende.

Første Departement under den overordentlige Regjeringscommissair for Hertugdømmet Slesvig i Flensborg, den 15. October 1850. Regensburg¹⁴⁰

6. Godts svar til kirkevisitatoriet i anledning af afskedigelsen. 21. oktober 1850

LA Åb Åbenrå amtsarkiv. Journ. nr. 1851. XVI. 6.

Til de høie Herrer Kirkevisitatorer for Apenrade Provsti.

Amtshuset i Apenrade har ved Skrivelse af 17.d.M. tilstillet mig et Entledigelsesbrev¹⁴¹ for mig som Sognepræst for Feldstedt Sogn d.d. Flensborg d. 15. Octbr 1850, hvorved den overordentlige Regjeringscommissair for Hertugdømmet Slesvig uden forudgaaet Rettergang og Dom ligesom uden angiven Grund entlediger mig fra mit Embede som Sognepræst i Feldstedt under Apenrade Provsti.

Denne min Entledigelse kan jeg ikke finde at være i Overensstemmelse med de bestaaende Love og har derfor under Dags Dato ved Skrivelse¹⁴² til den overordentlige Regjeringscommissair indlagt Protest mod samme samt forbeholdt mig min Ret i enhver Henseende nunc et in omne futurum. Hvilket jeg ikke skal unnlade herved at bringe til de høie Herrer Kirkevisitatorers Kundskab.

Ærbødigst
Godt

Feldstedt d. 21. Octbr 1850.

7. Forbud mod at Godt besøger Felsted sogn uden tilladelse. 2/3 1851.

RAK Landesverwaltung und Regierungscommissair. Pk:1. Landesv. u. Reg.commiss. 2. Beamte. Læg: 2 b. Anstellung und Entlassung.

Copia copiae
Copie

Kongl. Amthus
for
Apenrade, Sønderborg og Nordborg Amter.
Apenrade d. 2. Marts 1851.

Efterat Politivæsenet paa Gravensteen ikke længere ligger udenfor Amthusets Ressor, skulde jeg tjenstligen bede den i Gravensteen boende entledigede Pastor Godt tilkjendegivet, at det er ham formeent uden foregaaende skriftlig Tilladelse at indfinde sig i Feldsted Sogn. I modsat Fald udsætter han sig for at blive anseet med Straf for Overhørighed af Politiets Befalinger.

Heltzen.

Til Hr. Justitiarius Ravn¹⁴³ paa Gravensteen.

Forestaaende ville Polititjener Nannsen forkynde for den Paagjældende.

Justitiariatet for de Gravensteenske Godser, Gravensteen d. 15. Marts 1851.

J. Ravn const.

Forkyndet og Gjenpart
afleveret den 16. Marz 1851.

E. Nannsen
Retstjener

in fidem
J. Ravn const.

8. Godts anmodning om forbudets ophævelse. 5/4 1851

Samme sted som nr. 7

B.P. Godt, entlediget Sognepræst i Feldsted, beder om Ophævelse af en Amthus-Forføielse af 2.f.M., som formener ham at indfinde sig i Feldsted Sogn uden foregaaende speciel skriftlig Tilladelse, event. at de Grunde, som denne Forføielse maatte beroe paa, maa foranlediges ham meddelte.

Supplicatum Gravensteen

d. 5. April 1851.

(Med et Bil.)

Til

Departementet i det Indre.

Flensborg

Amthuset i Apenrade har ved Skrivelse af 2.f.M. ladet mig tilkjendegive, at det er mig formeent, uden foregaaende speciel skriftlig Tilladelse at indfinde mig i Feldsted Sogn. Denne Forføielse er hverken formel ei heller saa vidt jeg kan skjønne materiel motiveret.

At den ikke grunder sig paa et almindeligt Princip fremgaaer deraf, at der i selve Gravensteen boer en entlediget Præst mere, som indtil Dags Dato ikke har modtaget nogen lignende Meddelelse.

Men hvilke specielle Grunde samme kunde beroe paa, er mig lige saa lidet indlysende. Efterat jeg den 17 October f.A. var bleven entlediget som Sognepræst i Feldsted forlod jeg allerede den 20 November f.A. uopfordret baade Præstegaarden og Sognet og begav mig med min Familie til Gravensteen. Medens jeg boer her har jeg kun fire eller høit fem Gange været i Feldsted Sogn; ved ingen af disse Leiligheder har jeg opholdt mig der længere end et Par Timer og hverken gjort eller sagt noget Ulovligt eller Utilbørligt. Det er altsaa aldeles ikke at begribe, hvorfor jeg skal behøve speciel skriftlig Tilladelse til at indfinde mig der igjen.

Hertil kommer, at jeg i den nævnte Forføielse maa finde noget Ærekrænkende, og det saa meget mere, som den ikke udstrækker sig til Alle, der leve i samme Stilling med mig.

Den indeholder fremdeles en Indskrænkning i min personlige Frihed og gjør mig det umuligt, at begive mig til Feldsted, naar Omstændighederne gjøre det passende og ønskeligt for mig.

Den udsætter mig derved endog for pecuniære Tab; thi da jeg endnu har en stor Deel af mit Gods staaende saavel i Præstegaarden som paa andre Steder i Sognet, saa er det kun altfor let muligt, at det kan medføre Skade og Tab for mig, naar jeg ikke til enhver Tid frit og uhindret kan begive mig til Feldsted saavel for at eftersee mine størstendeels værgeløse Eiendele som for efter Leilighed at sælge deraf.

Paa disse Grunde støtter jeg min ovenfor rubricerede Bøn om Op hævelse af Amthusets Forføielse af 2 f.M., som formener mig at indfinde mig i Feldsted Sogn uden foregaaende speciel skriftlig Tilladelse,

event. at de Grunde, som denne Forføielse maatte beroe paa, maae foranlediges mig meddelte.¹⁴⁴

Ærbødigst
B.P. Godt

9. Amtmand Heltzens erklæring vedrørende forbuddet. 19/4 1851

Samme sted som nr. 7

Apenrade d. 19. April 1851.

Apenrade Amthuus's ved 1. Departements Skrivelse af 8' denes forlangte Beretning i Anledning af entlediget Sognepræst i Feldsted, Godts Besværing over at være af Amtshuset, som Overpolitiamt paalagt ikke uden speciel Tilladelse at begive sig ind i sit forrige Embedsdistrikt.

Supplicanten hører som bekjendt til de geistlige Embedsmænd, som Regjeringen har maattet afsætte. Har end Nægtelsen af at adlyde Befalingen om at overtage den midlertidige Bestyrelse af et andet geistligt Embede været nærmeste Anledning til hans Entledigelse,¹⁴⁵ er det bekjendt nok, at denne ikke har rammet en ellers lojal Embedsmand. Thi han har vitterlig været en af Hoved-Agitatorerne i Egnen,¹⁴⁶ ligesom han og hans Familie ved Taknemlighedsbaand har været knyttet til Hertugen af Augustenborg. Ved hans Afskedigelse var der fuld Føie til at bortvise ham, men jeg indskrænkede mig til mundtlig at betyde ham, i Lighed med hvad der er iagttaget for alle de afskedigede Præster, at han ikke maatte tage Bopæl i Feldsted Sogn. Da jeg imidlertid af hans gjentagne Besøg i Menigheden sporede kjendelige Følger hos Adskillige, og hans Indflydelse som Præst notorisk endnu er stor hos Mange, endog hos dem, der blot misbilligede hans politiske Færd, men nu ere tilbøielige til af Medlidenhed med Afsættelsen at betragte hans Forhold i mildere Lys, har jeg benyttet det mig givne Tilsyn med Godspolitiet til at forbyde ham at komme til Feldsted Sogn uden min Tilladelse, der naturligviis ikke vil blive nægtet naar han, for at ordne sine private Anliggender, hvilke sidste iøvrigt efter den rigoreuse Maade, hvorpaa han senest er optraadt mod sin Eftermand,¹⁴⁷ heller ikke fra hans Side ville kunne bringes til Ende ad den skriftlige Vei, forlanger denne.

Jeg anseer mig saaledes aldeles berettiget og beføiet til at holde Hr. Godt under Politiopsyn, og mener, at denne ikke udøves paa en for

haard Maade ved alene at paalægge ham den Indskrænkning, ikke uden min Tilladelse at komme til sit forrige Sogn.

Allerærbødigst tillader jeg mig derfor at indstille, at det tilkjendegives ham, at Amtshuset, som Overpolitiautoritet er berettiget til at stille de i Anledning af Oprøret afskedigede Embedsmænd under Politiosyn, og at dette in casu ikke skjønnes at være benyttet i utilbørligt Omfang.

Heltzen.

Til

Det høie Ministerium for Hertugdømmet Slesvig.

10. Koncept til slesvigsk ministeriums afslag på Godts anmodning. 27/4 1851

Samme sted som nr. 7

Til

det kgl. Amthuus, Apenrade.

27de April 1851.

I Henhold til Indberetning fra (K.A.) af 19 d. M. ang. et Andragende fra entlediget Sognepræst B.P. Godt paa Gravensteen, om Ophævelse af en Amthuus-Resolution, hvorved det formenes ham at indfinde sig i Feldsted Sogn uden foregaaende speciel Tilladelse, anmodes Samme om at tilkjendegive Supplicanten, at det Anførte ikke kan bevilges, da det maa overlades Politiautoriteterne at træffe de Forholdsregler, de med Hensyn til de afskedigede Embedsmænd ansee fornødne.

/:1 ste Dp:/'

XV. Præst i Westphalen 1851-1864

Heinrich Heppé: Zur Geschichte der Evangelischen Kirche Rheinlands und Westphalens. Iserlohn II. 1870. 122.

Als Pfarrer in Feldstedt hatte er sich dem ausserordentlichen dänischen Regierungskommissar von Tillisch zur Disposition stellen und an einer Gemeinde im südlichen Schleswig installiren lassen sollen, um so die Dänisirung desselben durchführen zu helfen. Da er dieses nicht gewollt hatte, so ward er ohne irgend eine Rechtsprocedur durch

einen einfachen Machtanspruch seines Amtes entzetzt und musste einem eingeborenen Dänen weichen. Im Herbste 1851 siedelte er nach Haspe über, um mit Genehmigung der vorgesetzten Behörden in den Schulen zu Hasperbruch und am Quambusch Gottesdienst zu halten. Nach Constituirung der Gemeinde fungirte er vom 10. Mai 1853 an zuerst als Pfarrverweser an derselben. Am 1. April 1864 kehrte er in seine Heimath zurück.¹⁴⁸

Slutning

Det i nærværende og i foregående hefte af Kirkehistoriske Samlinger fremdragne materiale tegner billedet af Godt i barndom og ungdom som velanskrevet i de kredse, hvor han færdedes. Præsten i hans hjem-sogn og venner af faderen finder det værd at hjælpe ham til læsningen. Fra skoletiden, studietiden og kandidattiden foreligger smukke vidnesbyrd.

Intet tyder på, at politiske interesser har været dominerende. Præstegerningen har været hans udtalt store mål fra barndommen. I kandidattiden søgte han at dygtiggøre sig som prædikant. Gode vidnesbyrd om hans virke som præst i Rinkenæs forskaffede ham et navn som gejstlig og dermed embedet i Felsted.

Politisk synes han ikke at have markeret sig før 1848. Men han havde nære forbindelser til det augustenburgske hus. Hans fader var »hochfürstlicher Hufner und Sandmann«. Listen over bidragydere til Godts skolegang opviser navne, der er kendt fra slesvig-holstenske kredse. Da Godt søgte Notmark kunde han påberåbe sig, at hertugen »sich meiner schon früher so huldreich angenommen hat«. Hertugen stillede sig da også imødekommende, såvel ved at give ham embedet i Notmark som ved at tillade ham at modtage embedet i Feldsted. Godt stod sig vel med hertugens hofpræst, med den hertugen nærstående dr. Bjørnsen og med den – iøvrigt dansksindede – H.W.Krog Meyer, der som sin fader havde været huslærer hos hertugen. Særlig blev Godt knyttet til den augustenburgske kreds gennem sin svigermoder, der var enke efter den fyrstelige hofråd på Augustenborg Joachim Petersen.

Godt erklærede sig i sin første embedsansøgning for »nach Gesinnung ein Schleswiger«. Det vidner om stærk slesvigsk hjemstavnsfølelse. Hvad der derudover ligger i udtrykket skal søges belyst i det følgende.

Godt kan ikke have lagt udpræget slesvig-holstensk sindelag for

dagen før 1848. I så fald havde den overvejende dansksindede menighed i Felsted næppe ønsket ham til præst, og Christian 8. næppe favoriseret ham ved præsentationen til valg dér. Heller ikke havde han i 1848 både under forhøret og i svaret til regeringskommissionen kunnet bevidne sin loyalitet over for kongen og stemplet den provisoriske regering som henholdsvis oprøsk og ulovlig.

Godt havde imidlertid med sin loyalitetserklæring i 1848 ikke »forskrevet sig til ejderprogrammet«. Da det i 1849 blev overdraget bestyrelseskommissionen at styre Slesvig i den danske konges navn, underskrev han de gejstliges slesvig-holstenske adresse af 22. august. Dermed fik udtrykket »nach Gesinnung ein Schleswiger« sin utvetydige tolkning: hans fædreland i egentlig forstand var ikke det danske monarki, men de uadskillelige og selvstændige hertugdømmer.

Dette betød ikke, at han fornægtede den bestående union mellem Slesvig og kongeriget. Han gik ikke så vidt som yderliggående slesvig-holstenerne, der krævede »die gewaltsame Lösung« af Slesvig fra kongeriget. Han krævede denne union respekteret for ikke at give slesvig-holstenismen karakter af illegitimitet til skade for bevægelsens renommé i udlandet. Men det synes ikke usandsynligt, at motivet også har været en vis loyalitet over for den afdøde konge, der ved utraditionel indgriben havde hjulpet ham til embedet i Felsted.

Hans taknemmelighedsgæld til Christian 8. kan måske også have været medbestemmende for at han gerne havde set en udvej for at kunne imødekomme sin kongetro menigheds ønske om atter at høre kongetitlen brugt i kirkebønnen. Vel følte han sig som slesvig-holstener nødsaget til at bruge den slesvig-holstenske formular uden kongetitlen i kirkebønnen, sålænge en anden fælles formular ikke var vedtaget. Men han nægtede at følge den hetz mod kongetitlen, der kom til udtryk i adresserne af 15. og 17. okt. 1849. Han plæderede for en formular, hvor man ved at nævne hertugtitlen før kongetitlen kunde gå til den grænse, hvortil man som slesvig-holstener kunde gå med uskadt samvittighed, og hvortil man derfor også burde gå. Det sidste begrundede han ved at henvise præsterne i syd, der idelig påberåbte sig samvittighed og bibelcitater, til et nytestamentligt bibelord, ifølge hvilket hans samvittighed var lige så hellig som deres, når han af hensyn til sin menighed ønskede kongetitlen bevaret.

Når Godt i sin første ansøgning præsenterede sig af sindelag som slesviger og ikke som slesvig-holstener, tør man deri bl.a. se et udtryk for, at hans slesvigiske hjemstavnsfølelse ikke rummede den blandt slesvig-holstenerne gængse ringeagt for dansk sprog og sindelag. Skønt

tysk var hans hjemmesprog, viste hans hjemstavnsfølelse sig i en umiskendelig glæde ved at bruge dansk sprog. Han søgte i tiden før 1850 udelukkende dansksprogede embeder. Krog Meyer og Chr. Flor kunde bevidne hans sikkerhed i brugen af dansk. Han understregede selv i alle ansøgningerne, at han beherskede sproget. Ejendommeligt nok brugte han netop i ansøgningen til hertugen (IX,1), der delte den blandt slesvig-holstenerne sædvanlige foragt for slesvigernes danske sprog som en uddøende dialekt, udtrykket »Muttersprache« om det danske sprog, som han hos Flor søgte at dygtiggøre sig i.

Hvad der yderligere tilskyndede Godt til større forståelse for dansk-sindede end disse mødte hos toneangivende slesvig-holstenerne, var hans stilling som kirkens tjener. Han ønskede ikke, at politiske uoverensstemmelser skulde skade hans kirkelige gerning i den overvejende dansksindede menighed, der efter eget ønske havde fået ham til præst. Han søgte derfor så vidt gørligt at holde politik adskilt fra sit kirkelige embede.

Da han i 1848 lod degnen oplæse den provisoriske regerings publikationer, afviste han således, at det skulde forstås som en politisk tilkendegivelse. Han forklarede det som en lydighedshandling over for den verdslige øvrighed, hvorved han holdt sin stilling som kirkemand fri af politik.

Det karakteristiske ved den sandsynligvis af Godt udformede Tønder-erklæring af 18. febr. 1850 er, at den i modsætning til Slesvig-erklæringen ikke er et slesvig-holstensk, men et kirkeligt fejdeskrift. Underskriverne lover udtrykkeligt »als Diener der Kirche« at forsvare kirkens rettigheder.

Det var i overensstemmelse med dette løfte, at Godt nægtede at lade sig fjerne fra sit embede i Felsted. Han gjorde det ikke, fordi han var slesvig-holstener, men fordi han anså det for sin ret som kirkens tjener at nægte at forlade den menighed, som havde valgt ham til præst. »Auch wir müssen uns darüber klar sein, was Gott uns gegeben und anvertraut hat, und was unser Amt und Beruf ist. Ihm zu genügen ist unsere Pflicht, aber auch unser Recht, das wir getrost geltend machen und nicht anfechten und verkümmern lassen sollen«, skrev Godt engang senere (Mancherlei Gaben und Ein Geist«, Vierteljahresschrift herausg. v. Emil Ohly, III, 1869, s. 46).

Da Godt i 1864 vendte tilbage til Slesvig, blev han provst for Åbenrå og Sønderborg provstier (9. apr.). Han fik instruks om ved provstevisitater i fem sogne at censurere, hvilke bøger der brugtes i skolerne, og hvorvidt præster og lærere vilde vise sig loyale over for

den af de nye magthavere indsatte civilforvaltning. Baggrunden var, at disse fem sognes dansksindede præster – deriblandt Mørk Hansen i Felsted –, der stammede fra kongeriget, havde fungeret under de ildsete sprogskripter. Resultatet blev, at de alle fem efter senere forhør under Godts tilstedeværelse, men uden at han deltog i forhøret, blev afskediget, fordi de fastholdt deres ed til Christian 9.

Efter Frederik 7.'s død anså Godt augustenborgernes arvekrav for fuldgyldige og fandt det følgelig nu – modsat tidligere – for legitimt at betragte unionen mellem Slesvig og kongeriget for opløst. Han erklærede derfor ganske spontant ved den første af visitatserne (13. maj), at Slesvig havde ret til forbindelse med Holsten som en uafhængig stat, hvor mandsstammen regerede, og at Christian 9. i intet tilfælde kunde komme til at regere i Slesvig. Imidlertid havde Bismarck, der ønskede hertugdømmerne indlemmet i Preussen, forbudt enhver ytring om arvespørgsmålet. Det måtte Godts medvisitor, amtmand E.J.C. Heltzen minde Godt om, og det måtte Godt rette sig efter. Men Godt havde med sin udtalelse utvetydigt tilkendegivet, hvilken fremtid han håbede og ventede for Slesvig. (SJy Årb 1979 s. 30-68).

Det fremgår af det foregående, at Godt under treårskrigen distance-rede sig fra den gejstlige protestbevægelses største og mest aggressive fløj. Denne var under Baumgartens dominerende indflydelse præget af to iøjnefaldende træk. Dens politik blev af deltagerne betragtet som grundet i skriftens ord, og det blev derfor proklameret som præsternes hellige samvittighedspligt at deltage i dens protester. Det blev betragtet som målet at gøre hertugdømmerne delagtige i Tysklands storhed og ære. Godt derimod lod sig ikke imponere af den idelige spillo på ordet samvittighed (Brevet til Ahlmann 14/12 1849), og selv om han var slesviger med tysk fortegn, synes opgivelse af hertugdømmernes selvstændighed til fordel for tysk overhøjhed ikke at have været ham et ønskeligt mål. Som gejstlig synes han i det hele at have søgt at holde politik og religion fri af hinanden. Officielt synes han kun to gange at have markeret sit slesvig-holstenske standpunkt, og da kun fordi han ellers vilde kunne blive taget til indtægt for den danske ejderpolitik, og kun to gange at have optrådt direkte oppositionelt, og da fordi han mente at se den kirkelige ret krænket og altså burde optræde »als Diener der Kirche«.

Der var også i 1864 den samme iøjnefaldende distance mellem Godt og den noget larmende protestbevægelse. Ved en fest i Slesvig i anledning af genoprettelse af den siden treårskrigen forbudte slesvigske afdeling af Gustav Adolf-foreningen prædikede Godt ved festgudstje-

nesten i domkirken (13. juli). Han udtaler i prædikenen glæde over, at der – som to gange før, med Ansgar og med reformationen – er kommet hjælp sydfra i landets nød, og over at man nu kan fortrøste sig til, at hvad Gud har sammenføjet, kan mennesker ikke adskille. Det er ren slesvig-holstensk tale: hertugdømmernes samhørighed er sikret. Tyskland nævnes kun som den trofaste hjælper i nøden, men heller ikke mere. I prædikenens hovedafsnit begrænser Godt sig, atter »als Diener der Kirche«, til at minde om den kirkelige side af denne nød: præsteafskedigelserne, forbudet mod Gustav Adolf-foreningen i Slesvig og sprogreskripterne. Prædikenen slutter ikke med nogen politisk appel, men med en opfordring til at støtte Gustav Adolf-foreningens hjælpearbejde blandt betrængte protestantiske menigheder i katolske lande. Stærkt virker modsætningen mellem denne prædiken og referatet af den øvrige væsentlig politiske del af festen med militærmusik i de flagsmykkede gader og det store festmåltid, hvor Baumgarten som festens fejrede midtpunkt proklamerede slesvig-holstenismen som »urevangelisch« (B.P. Godt: Predigt am. 13. juli bei der Hauptversammlung des Schlesw.-Holst. Hauptvereins der Gustav-Adolf-Stiftung. Kiel. 1864 – Norddeutsche Zeitung, Flensburg 14., 15. und 17. juli 1864).

Da freden i Wien var sluttet, anordnede Godt, der var blevet generalsuperintendent for Slesvig (fra 1. aug.), i forståelse med kollegaen i Holsten i et fælles cirkulære for begge hertugdømmerne en festguds-tjeneste i alle kirkerne til tak for, at »den for vort lands ret førte krig er lykkeligen endt« og for den preussiske sejr, der ses som et vidnesbyrd om, at Gud »har bekendt sig til os og til dem, som har reddet os« (Schr.Sch-H Kirch Gesch 2.R.VI.1917, s. 550 f.). De dansksindede, der følte krigens udgang som den ulykkeligst tænkelige, måtte føle det dybt sårende at blive tiltalt så uskånsomt af den, der dog også skulde være deres biskop. Baggrunden må ses dels i hans uvilje mod den danske ejderpolitik (erklær.22/8 1849) og hans harme over præsteafskedigelserne (erklær. 18/2 1850), og dels personlig følelse af uretfærdig behandling. Han havde måttet forlade det embede, som nylig var ham betroet efter menighedens klart udtalte ønske og takket være særlig kongelig bevågenhed. Han havde måttet forlade Slesvig trods sin mere mådeholdne holdning under den voldsomme gejstlige protestkampagne. Endelig må den modvilje, han nylig ved visitatsen havde mødt hos nogle (uvist hvor mange) af sine tidligere sognebørn i Felsted, have været ham en bitter skuffelse.

Bortset fra det spændte forhold til de danske er Godt ved krigens

slutning den samme som før. Som slesvig-holstener føler han det – uden at blande Guds ord ind i sin politiske meningsdannelse – som en lykke, at hertugdømmernes rettigheder har fået guddommelig bekræftelse. Han omtaler med taknemmelighed tyskerne som »dem, der har reddet os«, men uden yderligere lovord over den store nabo mod syd, hvis overherredømme vilde være i strid med hertugdømmernes selvstændighed, som han forhåbningsfuldt så hen til.

Takket være Bismarck blev imidlertid det endelige resultat, at hertugdømmerne ikke opnåede den ønskede selvstændighed og ikke kom til at stå under det augustenburgske, men under det hohenzollernske fyrstehus. Blev Godt – som provst Holdt hævder – »det nye tyske styres håndgangne mand«?

Provst J.H. Ziese beretter i sin tale ved Godts begravelse 1885, at Godt var betænkelig ved meget af det, der skete på politisk og kirkeleg område. Men han erkendte deri nødvendighedens jernhårde gang, som man må bøje sig under, og han fandt deri den Guds tanker, som også har dét i sin hånd, der byder en imod, for at føre dette til en god udgang (KuSbl 1885, nr. 27). Her synes det altså slået fast, at Godt uden glæde, men med tillid til den guddommelige styrelse har affundet sig med at se sit slesvig-holstensk-augustenburgske fremtidshåb skuffet.

Det ligger uden for nærværende arbejdes opgave at følge Godt efter 1864. Men på baggrund af det billede, som de her fremdragne kilder tegner af Godt indtil 1864, kan det lade sig gøre med henvisning til enkelte træk fra hans bispetid at påpege kontinuiteten i Godts indstilling til det danske, det tyske og det slesvigske.

Da det nye styre har gjort frygten for danisering overflødig, kan Godt, som han i sin første præstetid var præst for dansksindede, nu se det som sin opgave også at være biskop for dansksindede og samle tyske og danske om et fælles menighedsliv. Visitatsberetningerne viser eksempler på, at han kan beskytte dansksindede menigheder mod nidkære tyske præsters altfor udfordrende optræden eller modsætte sig tyske forsøg på at komme det danske sprog tillivs. Men det fælles menighedsliv blev dog til hans harme gjort umuligt, hvor grundtvigske kredse dannede frimenigheder, fordi de fandt, at de tyske havde en anden kristendom end de danske. (SJy Årb 1967, s.218, 219, 221, 223, 214).

Som Godt under treårskrigen distancerede sig fra den gejstlige protestbevægelses lovprisning af Tysklands storhed og ære, viser han også nu under det nye styre mådehold i sin tyskhed. Skønt han selv havde

virket inden for unionskirken, advarede han mod at bringe hertugdømmernes kirke ind i unionen, idet han viste forståelse for nordslesvigerne frygt for, at den gamle tro skulde afskaffes og en ny indføres, og bad om, at man vilde skåne nordslesvigerne, fra hvem der allerede var taget så meget. Da unionskirkens styrkelse af protestantismen over for katolicismen af mange blev betragtet som et skridt frem mod Tysklands storhed som værner for åndens frihed og samvittighedens ret, tjente Godt altså ikke, som provst Holdt hævder, den tyske sag mere end kirkens sag (KuSbl 4/8 1867, s. 257). På en kirkekonference 1868 i anledning af de nye provinsers indlemmelse i Preussen stemte Godt for den erklæring, at det er hverken fælles landområde eller fælles nationalitet, der er kirkens grundlag (SJy Årb 1971, s. 177). Godt talte sin kirkes sag mere end han fulgte de tysk annektsionslyster over for de nye provinser.

Godt var og blev, som han skrev i sin første embedsansøgning 1840, »nach Gesinnung ein Schleswiger«. Første vidnesbyrd om slesvig-holstensk indstilling synes at være fra 1845 (IX,7). Sit slesvig-holstensk-augustenborgske ønskemål måtte han opgive at se opfyldt efter 1864. Men han vedblev at føle sig som slesviger. Han var det med tysk fortegn og var derfor vagtsom over for ethvert forsøg på at svække det tyske sprogs stilling i landsdelen. For det danske element i befolkning og sprog havde han respekt, hvor det havde rod i fortiden og ikke i daniseringsbestrebelse nordfra. Først og fremmest var han dog slesviger, synes følelsesmæssigt stærkere knyttet til Slesvig end til Tyskland. Han vilde derfor værne det slesvigske – herunder: til dels også dettes danskslesvigske indslag – mod påtrængenhed fra syd. Der kan meget vel tænkes polemisk undertone mod altfor nærgående preussisk indflydelse i hans formaning 1880 til at lægge sig på sinde alt det fra vore forfædre nedarvede gamle, ærværdige og prøvede, der ikke blot skal tåles og skånes, men også værnes og plejes« (SJy Årb 1967, s. 207).

Hvis den her forsøgte analyse af Godts politiske indstilling er holdbar, giver udtrykket »det nye tyske styres håndgangne mand« et fortegnet billede af Godts personlighed.

Tillæg

Angående to breve fra enkedronning Caroline Amalie

Caroline Amalie og Godts svigermoder, Charlotte Louisa Christiana,

f. Hinrichsen, gift med Joachim Petersen, »Hochfürstlicher Hofrath« hos hertugen af Augustenborg, var veninder livet igennem. I et brev fra 1806¹⁴⁹ fortæller den da ti-årige Caroline Amalie på barnlig vis veninden om sine oplevelser på en rejse. Det er oplyst,¹⁵⁰ at da Caroline Amalie sidste gang var på Als, opsøgte hun enkefru Petersen (hofråden var død 1830) og indbød hende i sin glæde ved gensynet til et besøg, og at dette varede en månedstid.

De følgende to breve vidner yderligere om dette varige venskab. Brevet af 29. nov. 1852 berører Caroline Amalies følelse af det pinagtige i det misforhold, som de politiske forhold skabte mellem hende og broderen. Det bliver derved et vidnesbyrd om hendes fortrolige forhold til veninden. Af brevet af 23. jan. 1873 fremgår det, at Lotte har holdt Caroline Amalie underrettet om sin datters, Godts ægtfælles, sygdom.

Brev fra enkedronning Caroline Amalie til Godts svigermoder, Charlotte (kaldet Lotte) Louisa Christiana Petersen, 29. nov. 1852¹⁵¹

Den 29 November 1852

Herzens Lotte!

Heute komme ich eilig zu Dir weil ich seit 2 Tage im Besitz eines Briefes Deines Ludwigs¹⁵² an Dich bin und ihn nicht länger möchte warten lassen für Dein sehnsüchtiges Mutterherz. Gott lob dass Du wieder nähren und stopfen kannst weil Dir dies Bedürfnis ist ich wollte Du gingest aber bald nach Frankfurt zu den Meinigen¹⁵³ die sich herzlich nach Dir sehnen. Meine Schwägerin¹⁵⁴ sage alsdann: Im stille seyn und nicht handeln hätte ich geglaubt meine Pflicht zu erfüllen. In Zeiten wie die letzten Jahre wo Gott selbst gleichsam handelt durch grosse Begebenheiten, Geschichte schreibt mit grossen Strichen, kann der Mensch nur stille seyn und abwarten Gottes Schickungen. Sie möge meine Stellung bedenken! Meine Liebe für sie und meinen lieben lieben Bruder ist unwandelbar die selbe. Dereinst wird er es um nicht auf Erden so im Himmel erkennen.

Herzliche Grüsse an Deine Kinder von

*Deiner
treuen Freundin
Caroline*

Kondolencebrev fra enkedronning Caroline Amalie til B.P. Godt i anledning af hans hustrus død¹⁵⁵

Herr Superintendent Godt.

An diesem Tage, wo Sie die Leiche der theuren Heimgegangenen zur Ruhestätte geleiten, komme ich mit der innigsten Theilnahme Ihnen mein herzliches Beileid zu bezeugen! Ihre liebe Caroline¹⁵⁶ ist bald ihrer Mutter¹⁵⁷ und ihrem Bruder¹⁵⁸ gefolgt! Schon von Ihrer lieben Schwiegermutter hörte ich vor Jahren von dem Brustübel der theuren Line; hofte aber dass es sich später vertheilt hätte! Gott sey Dank dass ihre Leiden nicht im Umfange Andrer war, die am selben Uebel litten! Und Gott sey Dank dass Sie wissen wo sie jetzt ist und wo die Sele am allerbesten aufgehoben ist!!! Der liebe Herr sey mit Ihnen und Ihren 6 Kindern in dieser schmerzlichsten Zeit! Möge Olga¹⁵⁹ nun dem Vater seyn was sie der Mutter war und alle 4 Söhne dem theuren Vater nur Freude bereiten!

Dies ist mein inniger Wunsch, und damit grüsse ich Sie Alle Alle, und verbleibe mit Hochachtung Herr Superintendent Godt, freundelligst

Caroline Amalie

23. Januar¹⁶⁰ 1873

Gennem det her konstaterede varige og fortrolige forhold mellem de to veninder synes Caroline Amalie ganske naturligt at have fattet interesse for Lottes svigersøn, der – som det ses af et brev fra Godt under hans præstetid i Westphalen (20/4 1858)¹⁶¹ – har haft et hjerteligt forhold til sin svigermoder. Caroline Amalies varme interesse for Godt fremgår tydeligt af kondolencebrevet 1873. Den fremgår på et langt tidligere tidspunkt af hendes underhåndsmeddelelse om Godts afskedigelse i 1850 (XIV 4), som hun beder svigerinden overbringe Lotte.

Man fristes til at spørge, om Caroline Amalies interesse for Godt rækker længere tilbage, og om den skulde have haft indflydelse på Christian 8.'s opsigtsvækkende favorisering af Godt ved indstillingen til valget i Felsted 1846, eller eventuelt allerede på hertug Christian Augusts kaldelse af Godt til embedet i Notmark 1845.

Caroline Amalie, der priste sig lykkelig ved at være »opdraget som menneske og ikke som prinsesse« (7/12 1848)¹⁶², var i kraft af sin religiøse indstilling aktivt virksom for løsningen af sociale opgaver, især inden for børneforsorgen. I denne udadrettede religiøsitet kunde

hun mødes med den unge grundtvigske teolog Peter Rørdam. Han blev knyttet til den af hende oprettede asylskole, hvor hun kom til at sætte stor pris på den unge kandidats »levende mundtlige undervisning« (3/5 1836, 22/6 1844). Da Rørdam i 1841 blev præst i Mern, fulgte hun med stor interesse hans særprægede præstelige virksomhed, som man ligefrem har kaldt for »Grundtvigs Forsøgsmark, hvor der gjordes Prøve paa Spiredygtigheden af Grundtvigs Tanker om Folkeopdragelse« (Rørdam s. 281). Man tør antage, at det var takket være Rørdam, at Caroline Amalie til varig glæde for begge parter skaffede sig anledning til at mødes med Grundtvig (30/11 1837, 21/1 og 25/2 1838).

Da Christian 8. var blevet konge, søgte Caroline Amalie gennem ham at udvirke afgørelser, som hun under samråd med Grundtvig og Rørdam fandt ønskelige for skole og kirke. Den grundtvigske bevægelse fik derfor »meget at takke sin fyrstelige Beskytterinde for«. ¹⁶³ Ikke mindst søgte hun at gøre sin indflydelse gældende ved præsteansættelser. Et talende vidnesbyrd herom er det, at da præsten i Sorterup, Th.W. Oldenburg, der hørte til den sydvestsjællandske kreds af grundtvigske præster, døde i 1842, mindede dronningen Grundtvig ¹⁶⁴ om, at han engang havde lovet at give hende en fortegnelse over dygtige, troende præster. Hun ønskede, at han ved hver enkelt navn skulde føje til, hvilken slags gerning vedkommende særlig egnede sig til. Hun sluttede brevet med en bøn om, at hun ikke fra Grundtvig måtte høre, hvad hun så ofte hørte fra kancelliet: »Ved denne Sag er intet at gøre«. Dronningen er åbenbart gået mere grundigt tilværks, end det behagede kancelliet.

Ved et par nordslesvigske præsteansættelser kan dronningens indflydelse spores.

Om besættelsen af embedet i Hammelev i Haderslev provsti i 1845 beretter daværende præst i Vester Vedsted ved Ribe, den grundtvigske Nicolai Laurentius Feilberg, der selv søgte embedet, i sine langt senere skrevne erindringer: ¹⁶⁵ »Sognets Beboere ansøgte Kongen om at kalde mig til deres Præst. Min Ven P. Rørdam, som ikke vidste dette, benyttede sin indflydelse hos Kongen til Gunst for en indfødt Slesviger, Müller. Han fik Hammelev ...« Carl Eduard Müller (f. 1812 i Haderslev) var en af de meget få i Kiel uddannede slesvigere, der havde embede i kongeriget. Han var som kateket i det nærliggende Præstø en god bekendt af Rørdam. Når Feilberg nævner sin gode ven Rørdams indflydelse hos kongen, har han selvfølgelig vidst, at denne indflydelse gerne blev formidlet gennem dronningen. Da Müller kom i

den før nævnte kreds af sydsjællandske grundtvigske præster, er det muligt, at Rørdam og dermed dronningen har anset Müller for grundtvigsk orienteret. Om han var det, kan være tvivlsomt, han var det ikke senere som præst i Hammelev. Men iøvrigt har dronningens indflydelse næppe været afgørende for, at Müller fik embedet. Feilberg nævner som den væsentlige grund dertil, at Müller var indfødt Slesviger. Da slesvigske gejstlige netop ved denne tid kraftigt protesterede mod ansættelser af kongerigske præster i Slesvig, er det sandsynligt at kongen fandt det opportunt at indsætte en indfødt slesviger, som iøvrigt var særdeles vel anbefalet, i embedet. Hvad Feilberg imidlertid ikke kunde vide er den formodentlig egentlige forklaring på, at kongen ikke vilde imødekomme sogneboernes ønske om at få Feilberg til præst. Den finder man i en meget kraftig advarsel fra visitatoriet i Haderslev (amtmand Fr. Johannsen og provst A.H. Strodtmann) mod Feilbergs ansættelse i Hammelev.¹⁶⁶ De erklærede, at på grund af den forstyrrende stærke politiske agitation i sognet, hvor formanden for Slesvigsk Forening havde sin bopæl, burde der udnævnes en besindig præst og ikke Feilberg med »sein störrisches, in die politischen Wirren des Tages eingreifendes Wesen«. Særlig kan det ikke have forfejlet sin virkning på Christian 8. at høre, at Feilberg var medlem af Slesvigsk Forening, der netop dengang i den grad havde pådraget sig kongens vrede, at den en tid var forbudt.

Feilberg blev i 1847 forflyttet til Ullerup i Sundeved. Hans søn, folkemindeforskeren H.F. Feilberg fortæller,¹⁶⁷ at hans fader »fortalte mig engang, at han skyldte sin Forflyttelse fra Vester Vedsted til Ullerup en Rejse til Før, hvor han søgte Avdiens hos Kristian den Ottende ... Kongen var vistnok indtaget imod ham, men hans personlige Nærværelse, Dronning Karoline Amalies Mægling, hun har vist gennem P. Rørdam hørt Faders Navn, hvilket det saa end var, Fader udnævntes i September Maaned 1847 til Sognepræst i Ullerup ...«. Kongens betænkelighed ved at ansætte Feilberg er forklarlig. Kancelliet havde indstillet tre andre ansøgere, alle med større anciennitet end Feilberg, medens man – formodentlig i kancelliet – på Feilbergs ansøgning i marginen havde skrevet ordet »Hammelev«, åbenbart som en advarende påmindelse om Haderslev-visitatoriets udtalelse om Feilberg. Det overraskende er, at trods dette gav Christian 8. embedet til Feilberg. Det virker næsten demonstrativt, at han forbigik de indstillede, blandt hvilke var den af provst Rehhoff meget varmt anbefalede Chr. Petersen i Hellevad.¹⁶⁸ Forklaringen må være den mere udpræget dansk-nationale kurs, som Christian 8. fulgte efter udstedel-

sen af det åbne brev 1846. Men det lyder også troværdigt, at Caroline Amalies »Mægling« har spillet en rolle. Oplysningen herom kan Feilberg simpelthen have fået af sin nære ven Rørdam.

Som enkedronning fik Caroline Amalie trods biskop Martensens modstand udvirket, at P. Rørdam blev præst i Lyngby. Fire timer efter at sognepræsten var død skrev hun til kongen, om han vilde, ifald han kunde, gøre hende den store glæde at udnævne Rørdam til efterfølger i embedet. Samtidig skrev hun til fru Hall og bad hende »forene sin Forbøn med min hos Cultusministeren« (9/10 1855). Rørdam fik embedet og kunde nu optages i den kreds af gejstlige, som mødtes på Sorgenfri hos Caroline Amalie til de teologiske »The-Samtaler«, som altid havde været hendes passion (30/11 1841).

Det var almindeligvis grundtvigske præster, der nød gavn af Caroline Amalies indflydelse. Men Godt var absolut ikke grundtvigianer. Han var discipel af Harms. Harms havde imidlertid et godt forhold til kongehuset. Den kongetro præst sendte årlig Christian 8. sin ærbødige nytårshilsen. Dronningen synes at have sat ham højt. Det var formodentlig på hendes opfordring, at C.A. Jensen malede et legemstort portræt af Harms til den historiske portrætsamling på Frederiksborg slot. Hun ejede selv den formodede forstudie til dette portræt, der nu hænger på slottet.¹⁶⁹ Da Godt var discipel af Harms, har dronningen deri set en garanti for, at han var en af de dygtige troende præster, som hun efterlyste.

Caroline Amalies venskab med Godts svigermoder og hendes deraf følgende interesse for Godt i forbindelse med hendes iver for at få ansat gode præster i de rette embeder gør det rimeligt at antage, at hun har talt Godts sag både for sin broder, hertugen, i 1845 og for Christian 8. i 1846. Men mere end en antagelse kan kilderne foreløbig ikke give grundlag for.

Noter

(Angående forkortelser se foregående hefte af Kirkehist. Saml. s. 130)

73. Diedrich Jessen (1781-1845), præst i Kværs 1808-27, i Felsted 1827-45

74. Georg Christensen (1800-1892), præst i Kværs 1827-46, i Nybøl 1846-87.

75. Da der ikke fandtes særlige bestemmelser vedrørende degnenes ansættelse, rettede man sig efter, hvad der var sædvane i sognet (Callisen 62, not. 16).

76. »Kirchenjuraten« (udnævnt af kirkevisitoriet) og »Achtmänner« eller »Kirchenvorsteher« (valgt af sognet) dannede sammen med præsten »das Kirchencollegium«, der særlig skulde varetage kirkens økonomiske anliggender (Callisen 63 f. og 258 ff.).

77. Felsted sorterede som Rinkenæs under Tønder provsti.

78. Om Georg Christensen se not. 74.

79. Peter Christiansen Schmidt (1797-1875), præst i Uge 1829-33, i Bylderup 1833-49, i Burkal 1849-50, i Skodborg 1850-75.
80. Chr. Christiansen (1801-69), præst i Lindholm 1829-37, i Medelby 1837-69.
81. Joh. Heinr. Carl Meyer (1800-67), præst i Ensted 1832-47, i Ravsted 1847-67.
82. Peter Prahll (1761-1831), præst i Sommersted 1787-94, i V. Vedsted 1794-1809, førstepræst og provst i Tønder 1809-30.
83. J. Reventlow-Criminil, præsident i Slesv.-Holst.-Lauenb. Kancelli.
84. Karl Otto Dumreicher, 1. deputeret i kancelliet.
85. Joh. B.H. Rathgen, deputeret i kancelliet.
86. F.W.A.L.v. Lilliencron, deputeret i kancelliet, senere amtmand i Gottorp-Hütten amter.
87. Edv. Møller, sekretariatschef.
88. Ad.v. Warnstedt, Assessor.
89. Peter Bagger, sekretær i 1. dept., senere kontorchef i bestyrelseskommissionen.
90. Valghandlingen begyndte, som skik var, med prædikener af de tre valgkandidater, begyndende med den yngste i tjenestealder. Derefter formanede provsten fra prædikestolen menigheden til at udøve valgretten på samvittighedsfuld måde. Efter at valgkandidaterne havde fjernet sig, blev de valgberettigede enkeltvis kaldt frem til et bord, hvor de mundtlig afgav deres stemme, og deres stemmeafgivning blev noteret i valgprotokollen. (Callisen 43 f.).
91. Peter Feddersen, forpagter på den augustenburgske gård Kiding i Felsted sogn.
92. Chr. Iversen, gårdejer i Felsted. (Mørk Hansen: Erindr. 120).
93. Joh. Georg Kittel, ejer af Skovbølgård, stænderdeputeret.
94. U.A. v. Holstein, amtsforvalter i Tønder, senere amtmand i Gottorp amt.
95. Godts efterfølger i Felsted, Mouritz Mørk Hansen beretter, at Godt af den fjerntboende provst i Tønder (Mich. Ahlmann) havde fået overdraget ledelsen af det præstevalg, hvor Godt selv var valgkandidat, hvad Godt gjorde »med saa stort Talent, at der blev en Stemning for ham« (Mørk Hansen Erindr s. 119). Den besynderlige historie må formodentlig bero på en forveksling med det omtalte degnevalg (X nr. 3).
Om betænkelighed i København ved Godts ansættelse i Felsted se pastor J.W. Marckmanns brev til Laur. Skau 21/8 1847 (Laur. Skaus brevveksling med politiske venner i København, v. H.V. Gregersen, 1966 s. 433).
96. Efter krigens udbrud 1848 var de danske tropper nået til Åbenrå 30. marts og rykkede derfra videre sydpå. Krigsministeren, A.F. Tscherning, havde 26. marts givet korpscheferne bemyndigelse til at suspendere embedsmænd, hvis virksomhed var til skade for korpset (Hj I s. 70). I Felsted blev fire personer taget i forhør. I det følgende citeres intet om den fjerde person, der ikke havde noget med Godts sag at gøre.
97. Kittel blev holdt i arrest i Faaborg, da han havde søgt at dirigere soldater til Rendsborg i stedet for til Fredericia (Hj I s. 77, 93).
98. Om Lor. Lorenzen se: Hj I s. 76 – Mørk Hansen: Erindr. s. 122.
99. Formodentlig Otto Bülow (1812-95), der ved krigens udbrud gjorde tjeneste ved overkommandoen (se: Da. Biogr. Leks.)
100. General H.C.G.F. Hedemann.
101. Magnus Alexis d'Origny, overauditør og regnskabsfører v. 3. jægerkorps.
102. Comparenten, den der er indkaldt til forhør.
103. Den provisoriske regering havde udsendt en opfordring til oprettelse af borgervæb-

- ning og sikkerhedsvagter »for kraftigt at værgе sig mod fjenden, der nu truer landets grænser.« (Hj I. 63).
104. Om Feddersen se not. 91.
105. Den provisoriske regerings proklamation af 24. marts 1848 SJy Hist IV s. 347
106. Det påhvilede præsterne at publicere øvrighedens bekendtgørelser ved at lade degen oplæse dem for menigheden ved gudstjenestens slutning (Callisen s. 301).
107. Nic. Heinr. Henningsen var af den provisoriske regering konstitueret som herredsfoged i Lundtoft herred.
108. Jvfr. Hj. I s. 63 f.
109. Chr. Flor havde deltaget i Casino-møderne i København og var derefter rejst til Nordslesvig med en flok slesvigske studenter for at uddele anti-slesvig-holstenske proklamationer (SJy Hist IV s. 354 – Laur. Skaus brevveksling med politiske venner i København v.H.V. Gregersen. Kbh. 1966 s. 649).
110. Efter forhøret blev de arresterede løsladt, og der skete ikke Godt videre i den anledning. General Hedemann fandt det vanskeligt under hærens korte ophold hvert sted at skaffe sig pålidelig underretning. De mænd, på hvis dom man bedst kunde stole, vilde ikke gerne betragtes som angivere. De hyppige løse angivelser vilde han ikke rette sig efter (skrivelse af 11. apr. 1848, HJ I s. 82f.)
- Forhørsprotokollen afgiver et vigtigt korrektiv til den fremstilling, som Mørk Hansen har givet af Godts optræden ved kirken den pågældende søndag, og som hviler på, hvad hans nære nabo og gode ven, Chr. Iversen (jvfr. not 92), skal have fortalt ham: at Godt ved oprørets udbrud 1848 havde villet bilde menigheden ind, at kongen var fanget af pøbelen i København, og at enhver tro undersåt burde slutte sig til den provisoriske regering for at befri kongen osv. Dette havde Godt og godsejer Kittel på Skovbølgård (not. 93) prædiket for den forsamlede menighed udenfor kirkeporten (Mørk Hansen Erindr. s. 120).
111. R.A. Nic. J.E. Nielsens privatarkiv (nr. 6041).
112. R.A. Regeringskommissionen af 3. April 1848 f. Hertugdømmet Slesvig. Sagligt ordnede Akter L. Embedsmændenes Erklæringer om deres Loyalitet i H.t. Cirkulære 10. April 1848.
113. Herredsfogden var den før omtalte (not 107) Nic. Heinr. Henningsen. 18 beboere i Felsted havde 3. sept. 1849 anmodet bestyrelseskommissionen om at blive befriet for samvittighedsløse øvrighedspersoner som bl.a. Henningsen (Hj II s. 271).
114. Baron Hugo v. Plessen var få dage tidligere konstitueret som amtmand i Tønder i stedet for den af den provisoriske regering udnævnte nidkære slesvig-holstener Andreas Hansen. Hugo v. Plessens tiltræden som amtmand i Tønder blev imidlertid forhindret ved ondartede optøjer i byen (Hj II. s. 118-122).
115. Carl Otto Dumreicher (jvfr. not 84), på nærværende tidspunkt departementschef i bestyrelseskommissionen.
116. Det er ikke oplyst, hvem der har affattet adressen, men der kan næppe være tvivl om, at Godt er mester for den. Formodentlig vilde ingen anden af underskriverne være i stand til i så få linier og i et så behersket sprog at give et så præcist udtryk for de gejstliges anklager mod bestyrelseskommissionen. Iøvrigt ligger den tydeligt underforståede kritik af Slesvig-erklæringen helt på linie med Godts underforståede kritik i brevet af 14. decbr. 1849 af det sprog der førtes af de gejstlige i syd.
117. Her aftrykt efter originalen. I A.M. er de indklammede ord erstattet af det mere korrekte: »mit den übrigen Schleswigschen Predigern«.

118. Carsten Erich Carstens (1810-99), diakon i Tønder 1840-64, førstepræst og provst i Tønder 1864-84.
119. Georg Fr. Jessen (1811-83), præst i Abild 1841-64, i Nordbog 1864-73, i Ulkebøl 1873-83, provst 1874-79.
120. J.G.M. Møller (1816-91), præst i Hjerpsted 1849-50, cst. præst i Keitum 1850-60, præst og lærer på Oland 1861-64, præst i Sdr. Brarup-Loit 1864-73, i Ketting 1873-91.
121. Chr. Hansen Hoeck (1779-1873), præst i Enge 1809-18, i Hellevad-Egvad 1818-28, i Hostrup 1828-56.
122. Joh. Ludv. Momsen (1803-75), diakon i Læk 1831-45, præst i Højer 1845-71.
123. P.Chr. Schmidt, se note 79.
124. Andreas Matzen (1818-79) præst i Bylderup 1849-50, cst. præst i Frederiksstad 1851-54, præst i Dreisdorf 1854-65, præst i Bylderup 1865-68, regerings- og skole- råd i Slesvig 1868-79.
125. Peter A. Beyer (1802-76), præst i Uge 1834-38, i Tinglev 1838-76.
126. J.H.C. Meyer (1800-67), se note 81.
127. Niels P. Höck (1805-81) præst i Uge 1846-64, i Varnæs 1864-81.
128. Jesz Petersen (1804-70), præst i Joldelund 1833-37, i Holbøl 1837-70.
129. Da mange præster i Sydslesvig var flyttet sydpå efter slaget ved Isted 25. juli 1850, søgte regeringskommissæren for Slesvig, F.F. Tillisch, at skaffe disse embeder en foreløbig betjening. Hans kontorchef, Peter Bagger, (se note 89) bad biskop Jørgen Hansen på Als være sig behjælpelig med at foreslå præster i Nordslesvig, der kunde tænkes egnede til at lade sig konstituere i nogle af disse ledige tysksprogede menigheder. Jørgen Hansen nævnede bl.a. Godt, om hvem han skriver: »Pastor Godt i Feldstedt er en Mand med videnskabelig Dannelse, megen practisk Tact og Klogskab. Jeg vilde ansee ham fuldkommen skikket til en overordnet Stilling. Imidlertid veed jeg ikke, hvor vidt hans Forhold under Oprøret maatte have lagt nogen Hindring i Veien derfor. Hans Kone, født Petersen, har to brødre, der havde gjort Militærtjeneste paa hver Side. Den ene var Sømand og blev skudt paa tydsk Side paa Dyppel Banke. En Anden skal være i Kontorerne i Flensborg«. – Godt blev i okt. 1842 gift med Christiane Caroline Louise Petersen (f. 1819, d. 1873), datter af den i 1830 afdøde fyrstelige hofråd på Augustenburg Joachim Petersen. Om hendes brødre oplyser kontreadmiral Godt (21/7 1978): »*Christian Karl Friedrich August Petersen, f. Augustenburg 29.4.1818, früher Hargesvogt, später Amtsrichter in Gravenstein. Er starb in Reinbek bei Hamburg am 25.12.1871 ... Ludwig ist ein weiterer Bruder der Frau Godt (1824 bis 1908), der noch bei seinem Tode in Lübeck als »Däne« galt. – Weitere Brüder waren Heinrich 1821-1903, Johan Wilhelm 1822-1849, beide in der sog. Schl.-Holst. Armee, August f. 1826 (später nach Amerika ausgewandert).*«)
130. Da samme forespørgsel er sendt til 11 præster, står der i koncepten i stedet for et bestemt navn blot ordet: »Name«.
131. I koncepten står der i stedet for de indklamrede linier blot: »private Unterzeichnung«. Skrivelsen skal altså ikke opfattes som officiel.
132. Af de 11 forespurgte præster blev seks udvalgt til at lade sig konstituere. Kun tre af disse seks havde svaret positivt. De blev 6. sept. anmodet om at komme til Flensborg for efter nærmere aftale at modtage en konstitution som sognepræst for en tysktalende menighed. Derimod fik de tre præster, der havde givet mere eller mindre bestemt afslag, ikke anmodning om, men den her anførte ordre til at

- møde, og der var ikke tale om at overtage et embede efter nærmere aftale, men derimod efter regeringskommissærens bestemmelse. To af de sidstnævnte tre præster lod sig konstituere, hvorimod Godt ifølge de efterfølgende bilag nægtede at gøre det.
133. Om forløbet af Godts møde med Tillisch er der ikke fundet oplysning. Den konstituerede superintendent for de tysksprogede menigheder, C.C.J. Asschenfeldt, havde foreslået Godt til præst ved St. Michaelis i Slesvig. Den sædvanligvis vel orienterede senere provst i Tønder, C.Er.Carstens, oplyser, at Godt fik tilbudt provsteembedet i Husum (Z Sch-H Gesch XIX. 1889. s. 83).
134. Brevet er udateret, men med blyant mærket: 1850.
135. Charlotte Louisa Christiana Petersen, f. Hinrichsen (f. 1794), gift med fyrstelig hofråd på Augustenborg Joachim Petersen (1792-1830), Godts svigermoder.
136. Dronning Caroline Amalie, enke efter Christian 8.
137. Det omtalte vedlagte brev skal ifølge en blyantstilføjelse, signeret »P«, være meddelelsen om, at »die Amtsentsetzung und Ausweisung des damaligen Pastors Godt bevorstånde«.
138. Hertuginde Louise Sophie af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenborg, f. Daneskiold-Samsøe, gift med hertug Christian August af Augustenborg, og altså Caroline Amalies svigerinde.
139. Der er påført papiret koncepter til
1. Brev til Godt: »Ved herved at tilstille DWe lærv. et idag med Posten modtaget Entledigelsesbrev for Dem som Sognepræst for Felsted Sogn, skal jeg paa Visitatoriets Vegne anmode Dem om at overlevere Archivet m.m. Embedet vedk. til Degnen.
- Ap. Kirkev. d. 17. Oct. 1850«
2. Brev til degnen, at han skal modtage arkivet.
 3. Publikation om afskedigelsen til oplæsning i kirken »At Pastor Peter Bertel Godt af Hans Excellence den overordentlige Regjeringscommissair under 15' dennes er entlediget som Sognepræst for Feldsted Menighed, bringes herved til offentlig Kundskab.
- Apenrade Kirkevisitatorium d. 17. Oct. 1850
Heltzen«
140. Th.A.J. Regenburg, sekretær hos Tillisch, departementschef i slesvigsk ministerium fra 1852.
E.J.C. Heltzen, tidligere knyttet til rentekammeret og til indenrigsministeriet i København, konst.stiftamtmand i Ålborg 1846-47, amtmand over Åbenrå, Als og Ærø fra juli 1850 til 1864.
141. Dimissionspatentet er ikke fundet.
142. Skrivelsen er ikke fundet.
143. Advokat Jens Ravn, der tidligere havde været konstitueret borgmester i Sønderborg og senere tjent i det slesvig-holstenske kancelli, var i marts 1850 af bestyrelseskommissionen blevet konstitueret som justitiarius på de gråstenske godser i stedet for Nic.H. Henningsen. (Hj. II. s. 178).
144. Godt troede, at det var Mørk Hansen, der havde udvirket forbudet, og var meget forbitret på ham. Men det var Heltzen, der uden nogen foranledning fra Mørk Hansens side, havde udstedt forbudet, fordi Godt i vinteren 1850-51 »stadig kom til Hjemmetyskerne i Sognet«. Da Mørk Hansen fortalte Godt, at han ingen del havde i forbudet, takkede Godt ham »hjørteelig«. (Mørk Hansen Erindr. s. 132)

145. På grundlag af denne oplysning – den eneste officielle oplysning der er fundet om grunden til Godts afskedigelse – kan Mørk Hansens oplysning herom korrigeres. Mørk Hansen, hvem Regenburg skal have vist »hele den herom førte Brevveksling med Godt«, vil vide, at Godt overfor Tillisch havde erklæret, at han ikke vilde bede for kongen, men vel for »Hertugen, Hs.Majestæt Kong Frederik VII«. Tillisch havde da forlangt, at Godt skulde lade sig konstituere som præst ved Slesvig domkirke »i Stedet for den berygtede Provst Nielsen«. Men det havde Godt vægret sig ved, idet han nu erklærede, at han ikke anerkendte den af kongen af Danmark og kongen af Preussen indsatte bestyrelseskommission (Mørk Hansen Erindr. s. 120). – Sandt og usandt er blandet sammen i den 72-årige Mørk Hansens erindring. Intet tyder på, at spørgsmålet om kirkebønnen har været på tale ved afskedigelsen. Når Mørk Hansen kan anføre præcis den formular for kirkebønnen, som Godt har plæderet for i sit brev af 14. dec. 1849 (XIII nr. 2), kan det skyldes, at Regenburg har fremvist dette brev, som med Nic.J.E. Nielsens arkiv var kommet i dansk besiddelse. Det påståede krav om Godts konstitution i Slesvig, kan skyldes, at Mørk Hansen har set Asschenfeldts forslag om at ansætte Godt ved Michaelis, hvor imidlertid ikke provst Nielsen, men Mich. Baumgarten havde været præst. Da bestyrelseskommissionen ikke eksisterede på det tidspunkt, da Godt blev afskediget, kan det ikke være rigtigt, at Godt blev afskediget, fordi han nægtede at anerkende den.
146. Denne påstand lyder usandsynlig. Godt var vitterligt mere moderat i sin slesvigholstenisme end det store flertal af hans kolleger (XIII nr. 2 og 3). Selv Godts nationale modstander, Mørk Hansen, indrømmer, at der ikke af politiske grunde havde været noget misforhold mellem Godt og menigheden i Felsted før 1848, ligesom der heller ikke havde været det i Rinkenæs (Mørk Hansen Erindr s. 120).
147. Mørk Hansen blev introduceret i Felsted af amtmand Heltzen 26. okt. 1850. Efter gensidig aftale blev Godt og hans familie boende i præstegården, indtil de den 19. nov. kunde få ordnet flytningen til Gråsten. Mørk Hansen blev indlogeret hos dem. Han og Godt kom på god talefod med hinanden, idet de enedes om ikke at berøre politiske spørgsmål. Men ved fraflytningen opstod der uenighed om priserne på de naturalier, som Mørk Hansen måtte afkøbe Godt ved overtagelsen af præstegården. Mørk Hansen følte sig forfordelt, men priserne var godkendt af visitatoriet (Mørk Hansen Erindr. s. 118-21, 132 – LA Åb Åbenrå amtsarkiv jour.nr. 1851 XVI 6).
148. Haspe hørte til Hagen sogn i Ruhrdistriktet. Sognet var vokset så stort, at denne vestlige del af sognet i 1853 blev udskilt som et selvstændigt sogn, Enneperstrasse. Da menigheden var konstitueret, fungerede Godt fra 10. maj 1853 som vikar og blev fra 29. juli sognets præst. Siden blev der bygget en kirke i sognet. Den blev indviet på kong Wilhelm 1.'s fødselsdag, 22. marts 1861 (jvfr. Alberti I. 259).
- Godt synes at have taget besværlighederne med fatning. Han giver i et brev til sin svigermoder 20. april 1858 udtryk for sin store taknemmelighed over, at hun i sin tid betroede ham sin datter, og fortsætter: »Dein Kind hat nicht lauter heitere Tage auf unsere gemeinsamen Lebenswege gefunden, und noch weniger ein glänzendes äusseres Loss. Aber wir sind doch beide voll Dank und Preis gegen Gott beim Rückblick auf unsere gemeinsame Vergangenheit, fühlen uns in der Gegenwart reich gesegnet und sehen der Zukunft mit Vertrauen entgegen« (af familiepapirerne). Med glæde mindedes Godt mange år senere de 12 år, han havde levet i Enneperstrasse (Kirkehist Saml 7 VI s. 462).

Kirkeligt set betød opholdet i Westphalen, at Godt kom til at virke inden for unionskirken. Dette vilde mange af den slesvig-holstenske kirke have fundet uforeneligt med luthersk rettroenhed. Det anfægtede åbenbart ikke Godt, der endda i en årrække blev bidragyder til den hessiske præst Emil Ohly's homiletiske tidsskrift, der bar titlen »Mancherlei Gaben und Ein Geist«, unionsvennernes særlig foretrukne skriftord (1. Cor. 12,4). Det var tilsyneladende væsentlig af hensyn til den slesvigske, specielt den nordslesvigske befolkning, fra hvem der »allerede var taget så meget«, at Godt efter Slesvigs indlemmelse i Preussen bidrog sit til, at den slesvig-holstenske landskirke ikke blev tilsluttet unionen (KuSbl 4/8 1867).

Den fantasifulde Mørk Hansen skrev i sine erindringer (s. 132), at Godt under sit ophold i Westphalen indsamlede »en Mængde Bitterhed mod Danmark og den danske Regjering, som uden Tvivl skaffede sig Udbrud i hadefulde Artikler i tyske Blade«. I Albertis Leksikon over slesvigske og holstenske skribenter nævnes ikke andre artikler af Godt i tyske blade end hans bidrag til Ohlys absolut upolitiske tidsskrift.

149. H. Rosendal: Dronning Karoline Amalie. Kbh. 1915 s. 16.
150. Fr. Barfod: Dronning Karoline Amalie. 2. opl. 1900 s. 17.
151. Kontreadmiral Eb. Godt har venligst sendt mig kopi af dette brev med bemærkning, at det »mir nicht uninteressant scheint«.
152. Se not. 129.
153. Caroline Amalies broder, hertug Chr. August af Augustenborg, var på dette tidspunkt i Frankfurt (J.H. Gebauer: Christian August, Herzog v. Schleswig-Holstein. 1910 s. 322).
154. Se not. 138.
155. Efter kopi, venligst tilstillet mig af kontreadmiral Eb. Godt.
156. Fru Christiane Caroline Louise Godt døde 1873, formodentlig af tuberkulose.
157. Fru Charlotte Louise Christiana Petersen, f. Hinrichsen, døde 17. sept. 1871 i Pinneberg.
158. Christian, se not 129.
159. Døbt Oelgaard, f. 1856, d. (formentlig af tuberkulose) 1875.
160. Denne datering svarer ikke til den almindeligt antagne for fru Godts død: 17. sept. Om den 77-årige enkedronning har forvekslet september med januar, eller om det drejer sig om »einen alt-ingeschlichenen Schreibfehler«, kan konteradmiralen ikke afgøre.
161. Kopi venligst tilstillet mig af kontreadmiral Godt.
162. De følgende parentetiske henvisninger gælder det meget oplysende arbejde af H.F. Rørdam om farbroderen: Peter Rørdam. Blade af hans Levnedsbog og Brevvevling I-III 1891-95.
163. Harald Jørgensen i Da Biogr Leks.
164. H. Rosendal: Dronning Caroline Amalie 1915 s. 30.
165. Fra Ribe Amt IX, Hefte 3, s. 86.
166. RArk Ty kanc I A D Haderslev provsti Akter vedr. de enkelte Sognekald 1730-1848 IV Hammelev.
167. Nordslesvigske Søndagsblad, Folkelig Del 1910, Nr. 2, 9/1, s. 10 (Af et foredrag, holdt 1906).
168. Slesv gejstl s. 118.
169. Sig Schultz: C.A. Jensen I 1932 s. 402.

Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920

Af Paul G. Ørberg

»... at de førtes af Mænd, der erindrede at deres Embedsforhold skulde, i mange vigtige kirkelige og borgerlige Tilfælde, bedømmes af Efterslægten«. Biskop Andreas Birch i kirkebogsfortale 1813.

Ved reskript af 11. december 1812 ændredes kirkebogsførelsen i Danmark og Norge. I motiverne til reskriptet nævnes det, at målet var, at få kirkebøgerne ført på en hensigtssvarende måde efter een og samme norm. De to vigtigste bestemmelser, der tog sigte herpå, var, at kirkebøgerne skulle føres »i overensstemmelse med vedhæftede 7 schemaer«, og at disse skemaer skulle trykkes.¹

Kancelliet tilstillede den 15. december biskopperne reskriptet og oplyste i sin følgeskrivelse, at biskoppen over Sjællands stift samme dato var blevet anmodet om at foranstalte de vedhæftede 7 skemaer, hvorefter kirkebøgerne for fremtiden skulle indrettes og føres, trykte. Skemaerne fulgte med skrivelsen til hver biskop i form af 7 folioark, hvor teksten til hver enkelt rubrik er skrevet med håndskrift foroven.² Samtidig blev biskopperne anmodet om snarest muligt at henvende sig til Sjællands biskop for at få det fornødne antal af skemaerne. Sagen er altså helt klar fra centraladministrationens side: man dekreterede en fuldstændig uniformitet for kirkebøgerne opnået ved, at de af kancelliet udarbejdede skemaer blev trykt eet sted i København og distribueret gennem Sjællands biskop.

Virkeligheden blev dog en ganske anden, og for at forstå baggrunden herfor, er det nødvendigt at se nærmere på reskriptets tilblivelses-historie.

Siden efteråret 1809 havde man i kancelliet og i den kirkelige administration arbejdet med reformplanerne og, efter at hele året 1810 var gået med forberedelserne, havde man i februar 1811 fra kancelliet kunnet indgive en grundig gennearbejdet forestilling til kongen med nøjagtigt forslag til skemaernes udformning. Det var hensigten, at reformen skulle iværksættes ved kirkeårets begyndelse i 1811. Hele

den verdslige og kirkelige administrations planlægning blev imidlertid væltet omkuld, da kongen – stik imod forventning og sædvane – i sin resolution af 15. april begærede en meget væsentlig udvidelse af ministerialbogskomplekset ved tilføjelse af dels et personregister over af- og tilgang til sognet, dels et jævnførelsesregister for alle ministerialia. Af- og tilgangslisterne betegnede desuden en principiel nydannelse, idet der her var tale om oplysninger, som ikke havde nogen umiddelbar tilknytning til kirkelige handlinger.³

Desværre har vi i dag ingen mulighed for at afgøre, hvem der var ophavsmanden til kongens ønske. Spørgsmålet er interessant, fordi der reelt i nogen grad var tale om en tilsidesættelse af kancelli og bispekollegium. Har kongens resolution således vakt mishag hos de deputerede i kancelliet, så gælder dette i hvert fald også Sjællands biskop, Frederik Münter (1808-30), som i sit fornyede responsum (af 15. august) også frarådede ændringerne.

Kongens ønsker blev naturligvis alligevel efterkommet, og da re-skriptet endelig udsendtes i december 1812 var de pågældende personregistre føjet til. Det er omsonst at spekulere på, hvordan forløbet ville være blevet, hvis kongen ikke havde grebet ind, men man kan under alle omstændigheder pege på forskellige følgevirkninger, som ikke var til gavn for reformværket.

For det første blev reformen forsinket i omkring halvandet år. Det betød, at man havde passeret statsbankerotten den 5. januar 1813 og var kommet ind i en finansiel og forsyningsmæssig krisetid, da reformen skulle føres ud i livet. Kirkeejerne, som skulle bekoste de dyre protokoller, kunne derfor være fristet til at prøve at undgå denne udgift. En anden direkte følge var, at det i løbet af 1813 viste sig vanskeligt at fremskaffe papir af, hvad man anså for en ordentlig kvalitet.⁴ Det, man var utilfreds med, var vel nok papirets grovere struktur og gråligt-blålige tone; men der var dog tale om håndgjort bølgepapir, og dets holdbarhed har vist sig at være absolut tilfredsstillende. Det kan allerede her indskydes, at når man derimod kommer til 2. generations kirkebøger fra omkring 1830 og i endnu højere grad 3. og 4. generations (1850-, 1870-) er industripapiret blevet det fremherskende, dvs. papir, som i første omgang på grund af en svag fiberstruktur og senere på grund af store mængder tilsætningsstoffer, især alun, meget let skørner og knækker.

Dernæst medførte udsættelsen, at kancelliet renoncerede på at fastsætte en termin for reformens ikrafttræden. Hvor man oprindeligt havde stilet imod advent 1811 som en fast termin, lod man nu i december

1812 spørgsmålet stå ganske åbent. Resultatet blev det uheldige, at de nye ministerialbøger begynder til vidt forskellige tider.

I Viborg stift er forholdene i denne henseende de mest regelmæssige, idet så godt som alle kirkebøger begynder den 1. januar 1813. Det skyldes, at biskop Jens Bloch (1805-30) allerede den 28. december 1812 gennem provsterne gjorde sognepræsterne kendt med de nye skemaer og henstillede til dem straks at indrette kladder, hvis indhold så senere kunne overføres til de autoriserede kirkebøger.⁵

I Ålborg stift begynder praktisk taget alle kirkebøger i 1814; begyndelsestidspunktet varierer lige fra januar til december, men med absolut hovedvægten på månederne maj-juni. I Århus stift begynder kirkebøgerne 1. januar 1814, nogle sogne i Bjerre-Hatting herreder dog først sommeren 1814 eller med året 1815. Det skyldtes obstruction fra et par kirkeejeres side, som var forbitrede over prisen på bøgerne.^{5a} I Ribe stift begynder kirkebøgerne i 1814 eller 1815, stort set med halvdelen til hvert år, men i virkeligheden vil det sige omkring nytår 1815; et par stykker begynder først 1816. I Fyns stift begynder hovedparten af kirkebøgerne i 1813, en del i 1814 og enkelte først i 1815; det sidste gælder landsognene på Ærø og har vel nok en sammenhæng med de særlige administrationsforhold for øens kirker; desuden Oure sogn, Vends herred. I Lolland-Falster stift fordeler begyndelsesårene sig nogenlunde ligeligt mellem 1813, 1814 og 1815.

I det store Sjælland stift er forholdene mere forskellige end i de øvrige stifter. Mest ensartede er forholdene på Bornholm, hvor kirkebøgerne regelmæssigt begynder i 1813, enkelte først 1814. Der er straks noget større udsving i Gammel Roskilde, Præstø og Holbæk amter. Tyngdepunktet ligger ved 1814-15, men specielt Holbæk amt har mange, der begynder i 1813, og der er enkelte »forsinkede« kirkebøger, som først begynder 1816 eller 1817. Forholdene er omtrent tilsvarende i Sorø amt, mens der er større forskelle i Frederiksborg amt med mange udsving fra 1812 til 1817. Det skal dog bemærkes, at disse oversigter alene bygger på registraturer over kontramministerialbøger, og at begyndelsestidspunktet for hoved- og kontramministerialbog i enkelte tilfælde kan variere.

Var forholdene således brogede m.h.t. begyndelsestidspunktet for de nye ministerialbøger, så gælder dette i endnu højere grad, når man stift for stift undersøger, hvordan reformen blev gennemført i praksis. Set i relation til det, der havde været cancelliets intention og som er refereret i indledningen, fristes man til at karakterisere dem som kaotiske.

Igen engang ser vi biskop Bloch i Viborg gribe sagen an på den mest beslutsomme måde. I et brev nytårsdag 1813 underrettede han biskop Münster om, at han allerede havde ladet skemaerne trykke i Viborg.⁶ Rent faktisk betød det selvfølgelig kun, at han havde truffet aftale om trykningen, og i den allerede omtalte skrivelse til stiftets provster den 28. december 1812 oplyses det da også, at aftalen er gjort med kammerråd A.F. Just, den bekendte bogtrykker og forfatter og udgiver af *Den Viborger Samler*.

Alle de øvrige biskopper opfattede cancelliets skrivelse således, at de skulle meddele biskop Münster, hvor mange eksemplarer af de 7 skemaer, man havde brug for. Biskop P.O. Boisen i Maribo (1805-31) bad allerede den 22. december om snarest muligt at få 70 eksemplarer, men den 26. december måtte han bede om yderligere 70, da han ved nærmere at efterse reskriptet havde erfaret, at også enhver degn eller kirkesanger skulle have et eksemplar. Den 23. december udbad biskop V.C. Hjort i Ribe (1811-18) sig 185 eksemplarer; den 29. december bad biskop Andreas Birch i Århus (1805-29) om 170 ris papir, men gjorde samtidig opmærksom på, at dette kun var et foreløbigt tal, og at det nøjagtige ville blive sendt, efter at han havde modtaget de gejstliges forslag. Den 4. januar 1813 opgjorde biskop Rasmus Jansen i Ålborg (1806-27) sit stifts behov til 198 eksemplarer og ønskede samtidig oplyst, hvad hvert eksemplar kostede, så han kunne besørge betalingen indkrævet og tilstillet i en samlet sum. Biskoppen over Fyns stift, Frederik Plum (1811-34) meddelte først den 24. april, at han ville have brug for 80 ris papir.⁷

I Århus stift fik denne sag et særlig ekstremt forløb. Her havde biskop Birch allerede den 2. januar 1813 fra amtsprovst Kruse i Randers modtaget et forslag om, at de nye kirkebøger måtte trykkes af stiftets to bogtrykkere.⁸ Efter at have tænkt over denne idé skrev Birch den 22. januar til biskop Münster, at denne måske ville skånes for ulejligheden med aftryk, og om det i givet fald kunne lade sig gøre, at få papiret rubriceret hos Århus stifts to lokale bogtrykkere.⁹ I et brev til amtsprovst Kruse den 1. februar erklærede biskop Birch sig enig med provsten i ønsket om lokal trykning og underrettede ham om sit brev til biskop Münster, som han endnu ikke havde fået svar på. Han skrev videre, at hvis cancelliet kunne godkende en lokal trykning, ville han anse det for passende, at bogtrykker Elmenhoff i Randers kom til at forsyne Randers amt med de trykte ark.¹⁰ Efter at have modtaget et par forespørgsler om kirkebogssagen fra sine provster skrev Birch for tredje gang til biskop Münster den 21. maj; han forven-

tede et svar og havde ikke foretaget sig noget i sagen, men anså fortsat en trykning i stiftet for ønskelig.¹¹ Münter forblev tavs. Imens voksede Birchs utålmodighed, og ærgrelsen blev ikke mindre, da han blev klar over, hvor let biskop Bloch i Viborg var kommet om ved problemerne. Endelig den 29. juli fik han luft i et privat brev til Münter:

Sig mig gode ven, hvorfor De ikke har besvaret mine tvende breve angående trykningen af det til stiftets ministerialbøger fornødne rubricerede papir? Biskop Bloch, som uden videre forespørgsel har ladet papir anskaffe og trykke, har herved vundet et stort forspring for mig, ikke at tale om den ikke ubetydelige omstændighed, at papiret i de senere måneder er blevet så kostbar, at prisen er fordoblet, og godt papir, således som det udfordres til ministerialbøger, er i nogenlunde kvantitet ikke at opdrive (?). Således som tingene nu står, ved jeg næsten ikke, hvad jeg skal ønske, og bør anse det for fordelagtigen for mit stift, såfremt det rubricerede papir kan bekommes fra Sjælland. Behag imidlertid at sende mig svar på mine tvende breve, hvoraf det første var skrevet den 22. januar, det andet af 21. maj; thi skal der gøres foranstaltninger her, er det sandelig på tiden, og ugerne ville jeg se Århus stift stå tilbage for de andre stifter i henseende til ministerialbøgers anskaffelse.¹²

Det brev gav omsider resultat. Den 3. august modtog Birch et undskyldende brev fra biskop Münter, hvor han oplyste, at han stadig ventede på kancelliets approbation af de for længe siden indsendte korrekturark, men at han iøvrigt ikke havde noget imod, at trykningen kom til at foregå i Århus.^{12a} Endelig den 14. august sendte Münter korrekturaftryk af skemaerne til de nye kirkebøger og fastslog påny, at der ikke var noget til hinder for, at kirkebøgerne blev trykt i Århus stift. Kancelliets approbation havde foreligget i Købehavns bispegård den 12. august. Men de skemaer, Århusbispens nu sad med i hånden, var nøjagtig ligelydende med dem, han havde modtaget fra kancelliet som julegave året før! De otte måneder, der nu var forløbet siden reskriptets udstedelse, havde for biskoppen demonstreret en uforståelig mangel på interesse for reformen hos myndighederne i hovedstaden. Vi kan ikke vide, hvordan han har ræsonneret, men hans overvejelser er åbenbart mundet ud i, at han under disse omstændigheder måtte være relativt frit stillet m.h.t. skemaernes udformning, for de skemaer, der blev trykt til brug for Århus stift, kom i en række henseender til at afvige fra kancelliets mønsterskemaer.¹³ I afdelingen for fødte indførte Birch to helt nye rubrikker, nemlig »Ægte eller uægte« og »Moderens Introduktionsdatum«. Selve fødselsrubrikken blev udvidet til også at omfatte eventuel hjemmedåb (»Fødsels- og Hjemmedaabsdatum«), og endelig indførtes der i fadderrubrikken oplysning om håndtering. De copuleredes anmærkningsrubrik blev udvidet til:

»Anmærkning, hvor og Vaccinationsattest anføres ved Datum«, og desuden indførtes der særlige skemaer for dødfødte, iøvrigt også med en særlig rubrik til ægte/uægte og en sidste rubrik: »Udtag af Gjorde-moderens Beretning«.

Foran i kirkebøgerne lod biskoppen aftrykke reskriptet af 11. december 1812 tillige med en udførlig vejledning og redegørelse for sine egne kirkebøger, dateret Århus bispegård den 18. oktober 1813. Han skyder sig her ind under, at kancelliets mønsterskemaer egentlig kun er autoriserede for Sjællands stift, og det er ikke frit for, at kan korrekser kancelliet, når han oplyser, at han har fulgt planen i kancelliets skemaer, men tillige taget hensyn til ældre specielle anordninger, som ikke var ophævede ved dette reskript, for på den måde at få kirkebøgerne indrettede, så at de fuldkommen kunne svare til deres hensigt. For de dødfødtes vedkommende anfører han direkte kancelliskrivelser af 14. juni 1800 og 24. december 1802,¹⁴ hvorimod han ikke angiver sin begrundelse for introduktionsrubrikken eller vaccinationsanmærkningen. Introduktionen var nu heller ikke så let at forsvare, eftersom den havde været diskuteret under forberedelserne til reskriptet og med fuldt overlæg var blevet udeladt af kancelliets embedsmænd trods en vis modstand fra gejstlig side.¹⁵ Motiveringen for vaccinationsanmærkningen skal søges i forordningen af 3. april 1810 § 10. Senere blev det i forordningen af 30. april 1824 fastslået, at copulerende havde pligt til at fremlægge vaccinationsattest.

I et brev af 6. september 1813 til amtsprovst Kruse har motiveringen af skemaændringerne en lidt anden drejning. Det hedder her, at skemaerne »for så vidt er udvidede, som det i betragtning af de specielle omstændigheder, der i henseende til ministerialia på landet finde sted, er anset at kunne bidrage til den fuldstændighed og større orden, der er øjemedet for ministerialbøgernes forbedrede indretning«.^{15a}

I forordet fastslår han videre, at kancelliet ved skrivelse af 17. april 1813 havde bestemt, at hver kirke (sogn) burde have sin egen særskilte ministerialbog, men han oplyser derimod ikke, at samme kancelli den 22. maj i en skrivelse til biskopperne havde modereret dette krav ved at tillade, at de af præsten førte ministerialbøger indeholdt så mange sogne, som hørte under et præstegæld (pastorat), når kun hvert sogn havde sin bestemte afdeling; forøvrigt må dette forhold vel også siges at være udtryk for en ejendommelig usikker holdning i centralstyrelsen. Iøvrigt er der mange eksempler på, at en hovedministerialbog omfatter to eller tre sogne.

En særskilt ting er det også, at biskoppen forlanger, at *trolovelser*,

der anmeldes for præsten, umiddelbart skal indføres under dato tilligemed forlovernes navne, som de helst skal underskrive egenhændigt, hvorefter selve copulationen bliver indført senere. Trolovelsen indføres i en særlig rubrik: »Dagen trolovelsen er anmeldt for præsten«. Det har naturligvis ikke været biskoppen ubekendt, at pligten til trolovelse var ophævet som en uforholden ceremoni ved forordning af 4. januar 1799. Biskop Birch slutter med at foreholde sine embedsbrødre, at når hans forskrifter følges, »vil derved den ensformighed vedligeholdes, som orden og tydelighed udkræver, og som var øjemedet for landsfaderens bud«. Præsten skulle også »påse at kirkesangeren fører sin ministerialbog med strengeste nøjagtighed; på det at disse bøger for fremtiden fuldkommen kunne fyldestgøre alle de fordringer, de i offentlige eller private anliggender lovligen er eller vorde underkastede; at de, som dokumenter, bestemte for fremtiden, ej alene kunne vidne om en viis regerings omsorg for orden i alt, men tillige bevise, at de førtes af mænd, der erindrede at deres embedsforhold skulle, i mange vigtige kirkelige og borgerlige tilfælde, bedømmes af efterslægten«. ¹⁶

Det er nærliggende herefter at vende sig til Sjællands stift for at se, hvordan kirkebogsreformen blev iværksat i biskop Münters eget embedsområde. Som vi véd, var der allerede i kancelliets skrivelse af 15. december 1812 taget definitiv stilling til de forskellige indholdsrubrikkers ordlyd; det, der stod tilbage, var alene spørgsmålet om de enkelte rubrikkers størrelsesforhold og omfanget af de forskellige afsnit samt en række mere tekniske spørgsmål om format, papir, sætning, skriftstørrelse og evt. indbinding.

Münter indsendte den 23. marts 1813 et sæt skemaer til bedømmelse og autorisation i kancelliet; det har drejet sig om regulære prøvetryk. Desværre er det ikke lykkedes at finde noget svar fra kancelliet på denne henvendelse. Under alle omstændigheder blev sagen sinket meget i kollegiet, sådan som vi allerede har set det for Århus stifts vedkommende. Der var altså ikke tale om forsømmelighed fra Münters side, hvad biskop Birch måske har troet, tværtimod må det vel siges at være et udtryk for overdreven forsigtighed i sin embedsførelse, at han overhovedet havde anmodet om at få skemaerne godkendt i kancelliet; det havde ikke været nødvendigt og skete da heller ikke i Viborg stift eller senere i de andre stifter. Nu ventede han måned efter måned lige så utålmodigt på en afgørelse i kancelliet, som biskop Birch på sin side ventede på svar fra ham. Hvad der ligger bag denne sendrægtighed i kancelliet, kan vi kun gætte på. Det er, som før nævnt, ganske klart, at man i kancelliet i 1812 tænkte sig en central trykning for hele

riget; utvivlsomt gjorde man regning på det privilegerede Vajsenhus-trykkeri, som i 1811 havde fået nye og større lokaler på Købmagergade 6 og lededes af bogtrykker C.F. Schubart. Kancelliet har muligvis ventet på en afklaring af trykkeriets kapacitet; det tog meget lang tid. En ting af en helt anden karakter kan også tænkes at have spillet ind. Sjællands biskop var jo oprindelig udset til at skulle administrere hele den praktiske side af reformen, men netop i 1813 opstod der et dårligt forhold mellem Münter og kollegiet, som kan have virket hæmmende på sagens forløb.¹⁷ At irritationen over kongens indgriben i reformsagen skulle have betydet noget i denne henseende er næppe tænkeligt.

Hvorom alting er, kan vi fastslå, at det først i juli-august 1813 er blevet klargjort, at Vajsenhus-trykkeriet kun havde kapacitet til at forsyne det østdanske område, dvs. det store sjællandske stift med Bornholm og Lolland-Falster stift. Den 11. september meddelte biskop Münter sine amtsprovster, at de trykte skemaer først for nylig var blevet approberet af kollegiet. Samtidig bad han provsterne om så hurtigt som muligt at meddele ham, hvor mange af de forskellige ark, de ville få brug for. Under samme dato skrev Münter til biskop Boisen i Maribo om de nu godkendte skemaer og tilføjede, at Vajsenhusets bogtrykker var sysselsat med at trykke kirkebøgerne. For at vinde tid bad han Boisen beordre sin kommissionær i København til at aftale med bogtrykkeren, hvor stort et antal af hver slags skemaer, der ville blive brug for. Kommissionæren skulle også instrueres om, hvordan bøgerne skulle indbindes, da Vajsenhusforlaget ikke kunne påtage sig dette arbejde og det dermed forbundne betydelige forskud.¹⁸ Allerede den 18. september sendte biskop Boisen direkte til bogtrykker Schubart en specificeret liste over de ialt 11.760 ark, som han havde beregnet til 194 ministerialbøger til stiftets 97 sogne.¹⁹

I løbet af 1813, 1814 og 1815 fik herefter næsten alle sogne øst for Storebælt leveret nye kirkebøger, som alle var trykt i det kongelige Vajsenhus' trykkeri. Uvist af hvilken grund havde man lagt sig fast på det meget specielle såkaldte nodeformat med en papirbredde på ca. 35 cm og en højde på kun 21 cm. Senere erkendte kancelliet, at det havde været et uheldigt valg. I et cirkulære af 23. november 1833 erklærede man, at det nu brugelige nodeformat var uhensigtsmæssigt, idet bøgerne korte ryg bevirkede, at bladene lettere blev løse, overskrifterne optog for megen plads – faktisk drejer det sig om op imod 25% – og formen var ubekvem. Nyanskaffede kirkebøger skulle derfor være i foliostørrelse, som var mere hensigtsmæssig, og som Vajsenhusforlaget havde givet tilsagn om at have på lager.²⁰ Cirkulæret er ganske

generelt og stilet til samtlige landets biskopper. Der er blot hertil at bemærke, at nodeformatet kun var i brug i Sjælland og Lolland-Falster stifter, mens man i de øvrige stifter fra første færd havde haft ministerialbøger i folio. Eksemplet kan vel siges at være karakteristisk for kancelliets ejendommeligt snævre horisont.

For Fyns stifts vedkommende indsendte biskop Plum den 24. april 1813 sine bestillingslister til biskop Münter, og endnu i september regnede man med, at stiftet ville kunne forsynes fra Vajsenhus-trykkeriet på samme måde som stifterne øst for Storebælt. Da bogtrykker Schubart imidlertid sidst i september måtte meddele, at Vajsenhuset ikke ville kunne levere kirkebogsmaterialet inden for året 1813, blev trykningen i stedet for overladt til Odense Adresse-Contoires bogtrykker, S. Hempel, som var i stand til at levere både hurtigere og billigere end Schubart; ordningen var godkendt af Münter. De fynske kirkebøger er iøvrigt i fuldstændig overensstemmelse med kancelliets skemaer og er, som det allerede er fremgået, i folio.²¹

I Ribe ventede biskop Hjort lige til den 24. juli, før han sendte en indtrængende erindringskrivelse til Münter. Forsinkelsen var meget ubehagelig, »dels fordi kirkebøgerne på flere steder i stiftet er udskrevne, og nye altså højliges fornødne, dels fordi jeg sikkert, når først kancellibrevet ikke havde henvist mig til Deres Højærværdighed kunne selv her allerede haft de allerfleste kirkebøger for mit stift aldeles færdige«. Han bad indstændigt om snarest muligt at få arkene tilsendt, så han i det løbende fjerdingår kunne få sagen bragt i orden.²² Som vi véd, blev hans forventninger gjort grundigt til skamme, og også i Ribe stift måtte der foranstaltes en lokal trykning af kirkebøgerne hos bogtrykker N.S. Hyphoff; resultatet blev, at langt de fleste først tager deres begyndelse i december 1814 eller begyndelsen af 1815. Iøvrigt ser det ud som om to bogtrykkere har været i funktion i det vidtstrakte stift.

Den eneste, der forsøgte at knibe lidt uden om, var biskop Rasmus Jansen i Ålborg. Hans idé var den, at det måtte være tilstrækkeligt, hvis der fandtes et trykt forlægs-skema ved hvert præste- og degneembede, som ministerialbogsførerne kunne indrette de eksisterende kirkebøger efter. Han havde i sin embedstid beskæftiget sig meget netop med kirkebogsførelsen, og mere end 2/3 af menighederne havde siden 1806 fået nye kirkebøger; derfor fandt han det ubilligt i en krisetid at påbyde kirkeejerne en på én gang betydelig og unødvendig udgift. Jansen redegjorde for sine synspunkter i et brev til biskop Münter den 20. august 1813, og forespurgte samtidig, om der kunne være noget i

vejen for, at han lod papiret til de nye kirkebøger trykke lokalt, ligesom han havde erfaret, at biskop Bloch havde gjort i Viborg Stift, bl.a. for at spare den både bekostelige og usikre transport fra København.²³ Biskop Münters svar er ikke bevaret i bispearkivet, men dets indhold kan læses ud af biskop Jansens skrivelse af 12. oktober til amtsprovsterne i stiftet, hvori han erklærer, at det ikke kan bevilges at benytte de endnu ikke fuldskrevne bøger, fordi det er imod kongens befaling, »ligesom jeg ej heller ville love mig megen orden eller zirlighed i de fleste tilfælde, når vedkommende selv skulle rubricere de hidtil brugte kirkebøger«. Han fortsætter med at oplyse, at trykningen næsten er afsluttet, men at indbindingen må vente, til kirkeejerne har meddelt, om de ønsker et særskilt bind for hvert sogn, hvad biskoppen på sin side anbefaler.²⁴

I løbet af 1813 og nærmest følgende par år var kirkebogsreformen, der som nævnt havde været under forberedelse siden 1809, blevet ført ud i livet. Det betød imidlertid langt fra, at man var nået frem til en fuldstændig ensartet kirkebogsførelse i identiske, trykte ministerialbøger, således som man utvivlsomt oprindeligt havde forestillet sig i kancelliet. De specielle skemaer i Århus stift og kirkebøgernes varierende formater har allerede været omtalt. Men derudover finder man en lang række forskelle og uregelmæssigheder såvel m.h.t. ydre skikkelse som det indholdsmæssige. Til de mindre uordentligheder hører den udbredte praksis, at man viderefører et udskrevet afsnit på blanke sider eller i et andet afsnit med de fornødne håndskrevne tilføjelser eller rettelser i rubrikoverskrifterne. Der forekommer også løse håndskrevne tillæg, men det er sjældent; derimod er der en del eksempler på komplet håndskrevne protokoller, hvor kirkeejeren med andre ord helt har sparet bogtrykkerregningen. Sparehensynet er imidlertid drevet endnu videre, idet man i en række tilfælde slet ikke har anskaffet en ny protokol, men har fortsat med at bruge den gamle kirkebog, sådan som biskop Jansen fra først af havde tænkt sig. Ejendommeligt nok kendes denne praksis næsten kun inden for det sjællandske stifts område, og der er mange varianter. Der er eksempler på, at den gamle kirkebog skematiseres efter 1812-reskriptets mønster og videreføres som sognepræstens bog (hovedministerialbog), mens der anskaffes en ordinær, trykt protokol til lærerens kontrabog.²⁵ I andre tilfælde videreføres den gamle bog uden nogen skematisering og i nogle tilfælde også uden at der overhovedet anskaffes en kontrabog.²⁶ I et enkelt tilfælde fortsætter præsten med at føre den gamle bog uden ændringer,

men fører samtidig en autoriseret bog på trykte skemaer på samme måde som læreren, så at ministerialbogen altså føres i 3 eksemplarer.²⁷ Endelig er der også et eksempel på, at der længe før 1812 er gennemført trykning af en kirkebog, og at man derfor har anset det for overflødigt at anskaffe nye trykte bøger i henhold til reskriptet.²⁸ De forskellige uregelmæssigheder på Sjælland ophører først helt fra 1832. I Jylland kendes der kun et par tilfælde, der kan minde om de sjællandske, på Fyn vistnok ingen.²⁹

De forskelle, der forekommer med hensyn til udfyldelsen af de forskellige rubrikker, vil komme til at fremgå af den efterfølgende udredning.

Man kan med nogen ret tale om ministerialbøgerne fra den første snes år efter starten omkring 1813-14 som »første generations kirkebøger«. Netop i løbet af 1830'erne får et meget stort antal sogne sit andet sæt kirkebøger. Disse første 20-25 år kan betragtes som en indkørings-tid, mens vi fra 1833-39 vil komme til at iagttage en række korrektioner og en tilhørende debat omkring kirkebogsførelsen baseret på de erfaringer, man havde indhøstet i de foregående år.

Savnet af en fast termin for reformens ikrafttræden og de lange ventetider gav sammen med den decentraliserede trykning og de højere myndigheders tilsyneladende lidt indifferente og usikre holdning hele reformværket en noget vaklende start. Hist og her kunne det knibe med at aflægge gamle kirkebogsskikke som f.eks. anvendelse af kirkeåret i stedet for kalenderåret, også til en årsstatistik, eller angivelse af dåbsdato i stedet for fødselsdato.³⁰ Der er imidlertid to forhold, som særligt falder i øjnene, nemlig en tildels svigtende evne til at få gjort hoved- og kontramministerialbog ligelydende, skønt reskriptet fra 1812 indeholdt nøje regler for en halvårlig konferering og amtsprovstens årlige inspektion, og en svigtende evne og vilje til at føre de nytilkomne registre. Problemet med at nå til en absolut konformitet under en protokolføring som den danske kan nok siges at have en permanent karakter, men grovere uoverensstemmelser og mange rettelser hører især disse første årtier til. Kancelliet kom i denne periode kun til at beskæftige sig med et enkelt særligt graverende tilfælde. Det drejede sig om Sorø, hvor ministerialbogsførelsen 1817 viste sig at være brudt helt sammen. Kancelliet beordrede her kirkebøgerne rekonstrueret gennem en personlig indkaldelse af sognets beboere.³¹ Den 22. juni 1821 brændte præstegård, skole og en stor del af Ørslev by, Vester Flakkebjerg herred. Hovedministerialbogen gik op i luer, men kontramministerialbogen lykkedes det at redde. Lignende situa-

tioner kom man ud for i en række tilfælde ned gennem århundredet, hvor enten præstens eller, oftere, lærerens bog brændte op. Det var dog kun, hvad man havde taget højde for, og man kunne i ro og mag foretage en afskrivning af det bevarede eksemplar. Alligevel er dette tilfælde fra Sjælland exceptionelt. Efter at sognepræstens indberetning om arkivets brand (gennem amtmanden i Sorø!) var tilgået kancelliet, dekreterede dette i en skrivelse af 6. oktober 1821 en ordning omtrent som i Sorø i 1817. Det pålagdes sognepræsten »ufortøvet familievis at fremkalde hele sognefolket for af enhver at modtage nøjagtig forklaring over de i familien stedfundne fødsler, barnedåb, vaccinationer, konfirmationer, ægtevielser, dødsfald m.m.« for at indføre dem i kirkebogen.

Når en sådan rekonstruktion kun blev beordret i dette ene ildebrandstilfælde, fristes man til at tro, at det udelukkende skyldes, at kancelliet ikke officielt fik kendskab til andre. Helt barokt virker det, at da det eneste tilfælde indtraf, at *begge* et sogns kirkebøger brændte op, nemlig for Hvilsom sogn, Rinds herred, ved Hvam præstegårds brand den 19. juli 1821 – altså næsten samtidig med Ørlevs brand – greb hverken de kirkelige eller verdslige myndigheder ind, til trods for at branden blev udførligt omtalt i pressen. Det vil altså sige, at de ovennævnte bestemmelser af 6. oktober 1821 slet ikke blev bragt i anvendelse her, hvor de virkelig havde været påkrævede.³² Når disse specielle tilfælde er refereret så forholdsvis udførligt, er grunden den, at de tydeligt afslører, hvor vilkårligt og inkonsekvent de overordnede myndigheder reagerede på problemer omkring den nye kirkebogsordning.

Det skal nævnes, at kancelliet i 1820 følte sig foranlediget til at indskærpe en bestemmelse fra 1750 om, at uorden ved førelsen af ministerialbøgerne kunne medføre mult.³³

Een uorden var imidlertid almindeligt udbredt over det meste af landet, nemlig at undlade eller kun lejlighedsvis at føre til- og afgangregistre og tildels også jævnførelsesregistre. Der kan ingen tvivl være om, at der her for en del er tale om manglende vilje, men der vil senere blive lejlighed til at klargøre de gejstlige embedsmænds syn på disse ting. I 1822 kom en forordning, som indskærpede den pligt fremmede havde til ved deres ankomst at anmelde sig på landet for sognepræsten, i købstæderne for politimesteren. Samtidig fik sognepræsten pligt til at udfærdige skudsmålsattest til enhver, de forlod sognet; ti år senere, i 1832, indførtes egentlige skudsmålsbøger.³⁴

Det er en almindelig antagelse, at forordningen 1822 førte til, at til-

og afgangslisterne blev ført mere regelmæssigt. Der forekommer dog fortsat betydelige lakuner i materialet, men iøvrigt er det ikke muligt at danne sig et pålideligt billede af, i hvor stort et omfang og hvor nøjagtigt til- og afgangslisterne faktisk er blevet ført, idet hoved- og kontraminsterialbøgerne netop på dette område i betydelig grad er uoverensstemmende således, at hovedministerialbøgernes lister normalt er de fyldigste. Hovedministerialbøgerne er ganske vist afleverede til landsarkiverne indtil ca. 1860, men alle hidtidige kirkebogsregistraturer er udarbejdede alene på grundlag af kontraminsterialbøgerne.

Iøvrigt er der kun et par forordninger i 1820'erne, som berører ministerialbogsførelsen. Det drejer sig om ægteskabsforordningen 30. april 1824, som i § 5 fastslår, at lysning til ægteskab skal bestilles personligt af brudgommen, og at »så snart lysning af prædikestolen vedbørligen er bestilt, anføres det i ministerialbogen«. Formuleringen er mindre heldig, dels kunne det naturligvis hænde, at en tillyst vielse ikke blev fuldbyrdet, dels savner man oplysning om, hvor tillysningen skal anføres. Normalt finder man den noteret i anmærkningsrubrikken.

Den anden er dåbsforordningen 30. maj 1828, som bestemmer, at bestilling af dåb skal ske særskilt til både præst og kirkebylærer; også hjemmedåb skal anmeldes særskilt til kirkebogsførerne.³⁵ Fødselsanmeldelse skal ske, i købstæderne inden to dage og på landet inden 8 dage til den kirkebetjent, som fører kontraminsterialbogen, som straks indfører anmeldelsen i sit eksemplar af kirkebogen og hver uge underretter sognepræsten om de skete anmeldelser, for at denne kan indføre dem i hovedministerialbogen.³⁶ Også disse bestemmelser må siges at rumme usikkerhedsmomenter: hvordan skal sognepræsten underrettes, skal kontraminsterialbogen hver uge bringes op i præstegården? Og hvad er begrundelsen for, at kun dåb, men ikke fødsel skal anmeldes for begge kirkebogsførere?

Som allerede nævnt bringer 1830'erne en ny udvikling for ministerialbøgerne. Fra 1833 til 1839 kommer kancelliet påny til at beskæftige sig direkte med en række problemer omkring kirkebogsførelsen, ligesom gejstligheden i denne forbindelse får lejlighed til at give sit syn til kende på forskellige forhold. Af betydning i denne sammenhæng er også det forhold, at samtlige bispestole blev nybesat inden for årene 1830-34.

Af en række kancelliskrivelser og cirkulærer er det første, kancelli-cirkulære af 27. august 1833, langt det vigtigste, således som det også

kommer til udtryk ved, at det i adskillige kirkebøger er aftrykt foran i protokollen sammen med 1812-reskriptet, iøvrigt noget der er sket på den enkelte biskops eget initiativ.

Den direkte ophavsmand til dette cirkulære var den nye biskop i København, P. E. Müller (1830-34). Han havde i sin embedsvirksomhed iagttaget de særdeles gode følger af 1812-reformen; skemaerne fandt han i almindelighed hensigtsmæssige, men mente dog, at der kunne være et og andet at rette. Han havde derfor i sommeren 1832 gennem et cirkulære til provsterne i sit stift indkaldt eventuelle ændringsforslag til kirkebogsskemaerne. Resultatet blev et andragende af 16. marts 1833 fra biskoppen til kancelliet, som indeholdt en række, tildels ikke uvæsentlige, forslag til ændringer i skemaerne. Biskoppen tilbød at stå for redaktionen af dem og ønskede samtidig at gennemføre visse sproglige ændringer i overskrifterne. I kancelliet var man imidlertid af den mening, at der så vidt muligt ikke skulle ændres på et éngang approberet skema, og at det heller ikke var tilrådeligt med forandringer så relativt få år efter reformens gennemførelse; det måtte være tilstrækkeligt med et cirkulære.³⁷

Dette cirkulære, som altså udkom den 27. august, kom iøvrigt til at indeholde praktisk taget alle de ændringsforslag, biskop Müller havde stillet. I motiverne til cirkulæret hedder det, at selv om den ved 1812-reskriptet tilsigtede orden og fuldstændighed ved kirkebogsførelsen i det hele er opnået på en heldig måde, så har man endnu ikke nået en fuldstændig hensigtsmæssig benyttelse af skemaerne, så de nødvendige oplysninger derfra kan fås med tilstrækkelig lethed og hurtighed.

Den afgjort vigtigste bestemmelse drejede sig om *døde*. Biskoppen havde her ønsket en ny rubrik med angivelse af den afdødes *fødested og faders* navn. For døde mandkøns vedkommende, begrundet med at lægdsmyndighederne jævnligt forlangte oplysning om disse ting (plakat af 8. oktober 1796). På foranledning af kancellipræsident P.C. Stemann (1827-48) blev dette udvidet til også at gælde kvinder, for så vidt oplysning herom uden vidtløftighed og vanskelighed kunne fås. Stemann motiverede udvidelsen med, at disse oplysninger ofte kunne være af væsentlig betydning f.eks. i arvesager. Notering skulle ske i den allerede eksisterende rubrik: »Stand håndtering og opholdssted«. Endvidere skulle *konfirmeredes fødested* for fremtiden anføres (i rubrikken: »Konfirmandens alder efter dag og datum m.v.«) foruden tidspunktet for konfirmationen og eventuel aldersdispensation. I til- og afgangslisterne forlangtes der nøjagtig år og dato anført. Desuden blev det i en række tilfælde præciseret, hvad der skulle noteres i an-

mærkningsrubrikkerne; for fødte drejede det sig om vaccinationsattest, for copulerede om lysning eller hjemmelen for eventuelt manglende lysning, og det skulle også noteres, hvis vielsen var forrettet i et andet sogn end brudens hjemsgn. I tilgangslistens anmærkningsrubrik skulle det anføres, hvis der var noget særligt at bemærke vedrørende skudsmålets indhold, og i afgangslisten skulle sognepræsten tilføje sine bemærkninger om den afrejstes forhold i menigheden. Endvidere indskærpede cirkulæret, at hoved- og kontraministerialbog i alle henseender skulle være ligelydende. Om jævnførelsesregisteret havde biskop Müller udtalt sig meget kritisk; mange steder blev det slet ikke ført, og biskoppen tilrådede stærkt, at det måtte bortfalde. Dette vandt dog ikke genklang i kancelliet. Stemmann pegede på, at registeret bl.a. også tjente til at henlede præsternes opmærksomhed på, om kirkebøgerne blev ført nøjagtigt, og det lettede de overordnedes tilsyn og kontrol.³⁸ I cirkulæret hedder det, at man havde grund til at formode, at dette ikke overalt førtes tilbørligt, og det blev pålagt biskopperne at indskærpe sognepræsterne, at de med pligtskyldig nøjagtighed førte registeret. Provsterne skulle iøvrigt ved deres visitatser have opmærksomheden henledt på præsternes førelse af ministerialbøgerne.

1833-cirkulæret betød altså bl.a. også indirekte en understregning af pligten til at føre til- og afgangslisterne. Det er baggrunden for en forespørgsel den 5. september 1833 fra sognepræsten ved Sct. Catharinæ kirke i Ribe, C.E. de Thurah, til den nye biskop over Ribe stift Tage Müller (1833-49), om, hvordan han skulle blive sat i stand til at føre disse lister korrekt, eller, hvis det ikke kunne lade sig gøre, om listerne da ikke måtte udelades i den nye kirkebog, som skulle anskaffes næste år. Thurah motiverede det med, at han ikke havde kunnet formå vedkommende til for ham at gøre den fornødne anmeldelse om af- og tilgang, og at anordningen ikke foreskrev anmeldelsespligt i købstæderne.

I en skrivelse til kancelliet oplyste biskoppen, at Thurahs synspunkter deltes af flere købstadpræster i stiftet. Anmeldelsespligten var ikke almindelig anerkendt og blev ikke opfyldt, idet fremmede kun plejede at anmelde sig hos politimesteren, mens præsten sjældent fik besked, før de fremmede antegnede sig til altergang.³⁹ Kancelliet fastholdt, at til- og afgangslisterne også skulle føres i købstæderne. Man hævdede, at tjenestefolk, som kom til en købstad, havde pligt til at forevise skudsmål for præsten, og at præsten iøvrigt måtte kunne få tilstrækkelig underretning om til- og afgang hos politimesteren.⁴⁰ Biskoppen

havde imidlertid benyttet lejligheden til at pege på et par andre problemer ved kirkebogsføringen. Med henvisning til den påmindelse, der i 1833-cirkulæret var blevet givet vedrørende jævnførelsesregisteret, gjorde han opmærksom på, at dette register enten blev ført på fortløbende numre eller efter numre for hvert enkelt år; begge dele var upraktisk, og biskoppen ønskede, at det i stedet blev ført alfabetisk på fornavn. Kancelliet fulgte ham her, men lod det dog bero på præsten, om han ville anvende fornavn eller tilnavn, »dog vil det, især m.h.t. personer uden for almueklassen, uden tvivl være bekvemst at lægge tilnavnet til grund«. Videre anførte biskoppen, at man i ministerialbogen savnede en afdeling for dødfødte børn. Kancelliet havde imidlertid ingen indvendinger imod, at der blev tilføjet et sådant skema, men de dødfødte kunne lige så godt indføres på det ordinære skema for døde. Til biskoppens bemærkning om, at der i de nye ministerialbøger ikke var nogen rubrik til vedtegning om, når børnemødre holdt deres kirkegang og hans forslag om, at dette passende kunne noteres i anmærkningsrubrikken (hvilket i virkeligheden blev gjort i næsten alle landsognes kirkebøger), svarede kancelliet kort, at det ikke så nogen nødvendighed i, at der blev gjort anmærkning om barnemødres kirkegang, »der ikke, som de øvrige til kirkebøgerne hørende anførsler, i verdslig henseende er af vigtighed«. Denne argumentation er bemærkelsesværdig, fordi regeringen her for første gang åbenlyst lægger hovedvægten på kirkebøgernes borgerlige funktion.

I begyndelsen af 1834 indgav provst D.S. Birch i Nørre Åby en længere skrivelse til Fyns biskop om specielt til- og afgangslisterne. Med udgangspunkt i kancelliskrivelse af 14. november 1822, som fastslog at til- og fraflyttende kun skulle anmelde sig hos sognepræsten og ikke hos degnen, stillede han det spørgsmål, om til- og afgangslisterne i virkeligheden var beregnede alene på bosiddende folk og ikke på tjenestetyendet. Kontrollen med tyendets flytning var vigtig af hensyn til den borgerlige orden og fattigvæsenet, men det var en borgerlig og ikke nogen kirkelig sag og havde derfor ikke noget at gøre i kirkebogen; kontrollen skulle ske ved hjælp af en særlig protokol, som fattigvæsenets formand burde føre. Såfremt tyendet imidlertid skulle medtages i til- og afgangslisterne, måtte man spørge, om det også gjaldt lærerens eksemplar. Da folk ikke skulle melde sig til læreren, og hovedministerialbogen ikke måtte udlånes, var det et problem at få disse lister og forøvrigt også jævnførelsesregisteret gjort konforme i de to kirkebøger. Provsten pegede derfor på, at det ville være hensigtsmæs-

sigt helt at udelade begge former for registre af kontramini­sterial­bogen.

Den nye (konstituerede) biskop Nicolai Faber (1834-48) med­gav skrivel­sen en omfattende betænkning, hvori han redegjorde for de meget forskellige meninger om disse registre, man kunne møde hos gejstlige. Selv hældede han til den samme mening som provst Birch, at tyendets flytninger burde føres i en særskilt protokol af sognepræsten som formand for fattigkommissionen. Der var heller ingen grund til, at læreren skulle kopiere denne protokol, lige så lidt som selve fattig­protokollen blev ført in duplo, selv om der her var tale om en i borger­lig henseende vigtig sag. Biskoppen tilføjede, at det ville være en fordel at opdele kirkebogen i flere bind, og at der tiltrængtes en nøjere vejledning m.h.t. førelsen af jævnførelsesregisteret, som han iøvrigt tillagde stor betydning.⁴¹

I kancelliets svarskrivelse af 28. april 1835, som iøvrigt helt og holdent bygger på generalprokurør A. S. Ørsteds responsum af 19. marts, fastslås det, at til- og afgangslisterne angår både tjenestetyende og bosatte folk. Tyendets anmeldelsespligt fandtes allerede i Danske Lov 3-19-8 og 10 og senere reskripter, men omvendt indskrænkede forordningen af 24. juli 1822 sig ikke til tyende, men gjaldt alle. Umiddelbart var det vel ikke nogen kirkelig sag, men listerne registrerede jo dog også folks ind- og udtræden af menigheden. Forslaget om i det mindste at udelade til- og afgangslisterne og jævnførelsesregisteret af kontramini­sterial­bogen, kunne kancelliet heller ikke acceptere; med hensyn til det rent praktiske henviste man læreren til at møde op i præstegården efter hver skiftedag for at afskrive præstens bog. Det var, hvad biskop Faber havde peget på som et alternativ, men det betød, at man på dette punkt akkviescerede ved et rent afskrivningssystem, mens man iøvrigt havde stilet imod to selvstændige bøger.⁴²

Under samme dato, den 28. april 1835, besvarede kancelliet en række spørgsmål vedr. kirkebogsførelsen, som biskop Tage Müller i Ribe havde stillet. Med hensyn til fødte præciserede kancelliet, at dåbsvidnerne ved – dengang overordentlig hyppigt forekommende – hjemmedåb ikke behøvede at anføres, men at de, der optrådte som faddere ved fremstillingen i kirken, selvfølgelig skulle anføres. For konfirmeredes vedkommende havde en rubrik i 1812 fået en udformning (»Forældre eller husbondens etc. navn«), som kunne medføre, at forældrene slet ikke blev nævnt. Kancelliet fastslog nu, at konfirman­dens forældre altid skulle anføres, uanset hvem der fremholdt ved-

kommende til konfirmation. Vedrørende copulerede bestemtes det, at når en enke giftede sig igen, skulle det anføres efter hvem, hun var enke. Disse oplysninger behøvede kun at meddeles præsten. Endelig blev det bestemt, at det ikke var nødvendigt at føre en særlig vaccinationsprotokol, når oplysning om vaccination var indført i kirkebogen, således som det var fastsat i cirkulæret af 27. august 1833.

Den ene kancelliskrivelse af 28. april 1835 (til Fyns biskop) havde anbefalet en opsplitning af kirkebogen med selvstændige protokoller specielt for til- og afgang og for et alfabetisk ført jævnførelsesregister, men også for fødte, konfirmerede/kopulerede og døde.⁴³ To år senere, den 1. november 1837, anmodede biskop Tage Müller i en skrivelse til kancelliet om, at en sådan ordning måtte blive obligatorisk. Kirkeejerne ville nemlig kun gå med til at betale de flere bind, hvis der var tale om et påbud, selv om det på længere sigt ikke ville blive dyrere for dem. For at få alle kirkebogens blade udnyttet fuldt ud blev en del kirkebøger ført på en måde, der i det lange løb ville forårsage tiltagende forvirring og ulejlighed. Biskoppen tilføjede, at han ganske vist i langt de fleste tilfælde havde fundet det væsentligste anført i de forskellige rubrikker i ministerialbøgerne, men at alle de specielle bestemmelser dog sjældent var fulgt nøjagtigt. Han stillede derfor det meget pædagogiske forslag at forsyne alle præsterne med eksempel-skemaer, der var fuldt og korrekt udfyldte.⁴⁴ Dette sidste havde kancelliet naturligtvis ingen indvendinger imod, men forslaget om at påbyde en opdeling af ministerialbogen og en alfabetisering af jævnførelsesregisteret sendte man ved cirkulære af 18. november 1837 til høring ved alle biskopperne. Disse videresendte forslaget til en række underordnede gejstlige, og i det materiale, der til sidst indgik til kancelliet, afspejles en række synspunkter på forskellige forhold omkring ministerialbogsførelsen.⁴⁵

Den hårdeste kritik ramte jævnførelsesregisteret; næsten eenstemmigt betegnes det som overflødigt og unyttigt, og Sjællands biskop, J.P. Mynster (1834-54), gik i spidsen med et forslag om helt at afskaffe det. I kollegiet gik A.S. Ørsted ind på tanken om at opgive jævnførelsesregisteret, som nu engang var præsterne imod, men til gengæld forsyne hver enkelt kirkebog med et eget alfabetisk register.⁴⁶ Forøvrigt havde man i kancelliet ikke glemt, hvordan jævnførelsesregisteret i sin tid var kommet til verden. Den gamle kancellideputerede C.L. Lassen noterede på sagen: »Jævnførelsesregisteret var ikke bragt i forslag af gejstligheden eller af kancelliet – det blev tillagt ved kongelig resolution«.

Også til- og afgangslisterne var et fortsat irritationsmoment hos gejstligheden. Flere hævdede, som vi før har set det, at der her var tale om en politiindretning, som ikke havde noget med de ministerielle optegnelser at gøre. Det er interessant, nu at se generalprokurøren i sit votum delvis støtte dette synspunkt og iøvrigt samtidig betone sammenhængen mellem præsternes kirkebogsføring og deres indtægter (offer og accidenser). Til- og afgangslisterne burde efter hans mening føres i et særskilt bind, som kun behøvede at føres i et enkelt eksemplar, bl.a. fordi disse lister ikke var af samme vigtighed som ministerialbøgernes øvrige indhold. Imidlertid ville kirkeejereren sikkert protestere imod udgiften til en særlig bog, så meget mere som disse lister »ikke egentlig vedkommer kirkelige forretninger, men det tilsyn, som er pålagt præsten med sædelighed og orden i sin menighed; og at pålægge præsten selv at anskaffe denne bog, der ikke som den egentlige ministerialbog står i forbindelse med indtægter, men kun vedkommer et tilsyn, hvorover de fleste præster beklager sig, ville vel heller ikke være rigtigt«.

En mere generel vurdering af ministerialbogsførelsen blev fremsat af stiftsprovst H.R. Steenstrup i Karleby (Lolland-Falster stift): »De gamle ministerialbøger førend 1813, som førtes in continua serie efterhånden som en ministeriel forretning bestiltes, præsterede allerede, og med langt mindre bekostning og ulejlighed, nogenlunde hvad de skulle præstere, og man kom til rette med dem og fandt rede i dem, endog når det angik anliggender langt tilbage i tiden.« Reformen i 1812 betød en forbedring, men havde også været temmelig kostbar. Forbedringen bestod i to ting: tilføjelsen af til- og afgangslister og indførelse af duplikateksemplar af ministerialbogen for at afværge følgerne af ildebrand, »endskønt også denne sidstnævnte fordel ved anskaffelsen over hele riget af et par tusinde flere protokoller måtte blive forholdsvis dyrt nok købt, al den stund det dog ikke er ualmindeligt, at ministerialbøger selv under ildsvåde reddes«.

Spørgsmålet om en eventuel opdeling af kirkebogen i flere bind var der delte meninger om. Et par af biskopperne anvender ret stærke udtryk om de metoder, der blev brugt af præsterne for at få alle sider skrevet fulde, men samtidig var man enige om, at der måtte tages økonomiske hensyn til kirkeejerne, så at en eventuel nyordning i hvert fald måtte gennemføres successivt. Flere gejstlige peger på to forhold, dels at en opdeling ikke var påkrævet i landsbymenigheder, dels at de indhøstede erfaringer siden 1813 ville gøre det muligt at beregne de forskellige kirkebogsafdelingens pladsbehov med temmelig stor sik-

kerhed. Det var også disse punkter, generalprokurøren henholdt sig til i sit votum. Han gik endda et skridt videre ved at hævde, at en opdeling af ministerialbogen, når man så bort fra de mest folkerige menigheder, ikke blot var mindre nødvendig, men måske endog besværende. Det var problematisk at påføre kirkeejeren en ekstraudgift, »så meget mere som det ikke i almindelighed indlyser kirkeejeren, hvorfor det er blevet gjort ham til pligt at anskaffe og bekoste præstens embedsbøger«. Ørsteds konklusion var den, at det næppe var tilrådeligt at *befale* en deling af ministerialbogen i flere bind. Kanceliet fulgte generalprokurøren og fandt i det hele taget ikke, at der for tiden var tilstrækkelig grund til at forandre noget ved ministerialbogsførelsen.⁴⁷

Til- og afgangslisterne blev atter bragt på bane i 1849, denne gang af en sjællandsk provst, W.B. Bentzien i Asminderød-Tikøb (1840-57), som i breve til biskop Mynster af 29. og 30. oktober, vedlagt erklæringer fra provstiets præster, argumenterede energisk for afskaffelse af listerne. I praksis havde han hørt op med at føre dem, fordi det var en komplet umulig opgave: »Folk af den såkaldt dannede klasse flytter til og fra Fredensborg uden at ænse præsten, og, når de mindes om at melde sig, siger de vrede, at sligt er ikke skik og brug i København«. De nødvendige oplysninger ville kun kunne skaffes, hvis præsten havde ridende bud at udsende i alle retninger; listerne var derfor også overvejende blevet indskrænket til tyende, men krigstiden havde nu skabt så stor forvirring, at han havde måttet opgive at føre dem. Bl.a. drog en mængde svenskere omkring og tog arbejde, hvor det kunne byde sig.⁴⁸

I sin medfølgende betænkning til ministeriet (af 12. november) af færdigede Mynster jævnførelsesregistrene som besværlige og nytteløse. Til- og afgangslisterne ønskede han derimod bibeholdt, specielt af hensyn til fattigvæsenet. Han erkendte, at dette var en politisag og præstens embede uvedkommende, men listerne ville de fleste steder på landet ikke kunne føres ordentligt af andre end præsten. Ministeriet sendte sagen til udtalelse hos biskopperne ved cirkulære af 6. januar 1851; deres synspunkter lå på linie med Mynsters, men flere pegede på, at det nye kommunale organ, sogneforstanderskabet (fra 1841) måtte kunne varetage opgaven med til- og afgangslisterne. Efter bispeskiftet i København forsøgte provst Bentzien endnu engang at slippe af med både til- og afgangslisterne og jævnførelsesregisteret. Biskop H.L. Martensen (1854-84) nøjedes dog med at henvise til sin forgængers betænkning, og aktionerne fik ingen følger.⁴⁹ Medvirken-

de hertil var utvivlsomt også to udaterede responsa fra den nye generalprokurør Tage Algreen-Ussing (1848-72), som er særdeles interessante ved de principielle synspunkter, der her gøres gældende.

Jævnførelsesregisteret havde Algreen-Ussing først været tilbøjelig til at opgive, men havde senere fået betænkeligheder, fordi det kunne have betydning m.h.t. at oplyse et menneskes identitet, navnlig efter dets død f.eks. i arvetilfælde. Det var i det hele taget meget vigtigt, at beviset for en persons identitet altid var tilstrækkelig sikret, når han optegnedes i kirkebogen. Det var derfor nødvendigt at anføre alder, fødested, og forældrenes navne; særlig vigtigt var det for ægteviendes vedkommende at anføre ægtefællernes fødested og forældrenes navne. Til- og afgangslisterne måtte nu betragtes som en rent borgerlig sag. Algreen-Ussing kendte ganske vist sin forgængers synspunkter fra 1835 (side 141), men dels havde de tabt noget af deres betydning, dels var det nu (1850?) uden for tvivl, at disse lister væsentlig havde en verdslig betydning m.h.t. politi- og forsørgelsesvæsenet. Det kunne derfor synes konsekvent at fritage præsterne for listeføringen og henlægge denne til en verdslig lokal øvrighed, men der var på den anden side ingen grund til at gøre nogen forandring i de bestående forhold, så længe der ikke forelå et alment vidnesbyrd om, at dette arbejde virkelig var uoverkommeligt for præsterne, hvad det forøvrigt næppe var. »Jeg går herved ud fra«, tilføjede generalprokurøren, »at regeringen og kultusministeren in specie næppe selv for tiden vil tage initiativet til den adskillelse mellem det kirkelige og det borgerlige element i de blandede grene af forvaltningen, som vi har arvet fra statskirken«. Præsten måtte som statens embedsmand ved siden af sin kirkelige stilling finde sig i, at disse forretninger blev pålagt ham. I et notat på det ene responsum skriver departementschef Carl Weis (1848-72) ligeså, at han ikke deler kultusminister J.N. Madvigs (nov. 1848-dec. 1851) tilbøjelighed til at skaffe præsterne af med deres verdslige forretninger, fordi det ville lede til, at de alene blev betragtede som kirkens og ikke tillige som statens embedsmænd, hvad der hverken kunne være i statens eller kirkens interesse. Vi er med andre ord via kirkebøgerne bragt ind i den kirkepolitiske strid, der havde rejst sig siden 1848/49, og der kan her være grund til at nævne, at der faktisk – i 1859 – blev lagt et fuldt færdigt forslag om borgerlige civilstandsregistre på folketingets bord. Lovforslag om sognebøgers indførelse blev forelagt af historikeren Fr. Barfod (1811-96) og indeholdt bl.a. tvungent borgerligt ægteskab. Sognebøgerne, som iøvrigt var foreslået som en fuldstændig efterligning af kirkebøgerne bl.a. også m.h.t. duplikat-

systemet, skulle føres af et såkaldt sognenævn udpeget af kommunen. Forslaget fremkaldte en heftig debat, men fik iøvrigt ingensomhelst betydning.⁵⁰

Disse initiativer fra forskellig side medførte altså ingen ændringer vedrørende ministerialbogsførelsen, og hvad der ellers skete i disse årtier er hurtigt overskuet. Fra 1840'erne er der kun en enkelt forordning, som berører ministerialbogsførelsen. Det drejer sig om forordningen af 24. januar 1844, som bestemmer, at der skal ske tilførsel om et uden for ægteskab født barn i det sogns kirkebog, hvor moderen havde fast ophold 10-måneders dagen før dets fødsel, for at barnets forsørgelsessted (fødehjemmet) kan fastslås. Af samme grund skulle et ægtebarn, som fødtes uden for det sted, der skulle anses som dets fødehjem, noteres i kirkebogen der, hvor det var forsørgelsesberettiget. Som det ses tjener disse bestemmelser rent borgerlige formål.

Den 23. april 1852 udsendte kirke- og undervisningsministeriet et cirkulære, som i sig selv er af ganske ubetydeligt indhold, men som for første og eneste gang mellem 1812 og 1891 åbnede adgang til en ændring af kirkebogens rubrikoverskrifter. På foranledning af justitsministeriet og med henvisning til loven om almindelig værnepligt af 12. februar 1849 henledte ministeriet opmærksomheden på bestemmelsen i cirkulæret af 27. august 1833 om, at konfirmeredes fødested skulle anføres, og at fødested og faderens navn skulle noteres ved døde (side 138). Ved konfirmerede drenge skulle ubetinget også faderens navn anføres, men her havde tidligere kancelliskrivelse af 28. april 1835 forlangt de konfirmerede forældre anført (se 141). Ministeriet gik nu det skridt videre, at man i cirkulæret meddelte, at man havde anmodet det kongelige Vajsenhus om for fremtiden at indarbejde disse ting i selve rubrikoverskrifterne, men vel at mærke kun for mandkøns vedkommende. Den ændrede ordlyd blev anført i cirkulæret (f.eks. 5. rubrik ved døde mandkøn: »Den afdødes stand, håndtering og opholdssted, samt hans fødested, og hans faders eller, hvis han er uægte født, hans moders navn, forsåvidt disse oplysninger kunne erhverves«). Der var med andre ord i 1852 for det første kun tale om formelle ændringer i henhold til bestemmelser, der var truffet længe før, men desuden betød cirkulæret et faktisk tilbageskridt i forhold til 1833-cirkulæret ved kun at omtale mandkøn. Så lille denne affære i sig selv er, er den alligevel et graverende eksempel på svigtende koordinering og overblik i det ellers så omstændelige ministerium. Det skal understreges, at cirkulæret virkelig indebar det ejendommelige, at ministeri-

albøgernes trykte rubrikoverskrifter m.h.t. konfirmerede og døde er forskellige for de to køn fra 1852 og til 1891.⁵¹

Tyendeloven i 1854 havde indskærpet tjenestefolks anmeldelsespligt og dermed betydet en understregning af præsternes forpligtelse til at føre til- og afgangslister for disse.⁵² Fra 1. juli 1875 blev denne anmeldelsespligt overført til sognefogeden, og langt de fleste ministerialbogsførere ophørte fra da af med at føre til- og afgangslister.⁵³ Imidlertid var der faktisk ikke ændret noget ved det lovmæssige grundlag for listerne, der, som vi har set, hvilede ikke blot på 1812-reskriptet og forordningen af 24. juli 1822, men også på Danske Lov 3-19-8 (side 141). Dette kunne se ud til, at man i ministeriet i første omgang har overset dette, og den almindeligt gældende anmeldelsespligt blev først formelt ophævet ved et ministerielt cirkulære to år senere.⁵⁴

Som bekendt gennemførte man i 1891 den eneste større ændring af ministerialbogsførelsen, som er sket siden 1812. Nogen gennemgribende reform af personregistreringen var der dog på ingen måde tale om, idet hele protokolsystemet fra 1812 bevaredes uforandret, så at der alene skete en udvidelse af rubrikoverskrifterne og dermed af personoplysningerne, samtidig med at jævnførelsesregisteret bortfaldt endeligt. Den proces, der gik forud for ændringerne, er imidlertid interessant. Mens alle de initiativer til ændringer, vi hidtil har set, var forløbet ad den normerede vej – (præst)-provst-biskop-kancelli (ministerium) – træffer vi nemlig denne gang nye interessegrupper i aktion.

I 1879 var Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalthistorie blevet stiftet, og som et synligt udtryk for den voksende interesse for genealogi påbegyndte selskabet i 1880 udgivelsen af Personalthistorisk Tidsskrift. En central skikkelse i denne sammenhæng var genealogen, assistent Sofus Elvius (1849-1921), som var en mand med meget gode forbindelser. I 1887 grundlagde han »Genealogisk Institut«, som han selv blev forretningsleder for, og i støttekredsen bag instituttet finder man en række fremtrædende personligheder med interesse for slægtshistorie.⁵⁵ Ved præsentationen af instituttet hedder det, at man mener, at genealogien har betydning i mange henseender på det borgerlige livs område, og at selskabet har til formål at bringe praktisk udbytte af genealogisk-videnskabelige og personhistoriske forskninger, dvs. at man direkte tilbød sig med forskellige slægtshistoriske undersøgelser.⁵⁶ Praktisk betydning fik Genealogisk Institut også på det område, vi her beskæftiger os med, idet det blev instituttet, som

ved en direkte henvendelse til ministeriet fik sat 1891-reformen i gang.

Det oprindelige initiativ ser ud til at være udgået fra de to fremtrædende gejstlige genealoger, provsterne Jens Vahl (1828-98) og Immanuel Barfod (1820-96), som iøvrigt begge havde været med til at stifte Genealogisk Institut. Det ejendommelige er nu, at man allerede tidligt – sidst i april 1889 – i ministeriet har vidst besked med, at de to præster arbejdede på et forslag til en ændring af ministerialbogsførelsen, men at man fra begyndelsen har anset det for hensigtsmæssigt at lede initiativet igennem Genealogisk Institut i stedet for på sædvanlig vis gennem biskoppen. Den 28. maj sendte Jens Vahl sit forslag i et brev til Genealogisk Institut, og omtrent samtidig har der foreligget en tilsvarende henvendelse fra Immanuel Barfod, som imidlertid synes at være gået tabt. Elvius lod straks sin viden om sagens stilling gå videre til sin forbindelse i ministeriet,⁵⁷ men før Genealogisk Institut udformede sit forslag – og utvivlsomt for at skaffe sig så bred en rygdækning som muligt – sendte man sagen til udtalelse hos en anden fremtrædende genealogisk interesseret gejstlig, nemlig biskop Vilhelm Schousboe i Ålborg (1888-1900, født 1841), som indtil året før havde været sognepræst ved Garnisonskirken og nært tilknyttet kredsen omkring Genealogisk Institut.

Provst Vahl havde i sin skrivelse hævdet, at ikke alene almindelige genealogiske undersøgelser, men også undersøgelser i arvesager blev vanskeliggjort på grund af kirkebøgernes tarvelige oplysninger. Han foreslog derfor følgende forbedringer i kirkebogsførelsen: ved *fødte* skulle moderens alder angives med fødselsdato, og konfirmationen skulle senere noteres i fødselsskemaets anmærkningsrubrik. Ved *konfirmerede* skulle forældrenes navn og opholdssted og konfirmandens fødselsdato og fødested anføres, og i anmærkningsrubrikken skulle det noteres, når og hvor vedkommende var blevet viet. Ved *copulerede* skulle for begge brudefolkene anføres fødselsdato, fødested og faderens navn. For forlovernes vedkommende skulle det anføres om og i bekræftende fald hvordan disse var i slægt med brudefolkene. Ved *døde* skulle anføres fødselsdato, fødested og faderens (evt. moderens) navn. Som en almindelig regel foreslog provsten, at et eventuelt *tilnavn* skulle anføres i parentes, »overhovedet ville det«, tilføjede han, »være heldigt, om det var præster tilladt, når de kunne formå vedkommende dertil, at døbe det første barn med familienavn uden derfor at erholde irettesættelse af autoriteterne. Der er i reglen ikke tid til at søge derom, da det sjældent kommer på tale, før dåben bestilles«. Særlige *stednavne* (gårdnavne o.lign.) burde også anføres.

Biskop Schousboe indledte sit responsum af 14. august 1889 med en særdeles velformet og præcis vurdering af ministerialbøgerne, også set fra kirkeligt hold: »Skønt det vistnok må fastholdes, at hensynet til genealogiske og historiske undersøgelser ikke bør stilles i forreste række med hensyn til kirkebøgernes førelse, men må betragtes som et mere sekundært, om end på ingen måde uvæsentligt hensyn, så mener jeg, at der bortset herfra er al mulig opfordring til at virke hen til, at disse for så mange borgerlige og sociale forhold betydningsfulde registre bliver ført så nøjagtig og fyldestgørende som ske kan og på en sådan måde, at man så meget som muligt letter de kommende slægtled benyttelsen af de i dem indeholdte optegnelser. Og når jeg tillige særlig betragter spørgsmålet om kirkebøgernes førelse fra Folkekirkens standpunkt, da må jeg fremhæve som min overbevisning, at også denne side af præsternes arbejde har en ikke ringe betydning for dem, da den bringer dem i et stadigt fornyet forhold til beboerne i deres sogne og i mange tilfælde giver dem lejlighed til samtale med disse og til at udøve indflydelse, hvor det måske ellers ikke er let for dem at finde adgang hertil«. Det burde være en æressag for præsterne at føre kirkebøgerne på en tilfredsstillende måde; på landet og i købstæderne rådede man også over den fornødne tid hertil, og i København var embederne så rigeligt aflagte, at der var råd til at betale klokkeren for at føre begge kirkebøger, noget der vistnok allerede fandt sted ved flere embeder.⁵⁸

Sine ændringsforslag opdelte biskoppen i fire »aldeles vigtige« og tre »ønskelige«. De 4 *vigtige* punkter svarede til provst Vahls forslag vedr. fødte, konfirmerede, copulerede og døde, men provstens forslag om på fødselsskemaet at notere konfirmationen og på konfirmationsskemaet eventuel vielse kunne han ikke støtte, fordi det i alt for mange tilfælde ville være umuligt at gennemføre sådanne noteringer. Derimod ønskede han, at der blev åbnet adgang til i anmærkningsrubrikken for døde at tilføje, hvad præsten ellers måtte finde anledning til at optegne om mærkelige begivenheder i den afdødes liv. De *ønskelige* punkter drejede sig for det første om provst Vahls forslag om at anføre personers tilnavne i parentes. Biskoppen bifaldt dette, men ønskede, at det blev præciseret, at sådanne navne skulle være blevet gængse og kendt af alle og ikke indeholde noget for den pågældende krænkende. Provst Vahls ovenfor citerede forslag vedr. familienavne tog biskoppen derimod afstand fra; han erklærede, at han ikke rigtig forstod meningen med forslaget, og at man i det hele taget her var inde på et område, som ofte kunne blive afhængig af præsternes takt-

følelse, og hvor det derfor også kunne blive aktuelt, at der var mulighed for at undgå gentagelse af en uheldig afgørelse. Det andet ønskelige punkt var parallelt med provst Vahls forslag om en præcis stednavneangivelse, mens det tredje drejede sig om at indskærpe præsterne at skrive tydeligt, at sætte en vandret streg eller et passende mellemrum mellem hver indførsel og i det hele taget ikke småligt knibe med pladsen.

Henvendelsen fra Genealogisk Institut til kirke- og undervisningsministeriet er dateret den 27. august 1889 og underskrevet af højesteretsassessor R.C. With, redaktør H.R. Hiort-Lorenzen, højesterets-sagfører R. Strøm, boghandler Otto B. Wroblewski og Sofus Elvius, som også havde konciperet skrivelsen. I motiverne til forslaget siges det, at »kirkebøgerne, således som de nu føres, ikke indeholder tilstrækkelig nøjagtige og fyldestgørende oplysninger til besvarelsen af de mange spørgsmål af borgerlig og social betydning, som det må antages at være lovgivningens hensigt med disse registre at få tilvejebragt«. Forslaget følger biskop Schousboe, men med enkelte tilføjelser. Under døde foreslås det, at der for gifte, enkemænd eller enker oplyses om ægtefællens fulde navn og stilling. Videre ønsker man fastslået, at navne ikke må ændres, og endelig foreslår man, at alle attester og kirkebogsuddrag skal ske på dertil af ministeriet anordnede blanketter og indeholde nøjagtige uforkortede uddrag, som skal forsynes med embedssegel eller stempel.⁵⁹

Først i begyndelsen af december måned sendte ministeriet forslaget til udtalelse hos biskopperne. Man havde opstillet 18 punkter, som supplerede forslaget, hovedsagelig med en række praktiske detaljer. Det er værd at bemærke, at man endnu ikke på dette tidspunkt tænkte sig en fuldstændig centraliseret trykning. Terminen for reformens ikrafttræden var nu fastsat til 1. januar 1892.⁶⁰

Der var ikke levnet tid til, at biskopperne kunne sende sagen til høring hos de underordnede gejstlige, provster og præster, som ellers havde den mest direkte føling med de behandlede problemer. I betragtning af at vi flere gange tidligere har set langt mindre vidtgående ændringsforslag gennemgå denne grundige behandlingsform, kan kultusministeriets fremgangsmåde i 1889 nok undre. Heller ikke sagskundskab til anden side blev taget med på råd, det gjaldt f.eks. arkivvæsenet, til trods for at det netop var blevet fast organiseret, og de provinsarkiver, som var udset til at modtage de ældre kirkebøger, var under projektering.⁶¹ Det havde utvivlsomt været en fordel, hvis man ikke havde haft dette upåkrævede hastværk, men havde ladet et alsi-

digt sammensat udvalg behandle sagen tilbunds; det kunne bl.a. have orienteret sig om forholdene i de andre nordiske lande, hvor man som bekendt også har opretholdt den kirkelige ministerialbogsføring, men f.eks. uden det tungt arbejdende duplikatsystem.

Alle biskopperne giver samstemmende udtryk for en meget kritisk holdning over for præsternes kirkebogsføring, men naturligvis i mere eller mindre stærke vendinger. Det er bemærkelsesværdigt, at ingen viser kirkebylæreren og kontramministerialbogen nogen særskilt interesse.⁶² Præsternes svigtende omhu ved kirkebogsførelsen motiveres klarest af biskop Harald Stein i Odense (1889-1900), som sammen med biskopperne Bruun Juul Fog i København (1884-85) og Jørgen Swane i Viborg (1878-1901) dannede den ultrakonservative fløj i bispeskollegiet,⁶³ som stod skarpest over for vækkelsesretningerne: »Det er højst fornødent, at give præsterne en alvorlig påmindelse om, at ofre mere tid og flid på denne vigtige side af deres embede; thi uøjagtighed i angivelserne, ulæselighed m.h.t. håndskrift og radikalisme i retskrivning gør mange kirkebøger til en parodi på det, som de burde være. På dette som på mange andre punkter, hvor formløshed og slendrian har indsneget sig, bør præsterne alvorlig mindes om, at de tjener ikke i det ubestemte i den hellige almindelige kirke, men de tjener aldeles bestemt i den danske folkekirke, hvis love og anordninger de er pligtige til både at kende og overholde.«

Man bemærker også biskoppernes agtpågivenhed m.h.t. at hævde ministerialbøgernes status som kirkens bøger. F.eks. tager biskop Swane afstand fra tanken om at anbringe for- og efternavn i hver sin rubrik: »Ministerialbogen er mere end et statistisk materiale, den er en kirkebog, og barnets navn bør, synes mig, anføres i den således, som det har lydt ved dåben«.⁶⁴

På grund af den særlige måde forslaget var opkommet på, var man naturligvis også på vagt m.h.t. at tilgodese specielle genealogiske interesser. Vi har allerede set den genealogisk interesserede biskop Schousboe anstrenge sig for at indtage en neutral holdning. Alle hans kolleger gav mere eller mindre klart udtryk for, at man måtte undgå at hensynet til genealogerne fik for stor indflydelse på kirkebøgernes indhold. I forbindelse med forslaget om at give adgang til en art nekrologium i anmærkningsrubrikken for døde bemærker biskob Johs. Clausen i Århus (1884-1906), at dette ville gøre kirkebøgerne til »et repertorium for personalhistoriske notitser«, hvad der ikke var deres opgave. På samme måde finder et par af biskopperne, at oplysninger om forloverses slægts- eller svogerskabsforhold til brud eller brudgom

ligger uden for grænsen af, hvad der hører ind under kirkebøgernes område (Swane, Stein).

Dette var dog biting. En central placering i hele forslaget havde derimod de udvidede oplysninger om fødte og døde, og også herom var der delte meninger i bispekollegiet. Flere kunne ikke acceptere forslaget om, at moderens fødselsdato skulle opgives; i så fald var det nødvendigt at få præsenteret en fødselsattest, og det var både for stor ulejlighed og bekostning. Af hensyn til Statistisk Bureau skulle moderens alder opgives, men dette var også tilstrækkeligt. Et flertal i bispekollegiet gik imod kravet om nøjagtige oplysninger om døde; i hvert fald måtte det forbehold, der indeholdtes i den gamle formulering (»forsåvidt de kunne erholdes«) bibeholdes, da man kunne forudse, at det ofte ville være umuligt at skaffe disse oplysninger, og liget måtte jo begraves i løbet af få dage. Biskop Bruun Juul Fog stillede sig særlig negativt. Man måtte ikke stille krav til præsterne, som de enten slet ikke eller kun med stort besvær kunne opfylde, »og hvis iagttagelse, om det end i enkelte specielle retninger kunne være af interesse, ikke har nogen almindelig nødvendighed eller tjenlighed og liden betydning i kirkelig eller borgerlig henseende«. Hans konklusion var, at dåbs- og begravelseslisterne burde føres væsentlig som hidtil.

Heller ikke forslaget om at medtage tilnavne i parentes var der enighed om. Biskop C.F. Balslev i Ribe (1867-95) og H.V. Styhr i Maribo (1887-97) frarådede ideen, og biskop Clausen i Århus tog bestemt afstand fra den; i en længere ekskurs om tidens navnepraksis fastslog han, at størstedelen af landbefolkningen endnu slet ikke havde sans for betydningen af faste familienavne. Biskop Fog fandt det også lidet oplysende og smagfuldt, at størstedelen af folket havde efternavne dannede af omtrent en halv snes fornavne, men han drog den modsatte konklusion heraf. Navneforslaget kunne efter hans mening måske fremme dannelsen af familienavne, og han kunne derfor billige det.

Derudover behandlede biskopperne en række mindre væsentlige punkter, f.eks. terminer for konferering og fortrykte attestblanketter. Man rejste også spørgsmålet, om det lod sig gøre at påbyde anskaffelse af nye kirkebøger, før de gamle var udskevne, men ministeriet indhentede responsa fra kammeradvokaten og justitsministeriet, som fastslog, at der ikke var noget til hinder herfor.⁶⁵

Biskop Fog havde som den sidste i rækken afgivet sit svar den 12. juli 1890. Den 19. august kunne ministeriet forelægge kongen de nye skemaer til resolution.⁶⁶ Det principielt nye var, at indførslerne i kir-

kebøgerne for fremtiden altid skulle ske efter forevisning af de respektive attester eller ved eftersyn i kirkebogen. Det var, som berørt, allerede fremholdt af nogle af biskopperne, at dette ville blive nødvendigt, hvis man fastholdt de krav til oplysninger, der var stillet i forslaget fra Genealogisk Institut. Biskopperne havde haft betænkeligheder, men ministeriet drog nu den fulde konsekvens og forlangte ved *fødte* forældrenes døbe- eller i alt fald vielsesattest forevist (eller eftersyn i kirkebogen). Dåbsattest skulle også forevises ved konfirmation, vielse og begravelse, i sidste tilfælde dog med tilføjelsen »så vidt muligt«. Under *fødte* havde man, selv om man altså forlangte moderens dåbs- (eller vielses)attest forevist, opgivet kravet om notering af moderens fødselsdag og nøjedes med moderens alder angivet ved det fyldte år. Ved *viede* skulle som foreslået forældrenes fulde navn, stilling og bopæl anføres, og ved enke-enkemand-fraskilt skulle ægtefællens fulde navn noteres sammen med dato for død eller skilsmissebevilling/dom. Derimod var forslaget om forlovernes slægtsskabsforhold bortfaldet. For *døde* forlangte man, som nævnt, dåbs- eller fødselsattest forevist, så vidt det var muligt, men fødselsdagen skulle alligevel ikke indføres, kun angivelse af det fyldte år. De udførlige oplysninger om den afdødes fødested, forældre og ægtefælle havde også fået tilføjelsen: så vidt oplysning derom kan erholdes.⁶⁷

Oprindelig efter forslag af biskop Schousboe tryktes der foran i hver kirkebog en udførlig *instruks* opdelt i 9 punkter om kirkebogsføringen. Og først her, i punkt 1, blev det slået endegyldigt fast, at kirkebogen kun måtte trykkes ét sted; forneden på hvert blad skulle der stå: Trykt for Kirkeministeriet af J.H. Schultz.⁶⁸ Dermed fik man også spørgsmålet om papirkvaliteten under kontrol. Som tidligere berørt havde det slet ikke været noget lille problem (side 126), men nu kunne man sikre overholdelsen af de nye bestemmelser fra 1888 om statsautoriseret papir og blæk.⁶⁹ Bagest i kirkebogen skulle der være nogle blanke blade til særlige tilførsler – f.eks. om konferering – og et trykt titelblad var beregnet til provstens autorisationspåtegning. Med fede typer blev det i instruksen indskærpet præsten *uden tøven* at indføre det fornødne i kirkebogen. Om selve førelsen blev der iøvrigt givet nøje regler angående tydelig skrift, retskrivning, forbud mod forkortelser, rettelser, blæk m.v. Konferering af kirkebogen skulle på landet ske ved slutningen af hvert fjerdingår, i købstæderne og i København hver måned. De gamle opbevaringsregler fra 1812 opretholdtes med en tilføjelse om, at hvor der ikke var indrettet et brandfrit rum skulle kirkebogsførerne drage omsorg for at have bøgerne ved hånden på et

bekvem, let tilgængeligt sted samt pålægge medlemmerne af deres husstand i ulykkestilfælde at redde dem.⁷⁰

I reformtiden efter systemskriftet i 1901 blev den kirkelige ministerialbogsføring påny aktuel. Man regnede almindeligt med, at en adskillelse mellem stat og kirke nu ville blive en realitet, og som et første skridt i denne retning forelagde Venstre forslag om tvungen borgerlig vielse, som vedtoges i folketinget, men blev standset i landstinget.⁷¹ I Det kirkelige Udvalg 1904-07 behandlede man også et forslag om civilstandsregistre og optog, med udtrykkelig henvisning til forslaget fra 1859 (side 145), betegnelsen »sognebøger«.⁷² Det fremgår af forhandlingerne, at man – også i kirkelige kredse – opfattede denne reform som uomgængelig, vel nok også ud fra en fornemmelse af, at kirkens borgerlige magtstilling – manifesteret især i civilstandsføringen og den kirkelige vielse – også politisk kunne ansues som en af Højres bastioner. Under sagens 2. behandling formulerede professor Harald Westergaard (1853-1936) udvalgets vurdering således: »Hvad enten der bliver indført borgerligt ægteskab eller ikke, vil bevægelsen her i vort land, ligesom allevegne ellers, ganske sikkert gå i retning af, at det bliver en borgerlig sag at holde rede på ægteskabsstiftelser, dødsfald og fødsler, og at der må være et eller andet civilt kontor, der har den sag under sig, så jeg kan ikke se andet, end at det kirkelige udvalg lige så godt kan forudsætte det som en given ting, at vi efterhånden vil nå det også her i Danmark, selv om der kan være enkelte betænkeligheder ved det, og selv om man fra kirkens side kan fremsætte et hjertesuk i den anledning«.⁷³ Hverken dette forslag eller udvalgets hovedforslag vedr. kirkeforfatningen kom imidlertid nogensinde til politisk behandling.

Spørgsmålet om civilstandsregistre blev aktualiseret endnu engang ved Genforeningen i 1920. Forholdet i Sønderjylland var nemlig det, at den prøjsiske administration i 1874 havde etableret borgerlige registre over fødsler, ægteskaber og dødsfald, som blev ført af særlige embedsmænd (Standesbeamten, efter 1920: personregisterfører). Pligten til at foretage anmeldelser til kirkebogen, hvor der ikke skulle foretages nogen kirkelig handling, bortfaldt naturligvis samtidig, men præsterne plejede at modtage afskrifter af anmeldelserne til det borgerlige register vedr. medlemmer af folkekirken. Mens man nu i sommeren 1920 ved en lang serie af love fik gennemført dansk lovgivning og administration i Sønderjylland med det mål for øje fuldstændig at få slettet skellet ved Kongeågrænsen, fraveg man dette princip på et enkelt punkt, nemlig m.h.t. personregistre. I folketingsudvalgets

bemærkninger til det pågældende lovforslag hedder det: »At få sådanne registre indført i det øvrige Danmark ville være i høj grad ønskeligt; der er derfor al grund til at bevare disse registre og pligten til at foretage anmeldelser til dem«. ⁷⁴ Det er altså helt klart, at politikerne havde tænkt sig, at på dette ene felt skulle det øvrige land indrette sig efter det sønderjyske mønster. ⁷⁵

Sammenfatning og konklusion

Kirkebøgerne, der som almene ministerialbøger kan føres tilbage til midten af 1600-årene, indtager en central plads i landets administrative system ved deres registrering af befolkningens samlede civilstandsdata. Udformningen af principperne og reglerne for deres førelse og disses efterlevelse i praksis har derfor betydelig interesse for fag som administrationshistorie og befolkningshistorie foruden naturligvis genealogi og kirkehistorie. De ældre kirkebøgers historie har først i de sidste par årtier for alvor været taget op til behandling, mens de nyere kirkebøger – fra efter omkr. 1813 – hidtil kun har været genstand for en overfladisk omtale. ⁷⁶ Det hænger sandsynligvis sammen med, at man har været tilbøjelig til at antage, at med 1812-reskriptet var forholdene bragt under sikker kontrol, bestemmelserne gennemførtes uden vanskeligheder, og det videre forløb var ukompliceret.

For centraladministrationens vedkommende kan man iagttage, at på trods af at der er tale om et så centralt led i den administrative proces som personregistreringen, båret oppe lokalt af en fra gammel tid skolet embedsstand – man kan f.eks. pege på, at det var præsterne, der havde ansvaret for folketællingerne fra 1769 til 1860 – og styret af et veletableret hierarki: præst, provst, biskop, kancelli, forekommer der alligevel klare brist i administrationen: kancelliet magtede ikke at leve op til sine intentioner, orienteringen om de faktiske forhold var utilstrækkelig, og visse administrative indgreb som følge her af til tider også præget af vilkårlighed og mangel på konsekvens. På samme måde bliver man vidne til en svigtende kontrol og stringens i hierarkiets lavere led.

Selve udviklingsforløbet med hensyn til kirkebogsførelsen er i væsentlig grad et spørgsmål om kirkebøgernes uniformitet: dels drejer det sig om bestræbelserne på at få tilvejebragt ordret overensstemmelse mellem hoved- og kontramministerialbog, dels om at nå frem til ensartede trykte skemaer og en ensartet udfyldelse af skemaerne. Det første spørgsmål er kun kort omtalt her, idet der henvises til en noget

mere indgående behandling i Personalhistorisk Tidsskrift bind 100 (1980). De ofte meget betydelige uoverensstemmelser mellem hoved- og kontraminiestrialbog i de første årtier efter 1812, de mangler, der findes, sammen med det ofte kladdeagtige præg og de mange rettelser berettiger til at drage den slutning, at det lokale administrative apparat knap nok magtede den opgave, som kancelliet i 1812 lagde over på det, specielt må det siges, at de, der skulle føre kontraminiestrialbøgerne, dvs. kirkebylærerne, i en række tilfælde ikke havde de tilstrækkelige kvalifikationer, tildels vel på grund af svigtende uddannelse. I periodens sidste halvdel synes forholdet gennemgående at være det omvendte: man havde nu en – også i (skøn)skrivning – vel uddannet lærerstand, som i almindelighed førte kontraminiestrialbøgerne smukt og omhyggeligt, mens mange af vækkelsesretningernes præster betragtede disse embedspligter som noget aldeles sekundært, hvad der ofte afspejler sig i en skødesløs kirkebogsføring. Denne efterladenhed hos mange præster var naturligvis i høj grad en torn i øjet på de konservative biskopper. Miniestrialbogsføringen var vel når alt kom til alt den faktor, som stærkest konstituerede præsten som statens embedsmand, og den har utvivlsomt stået for biskopperne og de højkirkelige som et vigtigt redskab til at hævde den intime kontakt mellem præst og sogn formentlig til gavn for det kirkelige arbejde i snævrere forstand, men rigtignok også som et grundlag for kirkens og gejstlighedens magtposition.⁷⁷

1812-reskriptet havde lagt op til en centraliseret konform ordning, men gennemførelsen af reskriptet viser sig at være en temmelig indviklet sag, som skete på et decentraliseret grundlag og kom til at strække sig over mange år. Man skal frem til tiden efter 1850, før man kan siges at have ensartede trykte kirkebøger overalt, og konformiteten er endda ikke absolut, fordi man ikke var nået frem til en centraliseret trykning.

Den eneste betydningsfulde udvidelse af 1812-skemaerne kom i cirkulærereform i 1833 og uden nogen ændring af selve skema-teksten. De vigtigste ændringer skete af hensyn til lægdsmyndighederne og drejede sig om, såvidt muligt, at angive afdødes fødested og fader og konfirmandens (drengens) fødested.

Uden om kancelli og bispekollegium havde kongen i 1812 fået indført til- og afgangslister og jævnførelsesregistre. Specielt de første blev gang på gang sat under debat; gejstligheden var imod dem, og hovedargumentet var, at der her var tale om en rent borgerlig indretning, som ikke hørte hjemme i kirkebøgerne (det er iøvrigt karakteristisk

for tidens sociale forhold, at til- og afgangslisterne altid kædes nøje sammen med fattigvæsenet). Diskussionen fik dermed en principiel karakter: var ministerialbøgerne primært kirkelige registre eller var de borgerlige? Kirkebøgerne kunne på dette grundlag også inddrages i den principielle debat om kirkens almindelige stilling i samfundslivet, som fik ny næring ved junigrundlovens bekendte løfteparagraffer (specielt § 80: »Folkekirkens forfatning ordnes ved lov«).

Det er indlysende, at den borgerlige øvrighed måtte lægge hovedvægten på ministerialbøgernes borgerlige funktioner. Allerede i 1812-reskriptet fremhævede man den vigtighed kirkebøgernes efterretninger havde ikke alene i gejstlige, men også i borgerlige anliggender, og i 1835 argumenterede man direkte med, at en bestemt oplysning (om introduktion) ikke skulle medtages, fordi den var uden betydning i verdslig henseende.

De modstående synspunkter i den kirkelige og borgerlige administration på til- og afgangslisterne og introduktionen kan betragtes som eksponent for et tildels forskelligt syn på kirkebøgerne. Men naturligvis vil der altid, hvor man lader kirkens folk føre de autoriserede personregistre, være indbygget en ambivalens, for så vidt ganske svarende til forholdene omkring selve den folkekirkelige ordening. Alt efter den givne situation kan man lægge hovedvægten på det kirkelige eller det borgerlige element. Under forberedelserne til reform i 1891 ser vi da også et par af biskopperne på forskellig måde betone kirkebøgerne som kirkens bøger, men det betød naturligvis ikke, at man ville give slip på den offentlige personregistrering, tværtimod. Man var i 1891 nået så vidt, at formentlig næppe mange ville anfægte kirkebøgernes primære karakter af personregistre til brug for borgerlige formål. Men en civilstandsregistrering efter europæisk mønster var tiden måske alligevel ikke moden til. Man havde en sådan løsning tæt inde på livet gennem ordningen i Sønderjylland, hvor den prøjsiske administration kort forinden – i 1874 – havde gennemført borgerlige personregistre, men en sådan mulighed blev overhovedet ikke berørt i 1889-91. Det hænger også sammen med, at ministeriet styrede hele sagen i den snævrere mulige bane, sådan at kun de genealogisk interesserede, der havde rejst sagen, og rigets biskopper fik lejlighed til at ytre sig. Der kan ikke være tvivl om, at dette er udtryk for en bevidst politik fra ministeriets side: man ønskede ikke denne sag behandlet i et bredt forum, eventuelt i offentlighedens søgelys, med risiko for at f.eks. borgerlige personregistre blev bragt ind i billedet; for den kulturelle fløj kunne sådanne registre være blevet en nærliggende

målsætning. Hvis man forestiller sig, at resultatet var blevet indførelsen af borgerlige registre, ville administrationen heraf naturligvis ikke være blevet liggende under kirkeministeriet, men sandsynligvis flyttet til indenrigsministeriet. Men hverken et ministerium, en kirke eller en hvilken som helst anden institution giver frivilligt afkald på en engang vel erhvervet magt og indflydelse. Resultatet blev, at reformen i 1891 indskrænkede sig til en justering og udvidelse af skemateksten og dermed af personoplysningerne, samtidig med at man omsider fik gennemført en centraliseret trykning med de fordele, det indebar.

Systemskiftet i 1901 fremkaldte forventninger om gennemgribende reformer herunder også indførelse af civilstandsregistre, men takket være den politiske reaktion efter 1908 og især sammenkædningen med kirkeforfatningsspørgsmålet blev kirkebøgerne bevaret.

Civilstandsregistre kom endnu engang på dagsordenen ved Genforeningen i 1920, da Rigsdagen bibeholdt de borgerlige personregistre i Sønderjylland, som man forventede ville danne mønster for det øvrige land. Det skete imidlertid ikke, kirkebøgerne forblev uantastede. Det er helt klart, at civilstandsregistre både da og siden har haft mange og formående modstandere såvel i kirken som i kirkeministeriet.

1. Dette og følgende reskripter m.v. citeres efter den trykte reskriptsamling v. L. Fogtman/T. Algreen-Ussing. 1812-reskriptet er desuden trykt foran i mange kirkebøger (side 00).
2. Det er påfaldende, at disse mønsterskemaer er håndskrevne, og at man i kancelliet ikke har taget sig tid til at få dem trykt, så meget mere som der i det sjællandske bispearkiv ligger trykte sæt såvel af nogle ikke-approberede som af de approberede skemaer. De ikke-approberede er iøvrigt væsentlig spinklere m.h.t. oplysninger end de approberede. Sjællands bispearkiv. Korrespondancesager 1812-13. LASj.
3. Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontraministerialbøger. ARKIV bd. 3, s. 172 ff. Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister. Fortid og Nutid bd. 24, s. 529 ff.
4. Se det side 129 citerede brev.
5. Viborg bispearkiv. Kopibog 1807-13 fol. 234. C 2 – 400. LAN. Bloch fandt det senere (15.11.1813) nødvendigt at ændre sin henstilling til »en almindelig og ufravigelig regel«. Smst. fol. 263. Jfr. Paul G. Ørberg: Viborg stifts kirkebogshistorie 1643-1813. Fra Viborg Amt 1982.
- 5a. Århus bispearkiv. Indførelse af nye kirkebøger 1813. C3 – 474. LAN.
6. Brev til Fr. Münter 1.1.1813: »Måske jeg i februar m. kommer 1 måneds tid over til Dem – var kun ikke disse slemme heder og det store svælg imellem os. – For transportens skyld og især for at mit lille stifts præster kunne have de befalede schemata straks ved året, har jeg ladet dem, NB til mit stift alene, aftrykke her på stedet, hvorom jeg troede at skylde dig underretning«. Sjællands bispearkiv, anf.-sted.

7. Smst.
8. P.J. Kruse, amtsprovst for Randers amts vestre provsti 1812-32.
9. Århus bispearkiv. Kopibog 1813-15. C 3-32. LAN.
10. Søren Elmenhoff, bogtrykker og fra 1810 udgiver af Randers Amtssavis. Kendt som forlægger for St.St. Blicher.
11. Som note 9. For Århus amts vedk. drejede det sig om bogtrykker A.F. Elmquist i Århus, Aarhus Stiftstidendes udgiver.
12. Sjællands bispearkiv, anf.st.
- 12a. Brevet er dateret 3. juli, men efter sagens sammenhæng synes det at være en fejldatering for august. Som 5 a.
13. Allerede 29. dec. 1812 havde biskoppen skrevet til provsterne for gennem dem at indhente beregninger over, hvor mange af de forskellige ark hvert enkelt sogn behøvede. I hans korrespondance kan man iøvrigt følge hans forhandlinger med provsterne om de nye kirkebøger, bl.a. fremgår det, at protokollerne skulle være færdige til levering senest midt i december 1814; på titelbladet var som autorisationsdato ligefrem trykt: 27. dec. 1814. Inspirationen til skemaændringerne havde biskoppen fået gennem provsternes og præsternes svarskrivelser på hans ovennævnte brev af 29.12.1812, idet nogle havde benyttet lejligheden til at kommentere reformen (især provst O.A. Secher i Søften og provst P.H. Bröchner i Rårup, breve af 20.1. og 27.1.1813). Skr. 4.9., 9.9., 13.9., 14.10., 20.10., 5.11., 11.12.1813. Århus bispearkiv. Kopibog og journal. C 3-32 og 99. Indførelse af nye kirkebøger 1813. C 3 – 474. LAN.
14. Sidstnævnte kancellicirkulære omtaler jordemødrenes pligt til at anmelde dødfødsler til sognepræsten. I § 2 hedder det: »Vedkommende præster bør derefter anføre disse anmeldelser udtogsvis i ministerialbogen og ved årets slutning sende dem sammendraget til stiftets fysikus ...«
15. Paul G. Ørberg. ARKIV, anf.st. s. 179.
- 15a. Århus bispearkiv. Indførelse af nye kirkebøger 1813. C3 – 474. LAN.
16. Biskop Birchs specielle skemaer og hans forord er i næste hold kirkebøger optrykt næsten ordret, dateret 1. juli 1829. Birch døde 25. okt. sm.år. Det betyder, at f.eks. Mallings sogns kirkebøger lige til 1854 er af denne type (Malling 1831-54, C 372-15).
17. Alexander Rasmussen: Frederik Münster. Hans levned og personlighed (1925), s. 170-71.
18. Sjællands bispearkiv. Konzeptbreve 11.9.1813. LASj.
19. Lolland-Falsters bispearkiv. Korrespondanceprotokol 18.9.1813. LASj.
20. Cirkulæret bygger næsten ordret på biskop P.E. Müllers andragende til kancelliet af 29. marts 1833. Danske Kancelli. 1.dept. Brevsag 2106/1833. RA. Kancelliets behandling af sagen afslører, at man i kollegiet i 1833 havde været i vildrede med, om Vajsenhusforlaget havde privilegium på trykning af kirkebogsskemaer.
- 20a. Nodeformatet optræder dog undtagelsesvis i en halv snes jyske pastorater, og i enkelte tilfælde kan man sandsynliggøre, at de er medbragt af en præst, der er blevet forflyttet fra et af de østlige stifter (Byrum-Hals 1831-, Dronninglund 1813-, Fredericia Trinitatis 1831-, Harte-Bramdrup 1824-, Ikast 1827-, Sahl 1834-, Ulsted 1833-, Vejlbj, Elbo hrd. 1825-, Vive 1834-).
21. Münster til Plum 11.9.1813 (ligelydende med det refererede brev til Boisen). Som note 18. Schubart til Plum 25.9.1813, Plum til Schubart 28.9., Hempel til Plum 9.11. Fyns bispearkiv. Stiftets alm. breve 1812-13, jour.nr. 1813/263. LAF. Kirkebogssagen på Fyn fik iøvrigt et pudsigt efterspil. Under mærket C M (= godsejer C.

- Mourier til Hindemae) blev der i »Iversens Avis« nr. 104 (1814) indrykket en regning fra bogtrykker Just i Viborg på et par kirkebøger lydende på 13 rbd. 2 mk., og det tilføjes: »Her i Fyn fordres at hver kirke skal punge ud med 44 rbd. for et par ministerialbøger«. S. Hempel svarede igen med at udsende et 8-siders særnummer af »Fyens Stifts Adresse-Avis og Avertissementstidende« 23.9.1814, hvori han udførligt redegør for kontroversen med godsejer Mourier og aftrykker erklæringer fra alle de andre provinsbogtrykkere og bogbindere, der havde været involveret i kirkebogssagen, og som viser de store prisudsving, der havde været tale om.
22. Ribe bispearkiv. Kopibog B for bispesager 1810-14. C4-223. LAN.
 23. Ålborg bispearkiv. Kopibog 1812-18. C 1-28. LAN.
 24. Smst. Trykningen foretoges af bogtrykker Albert Borch, udgiver af Aalborg Stiftstidende.
 25. Eks. Fløng (nr. 248), Hvedstrup (nr. 253), Kirke Såby (nr. 258), Kisserup (nr. 260).
 26. Eks. Græsted (nr. 227), Mårum (nr. 233), Torup (nr. 241), Vinderød (nr. 244), Kregme (nr. 230). Vinderød omfatter 1717-1821, Græsted-Mårum 1754-1827.
 27. Højelse (nr. 280).
 28. Det drejer sig om kirkebogen for Kgs. Lyngby (nr. 135), som fra 1776 førtes på trykte skemaer. Her eksisterede der også i 1806 en kontrabog, som er tabt, men som utvivlsomt var anlagt i 1776 i forbindelse med de reformplaner for kirkebogsførelsen, som da var fremme under påvirkning af ordningen i Slesvig (jfr. Paul G. Ørberg. ARKIV anf.st. s. 174). I 1806/07 tog man et nyt sæt bøger i brug, som slog til frem til 1826, og først fra 1827 anvendes de autoriserede trykte skemaer. De ældre skemaer var trykt hos hofbogtrykker N. Christensen og var i henhold til påtryk til alm. salg.
 29. Forholdene er særlig komplicerede i Odder-Tvenstrup, Århus stift (C 337). Her havde biskoppen 23.5.1804 autoriseret en ny protokol som kirke- og ministerialbog (beg. 1803). I 1813 anskaffede man på normal vis nye trykte kirkebøger, men da disse i 1822 var udskrevne, gik provsten med til at autorisere den gamle kirkebog fra 1803 som hovedministerialbog med den begrundelse, at der stadig var et betydeligt arktal ubrugt (autorisation på fol. 1 b 11.3.1822). P.gr.af pladsmangel forlangte provsten samtidig, at der skulle holdes en særskilt bog over til- og afgang. Men også her slap man udenom ved at tage sognenes fornemme gamle kirkebog fra 1655 i brug igen; den er to forskellige steder, hvor der var blanke sider, indstreget og anvendt til af- og tilgangsliste 1822-1833(37). Også kontraministerialbogen er iøvrigt håndskrevet.
- Hovedministerialbogen for viede 1826-36 i Åsted sogn, Horns herred, Ålborg stift, er en yderst simpel bog i oktav, uden autorisation og med håndskrevet rubricering. Efter 1836 er den brugt til indskrivningsbog for brudefolk og bag fra til protokol for sognebogssamlingen fra 1844. Der findes dette notat af provsten: »Forevist ved min visitats d. 22. april 1831. – I stedet for denne slet conditionerede bog, hvori allerede løse blade findes, bør af kirkeejeren en ordentlig indbundet sufficient protokol skaffes og for eftertiden bruges, da det er vigtigt, at ministerialbøger, som til efterslægten skulle overgives, er af sådan beskaffenhed, at de er skikkede for deres bestemmelse«.
30. Rødding, Nørlyng hrd. (C 239-3): kirkeårsstatistik. Viborg Søndre sogn 1813-26 (C 236-7): 1. datorubrik = fremstillingen i kirken, 2. datorubrik = dåben; fødselsdato ikke nævnt. Ansvarlig for bogens førelse var stiftsprovst H.C. Zahrtmann (1791-1826).

31. Resultatet er blevet, at hovedministerialbogen indeholder rekonstruerede optegnelser om døde tilbage til 1794 og om fødte tilbage til 1751 foruden en afskrift af kontramministerialbogens indhold 1814/15-1821/22. Yderligere har man i kontramministerialbogen indført de rekonstruerede oplysninger om fødte tilbage til 1751.
32. Nye kirkebøger blev først autoriseret af amtsprovsten d. 23. sept. 1823. De er utrykte og afskrivningen af skemateksten unøjagtig, men iøvrigt ført fra 1821. De manglende ministerialia fra Hvilsom sogn 1813-21 er den eneste kirkebogslakune i landet, som skyldes ildebrand. Paul G. Ørberg: Viborg stifts kirkebogshistorie 1643-1813. Fra Viborg Amt 1982.
33. Kancellieskr. 8.7.1820.
34. Forordningen er behandlet af Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister. Fortid og Nutid bd. XXIV s. 529 ff. (forordn. 24. juli 1822). Hun opfatter frd. sådan, at kun tyende, inderster og løsgængere krævedes registreret. I virkeligheden gjaldt registreringspligten både før og efter alle fremmede, som det også udtrykkelig siges i kancelliskrivelse 28.4.1835. Om baggrunden for frd. se iøvrigt Erik Nørr: Præst og administrator – sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841 (1981), afsnittet: Personregistrering og skudsmål s. 348-356, og Birgit Løgstrup: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868 (1982), s. 175 ff.
35. Den skiftende stillingsbetegnelse på kontramministerialbogsføreren kan føres tilbage til 1812-reskriptet, hvor der tales om degnen eller den fungerende kirkesanger, og skoleanordningen 29.7.1814, bilag A § 32, som fastslår, at kirkebogen føres af kirkebyens skolelærer, jfr. kancelliskr. 19.3.1833 stk. 4. Ved dåbsforordningen 1828 blev desuden, nærmest som en sidebemærkning til § 18, indført faste slægtsnavne i Danmark: »Iøvrigt bør hvert barn ved dåben benævnes ej alene med fornavn, men og med det familie- eller stamnavn, som det i fremtiden bør bære.«
36. Dåbstvangen blev ophævet ved lov 4.3.1857, som til gengæld indførte en navngivningstvang med 1 års frist (§ 2).
37. Danske Kancelli 1. dept. Brevsag 2106/1833. RA.
38. Smst. Det er iøvrigt meget vanskeligt at danne sig et klart billede af, hvorledes 1833-cirkulæret blev efterlevet i praksis. Der forekommer alle mulige variationer i oplysningerne, og der er i hvert fald slet ikke tale om, at man generelt når frem til en punktlig efterlevelse af cirk. før 1852 (se s. 146). De bedste resultater er gennemgående opnået i de kirkebøger, som havde cirkulæret aftrykt foran i bogen.
39. Ribe bispearkiv. Journal B 1827-34 (C 4-315) og kopibog B for bispesager 1833-35 (C 4-232). Thurah til biskop 5.9. Biskop til kancelli 11.9. Resolution kommunikeret Thurah 9.10.: delvis trykt i reskriptsaml. 5.10.1833, her dog fejlagtigt angivet, at biskoppen har tilkendegivet Thurah, at han foreløbig ikke skal føre listerne. Det fremgår af kopibogen, at forholdet naturligtvis er omvendt.
40. Kancelliskr. 5.10.1833.
41. Provst Birch til biskop Plum 18.1.1834. Biskop Faber til kancelliet 8.2.1834. A.S. Ørstedes votum 16.3.1834. Danske Kancelli. 1. dept. Brevsag 1213/1835. RA.
42. Paul G. Ørberg. ARKIV anf.st. s. 180.
43. Jfr. kancelliskr. 9.6.1835.
44. Ribe bispearkiv. Kopibog for bispesager 1836-38. C 4-234. LAN.
45. Danske Kancelli. 1. dept. H. 18. Brevsag 914/1839. RA.
46. A.S. Ørstedes votum. 31.3.1839. Smst. Der findes eksempler på alfabetiske registre, som er en integreret (gennemdraget) del af ministerialbogen, se f.eks. Randers Sct. Morten 1877-83 (C 290A-28).

47. Smst. og kancelliskr. 9.4.1839. Hensynet til kirkeejernes økonomi spillede iøvrigt også en hovedrolle, da man i 1842-43 for første gang drøftede problemerne omkring de ældre kirkebøgers opbevaring, konservering og vedligeholdelse. Biskopperne var meget betænkelige ved at lægge ekstra byrder på kirkeejerne. Kancellicirk. 8.8.1843. Danske Kancelli. 1 dept. Brevsag 3477/1843. RA. I 1855 bestemtes det, at hvor ministerialbøgerne var brændt, skulle kirkeejerne bekoste nye bøger, men honoraret for afskrivningen refunderes af ministeriet. Kirke- og undervisningsmin.s skr. 22.10.1855. I 1861 blev hele udgiften pålagt kirkeejerne. Lov om kirkesyn m.v. 19.2.1866, § 6.
48. Hertil og følgende: Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet. Ekspeditions-kontor f. kirkevæsen. Akter vedr. regler om førelse af kirkebøger 1849-92. RA. Provst Bentzien til Mynster 30.10.1849: »Folk flytter til for at skjule deres forhold og skjuler sig naturligvis også for præsten. Således erfarer jeg, at den i andragendet (af 29.10.) nævnte madam Goldschmidt er hidkommet fra Tikøb sogn, hvor hendes barn er født, med en løjtnant Saxtorph, der bor sammen med et andet fruentimmer, med hvem hun har 4 børn udenfor ægteskab – ja, hvor skulle jeg ende, når alt skulle optegnes i denne henseende«?
49. Smst. Provst Bentzien til Martensen 7.9.1856. Martensen til min. 22.9.1856. Et sidste forsøg på at få afskaffet jævnførelsesregistre på lovformelig vis blev gjort af provst C.G. la Cour, Helsingø, i skrivelse til biskop Martensen 30.11.1871. I sin indstilling til ministeriet 1.2.1872 henholdt biskoppen sig ganske til Mynsters skrivelse 12.11.1849 (side 144). I praksis ophørte man flere steder med at føre registre indenfor tiåret 1875-85, måske ikke uden sammenhæng med til- og afgangslisternes bortfald efter 1875.
50. Folketingstidende 1859 sp. 46-58 og 400-551. Heller ikke 1852-cirkulæret efterleves punktligt. Det var naturligvis en fordel, at det for fremtiden skulle fremgå af selve rubrikoverskrifterne, hvilke oplysninger, der krævedes, men der kunne i mindre sogne gå flere årtier, før man fik kirkebøger med de nye skemaer.
51. P.gr.af ændringerne i rubrikoverskrifterne har man alligevel næsten kun heftet sig ved dette cirkulære, når man har berørt ministerialbøgernes udviklingshistorie, se således A. Fabritius og H. Hatt: Håndbog i slægtsforskning. 3. udg. (1963), s. 180, hvor man dog på en ejendommelig måde har fået sammenblandet ændringerne i 1852 og de senere i 1891. Håndbogen anfører en kgl. resolution af 16. aug. 1851, det rigtige er cirkulære af 23. april 1852. Ændringerne i 1891 skete derimod ved kgl. resol. af 16. aug. Fejlen går igen i anden mere elementær vejledende slægtshistorisk litteratur.
52. Lov 10.5.1854 § 60. Tjenestefolk skulle på landet anmelde sig hos præsten inden 4 dage efter ankomsten.
53. Lov om tilsynet med fremmede og rejsende 15.5.1875 § 10. Kirke- og undervisn.-min.s cirk. 29.6.1875.
54. Kirke- og undervisn.min.s cirk. 15.2.1877 bestemmer, at også den alm. forpligtelse, som iflg. Danske Lov 3-19-8 og frd. 24.7.1822 påhvilede enhver til ved tilflytning og fraflytning at melde sig hos vedk. sognepræst, er bortfaldet ved lov af 15.5.1875. – I enkelte sogne blev listerne ført længe efter 1877.
55. Bl.a. direktør for Kunstakademiet, etatsråd F. Meldahl, godsejer C. Mansa, læge C. Mynster, gehejmekonferensråd F. Schlegel, stadsarkivar, dr.phil. O. Nielsen.
56. Personalhist. Tidsskrift 2. rk. 3. bd. (1888) s. 79-80.
57. Af et ministerielt notat 11.6.1889 fremgår det, at man gennem Sofus Elvius har

- erfaret, at der snart kan ventes et initiativ fra Genealogisk Institut. Som note 48.
58. Bemærkningen om at klokkeren fører begge kirkebøger er i ministeriet afmærket med blyant; det var afgjort ikke i overensstemmelse med 1812-reskriptet, men iøvrigt synes der hverken da eller senere at være foretaget noget m.h.t. denne praksis.
59. Det hedder temmelig drastisk i henvendelsen, at efter ophævelsen af stempelpligten for attester (lov 19.2.1861 § 74 f) er mange attester blevet formløse og uordentlige, hvorved befolkningens agtelse for offentlige dokumenter nedbrydes og dokumentforfalskning lettere forekommer. Man gætter næppe forkert ved at antage, at disse bemærkninger er tilføjet af S. Elvius på grundlag af personlige erfaringer. Som note 48.
60. Kultusmin. 1. dept. Brevbog 1889 nr. 3915. RA. Spørgsmålet om en opsplitning af ministerialbogen i forskellige bind efter indhold, som vi tidligere har mødt, berøres slet ikke i 1891.
61. Lov af 30.3.1889. Den 10.3.1891 udsendte kirke- og undervisningsmin. den bekendtgørelse om provinsarkiverne og embedsmændenes forhold til dem, som i et par menneskealder blev grundloven for arkivvæsenet. Afsnit 2 e lyder: 'Hovedministerialbøgerne afleveres indtil 1812-14; derefter kontramministerialbøgerne, så snart biskoppen, efter at de er udskrevne, ved sin visitats har attesteret at have efterset dem'. Det er uheldigt generelt at tale om *hovedministerialbøger* før 1812, og kontramministerialbøgerne indtil reformen 1892 skulle netop ikke udskrives, før de afleveredes. Bekendtg. af 16.6.1892 foreskriver, at kontramministerialbøgerne afleveres på landet, når der er gået 10 år, og i købstæderne, når der er gået 30 år, efter at de er udskrevne.
62. Kontramministerialbøgerne nævnes af Schousboe, men kun med henblik på en navneændring til »duplikat«, som ifølge ham er den gængse betegnelse. Swane bemærker, at denne betegnelse er ukendt i hans kreds. Som note 48.
63. P.G. Lindhardt: Bruun Juul Fog. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. (1980).
64. Før forordn. 30.5.1828 var børn ved dåben kun blevet nævnt ved fornavn, og omkr. århundredskiftet nærrede man i visse kirkelige kredse ønske om på dette punkt at vende tilbage til det før 1828 almindelige, således at der i det mindste ved selve dåbshandlingens udførelse kun blev nævnt fornavne. Dansk Navneskik v. Fr. Nielsen, Axel Olrik, Johs. Steenstrup (1899), s. 114, note 2.
65. Biskop Johs. Clausen i skr. af 15. marts. Justitsmin. skr. af 18.4.1890. Den konstituerede kammeradvokat A.L. Hindenburgs skr. af 20.5.1890 med henvisning til lov om kirkesyn af 19.2.1861.
66. Kgl. resolution anvendtes desuden ved kirkebogsinstruksen af 17. sept. og den forlængede frist af 30. okt. (se neden for). Det kan næppe have været påkrævet, men skyldes formentlig, at man i det stærkt konservative ministerium følte sig bundet af, at reformen i 1812 skete ved kgl. resolution. Bekendtgørelsen er af 31. okt. 1891, og hele komplekset samledes i to cirkulærer til biskopperne af 31. okt. 1891. Forinden var man imidlertid blevet klar over, at man var kommet i tidnød. Det var meningen, at de nye kirkebøger skulle påbegyndes 1.1.1892, men de forhandlinger, man havde ført med bogtrykkeri og bogbindere havde vist, at man ikke kunne overholde denne frist, og man måtte derfor bevæge sig til igen 30. okt. at søge kgl. resolution på en udsættelse af fristen til 1.2.1892, men dog sådan, at tilførslerne for januar måned skulle overføres til den nye kirkebog og suppleres i fornødent omfang.

67. Allerede 19.11.1891 indsendte Københavns to provster, P.C. Rothe (1811-1902) og Th. Skat Rørdam (1832-1909) en detaljeret kritik af de nye skemaer, bl.a. ønskede man også under 'fødte' forbeholdet »såvidt muligt« medtaget m.h.t. forældres dåbs- eller vielsesattest. Biskop Fog fremsendte skrivelsen til ministeriet 24.11. og henviste i sin følgeskrivelse til de samstemmende betænkeligheder, han 12.11.1890 havde givet udtryk for. Provsternes skrivelse havde øget hans frygt for, »at de store vanskeligheder ved at tilfredsstille de gjorte fordringer let vil kunne medføre, at de så vigtige kirkebøger bliver ført med end mindre ønskelig nøjagtighed end hidtil«. De oplysninger, der fordredes, havde folk ikke ved hånden og slet ikke ved de bud, som almuesfolk plejede at sende for at spare arbejdstid; det ville nu ofte blive nødvendigt at betale en mellemmand (kommissionær), og dette ville yderligere bidrage til at gøre disse mennesker fremmede for præsten og kirken. Som note 48.
68. Skemaerne solgtes af 7 autoriserede hovedforhandlere. I provinsen var det papirhandler Marius Madsens Eftflg. i Odense og bogtrykker F.V. Backhausen i Viborg.
69. Til ministerial(kirke)bøger skulle anvendes papir af stofklasse I, styrkeklasse II. Reglement af 26. maj 1888.
70. Om sikkerhedsproblematikken se iøvrigt: Paul G. Ørberg. ARKIV, anf.st. (note 3), s. 181 ff. Hovedministerialbøgerne er i dag kun afleverede til landsarkiverne for tidsrummet frem til o. 1860, og først når bøgerne fra efter 1891 afleveres, vil man kunne danne sig et sikkert indtryk af, hvordan 1891-reformens gennemførelse i praksis forløb.
71. P. G. Lindhardt: Tiden 1849-1901. Den danske Kirkes Historie bd. VII (1958), s. 20-21.
72. Smst. s. 32. Forhandlingerne i det kirkelige udvalg 1. samling (1904) sp. 23. 5. samling (1906) sp. 368-374 og underudvalgsbetænkning, bilag nr. 3. 6. samling (1907) sp. 801-05.
73. Forhandlingerne i det kirkelige udvalg. 6. samling (1907) sp. 803-04. Harald Westergaard var statistiker og nationaløkonom med stærke kirkelige interesser, specielt vedr. Københavns Kirkefond.
74. Rigsdagstidende 1919-20. Till. A. sp. 7363. Lov nr. 258 af 28. juni 1920 om indførelse af dansk personret m.m. i de sønderjyske landsdele, § 4.
75. De sønderjyske personregisterføres vielsesregistre bortfaldt dog ved bekendtgørelse om førelse af de borgerlige personregistre i de sønderjyske landsdele af 2. jan. 1926, § 39.
76. En undtagelse er Anna Thestrups afhandling (note 3) og Paul G. Ørberg: Nærlæsning af nyere kirkebøger. En kulturhistorisk og metodisk undersøgelse af kirkebøgerne efter 1812. Personalhistorisk Tidsskrift bd. 100 (1980), s. 7-22. – Selve indførelsen af kirkebøger i Danmark er behandlet af Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund. Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum (1964), s. 70-81. Paul G. Ørberg: Omkring de nørrejyske kirkebøger, smst. s. 63-69. Paul G. Ørberg: Woldings ældre kirkebøger. Vejle Amts Årbog 1982.
77. P.G. Lindhardt: anf. værk, s. 25.

Fra debatten om kvinders adgang til folkekirkens præsteembeder

Erklæringer fra Ribe Stifts provster i 1924 i anledning af andragender fra kvindelige teologer og Dansk Kvindesamfund om lovhjemmel for kvinders ordination.

af *Jakob Schow-Madsen*

Både i 1919 og 1924 blev de danske biskoper spurgt om deres holdning til spørgsmålet om kvindelige præster.

I 1919 blev forespørgslen rettet til bispekollegiet af den radikale kirkeminister Povlsen på det tidspunkt, hvor regeringen Zahle fremsatte et »Forslag til Lov om Kvinders Adgang til Tjenestestillinger og Hverv«.

Bispernes svar i den anledning foreligger trykt i Rigsdagstidende 1918-19 tillæg B spalte 2091-2110.

Bispe svarene fra 1924 fremkom i forbindelse med et påtænkt lovforslag fra den socialdemokratiske kirkeminister Dahl om at skaffe den fornødne lovhjemmel for kvinders adgang til præsteembeder, evt. adgang til særlige embeder (ved fødselsstiftelser, kvindefængsel m.v.)

Disse biskoppelige erklæringer foreligger trykt i Rigsdagstidende, RT 1924-25 tillæg A spalte 5055-5082.

I det følgende skal imidlertid fremlægges nogle hidtil utrykte erklæringer fra de 9 provster i Ribe stift. De er fremkommet på samme tidspunkt som bispeerklæringerne, og foranlediget af en skrivelse fra biskop O.K.P. Olesen af 7. oktober 1924. Udtalelserne beror på Rigsarkivet, Kirkeministeriet, journal nr. 411 1427/1946.

Bispen har bedt sine provster om at udtale sig om det samme spørgsmål, som ministeriet har afæsket ham – og de øvrige biskoper – en erklæring om i brev af 3. oktober 1924.

Men først forhistorien.

1. 1919-situationen

Allerede i 1919 fremlagde statsminister Zahle d. 14 januar et forslag til

lov om kvinders adgang til tjenestestillinger og hverv. Hele forslagets tekst lyder i al sin korthed:

»Kvinder har under samme Betingelser som Mænd Adgang til alle ved Lov bestemte Tjenestestillinger og Hverv under Stat og Kommune, militære ene undtagne, hvorhos Kvinder lige med Mænd skal være pligtige til at overtage alle borgerlige Ombud«. ¹

Som det kan ses var der fra den radikale regering tale om at fremsætte en generel ligestillingslov, hvor pointen netop var den, at man ikke længere skulle tage hver enkelt erhvervsgren op og særskilt vurdere, hvorvidt kvinder nu kunne indtage denne eller hin stilling. Retsstillingen havde hidtil været præget af, at der skulle tilvejebringes positiv lov hjemmel for hver enkelt stillingskategoris vedkommende. Som eksempler kan nævnes, at kvinder i 1903 fik ret til at søge embede på statsskolerne, og at de fra 1906 fik adgang til at blive sagførere. ²

Nok var Zahles lovforslag generelt – med undtagelse af det militære område –, men det viste sig hurtigt under den lange debat i såvel folketing som landsting, at der i realiteten blev tale om et lovforslag om kvindelige præster. Selvfølgelig kunne der også næres betænkelighed ved f.eks. at se en kvinde som dommer, men det er helt entydigt, at det netop var muligheden for at få kvindelige præster, der satte sindene i bevægelse.

Inger Gautier Schmit – venstres ordfører i landstinget – kunne ligefrem udtale:

»... ja, populært gaar Lovforslaget jo under Navnet: Lovforslaget om kvindelige Præster«. ³

Den lange og til tider heftige rigsdagsdebat skal ikke behandles her, idet det blot skal anføres, at lovforslaget efter et par års tovtrækkeri mellem de to ting blev vedtaget som lov nr. 100 af 4.3.1921. I forhold til Zahles oprindelige forslag fra 1919 var der sket den væsentlige begrænsning i lovens virkefelt, at nu *to* områder var undtaget lovens almindelige bestemmelser: nemlig både de militære embeder og embeder, hvortil der krævedes præstevielse.

Nok var forslaget flere gange blevet vedtaget i folketinget i regeringens form, men i dette spil sejrede landstinget, idet et flertal her stædigt fastholdt, at også gejstlige embeder skulle falde uden for lovens område.

Ro om sagen blev der dog langt fra!

Allerede under debatten i rigsdagssamlingen 1921-22 om kirkelovene af 1922, beklagede socialdemokraten P. Kammersgaard i folketinget, at spørgsmålet om kvinders adgang til præsteembeder heller ikke i denne omgang ville blive løst.

Kammersgaard fandt dette ekstra beklageligt, al den stund 11 medlemmer af det kirkelige udvalg – nedsat i henhold til lov af 10. september 1920 – principielt ønskede, at lovgivningsmagten skulle skaffe den fornødne lovhjælp til veje.

I beretningen lød udtalelsen:

»Et mindretal (11 medlemmer) udtaler, at det principielt intet har at indvende mod Kvinders Adgang til Præstestilling i Folkekirken og har den Opfattelse, at naar det Tilfælde indtræder, at en Menighed ønsker en Kvinde, der har den fornødne Uddannelse, til Præst, bør Lovgivningsmagten fremskaffe Betingelserne for, at dette kan ske«.

Selv mindretallet ville altså alligevel afvente, at det konkrete ønske om en kvindelig præst opstod.

Det kirkelige udvalg bestod af 39 medlemmer, og flertallet ønskede ikke at tage spørgsmålet op til nærmere overvejelse, i høj grad af økumeniske grunde.

Rigsdagsflertallet stod også fast. Ethvert tilløb til at åbne adgang for kvinder til præsteembeder fik en ublid medfart.⁴

2. 1924-situationen

a. To andragender udefra

I 1924 forelå der på ét væsentligt punkt en forandret situation i forhold til 1919. Det kunne på tidspunktet for Zahles fremlæggelse af lovforslaget om ligestilling mellem kønnene være vanskeligt at imødegå oppositionen, når den stærkt fremhævede, at spørgsmålet om kvindelige præster var et »teoretisk problem«. Ikke nok med at kirkefolket i Danmark havde vist sig totalt uinteressert i at få kvindelige præster (et argument, kirkehistorikeren J. Oskar Andersen (kons.) stærkt fremhævede under folketingsdebatten), men det var også ganske ubestrideligt, at der kun fandtes én kvinde i landet med dansk teologisk eksamen.⁵

Her var situationen en anden i 1924. Der var nu fra Københavns Universitet udgået 6 kvindelige teologer, og 13 kvinder var immatrikuleret ved det teologiske fakultet.⁶

Efter valget den 11. april 1924 dannede Th. Stauning Danmarks

første socialdemokratiske regering. Socialdemokraterne havde under hele diskussionen været tilhængere af kvindelige præster, så det faldt meget naturligt, at denne regering måtte gøre et nyt forsøg. Stauning efterfulgte venstre-regeringen N. Neergaard, der havde haft J.C. Christensen som kirkeminister. Under denne regering havde spørgsmålet om kvindelige præster ikke just haft ministeriets bevågenhed.

Anledningen gav sig snart for den ny regering, da to andragender fremkom til kirkeministeriet med få dages mellemrum.

Det ene, dateret den 20. sept. 1924, bærer overskriften »Kvindelige Teologer ansøger Kirkeministeriet om der maa blive tilvejebragt Lovhjemmel for Kvinders gejstlige Ordination«.

Målet var at få almindelig adgang til samtlige embeder, men underskriverne var dog så pragmatiske at indføre dette subsidiære ønske:

»Saafremt Tidspunktet ikke findes gunstigt for en almindelig ordning af Sagen, tillader vi os at henlede Opmærksomheden paa ... Præsteembedet ved Straffeanstalten paa Christianshavn«.

som på dette tidspunkt dog ikke stod ledigt. Man forestillede sig, at man i første omgang kunne søge lovhjemmel for at besætte præstestillingen ved straffeanstalten – det daværende kvindefængsel – med en kvinde.

Andragendet var underskrevet af 5 cand. teol.'er og 6 stud. teol.'er.⁷

Det andet andragende er fra 25. sept. 1924, underskrevet af formanden for Dansk Kvindesamfund, Elisa Petersen.

Heri anmodede D.K. kort kirkeministeren om »i den kommende Rigsdagssamling at fremsætte Forslag til en Lov, hvorved Kvinder erholde samme Adgang som Mænd til de Embeder, hvortil der kræves Præstevielse«.

b. Ministeriets reaktion

Kirkeministeriet var ikke sen til at tage denne anledning op. På baggrund af de modtagne andragender rettede ministeriet henvendelse til samtlige landets biskopper og til det teologiske fakultet. Heri udbad man sig udtalelser fra disse autoriteter om spørgsmålet om tilvejebringelse af lovhjemmel for kvindelige præster. Samtidig blev en afstemning iværksat blandt alle landets menighedsrådsmedlemmer for at undersøge, hvordan disse stillede sig til spørgsmålet om at give kvinder adgang til præsteembeder.

Også i 1919 var bisperne blevet spurgt, men først – hvad der vakte megen fortrydelse – på det tidspunkt, da lovforslaget blev fremsat i folketinget. Også menighedsrådene var blevet spurgt en gang før, nemlig i 1920, men dette skridt var kun blevet taget efter pres fra oppositionen.

Den socialdemokratiske kirkeminister, Niels Peter Lorentsen Dahl⁸ var en besindig mand, der først forhørte sig i de kirkelige kredse. De 9 bispers erklæringer fra 1924 skal ikke behandles her, da de som før nævnt, allerede foreligger trykt.

På nær biskop Valdemar Ammundsen, Haderslev stift, lød der mange betænkeligheder, omend betænkelighederne i vid udstrækning var af *praktisk* art, hvor de 5 år tidligere i højere grad havde været *princielle*. Adskillige af bisperne så dog med en vis sympati på at give kvinder adgang til ganske særlige embeder, såsom ved kvindefængslet på Christianshavn, medens man var modstander af adgang for kvinder til præsteembeder i almindelighed.

I denne forbindelse er det interessant at se på provsteerklæringerne fra Ribe stift, vedlagt biskop O. Olesens udtalelse.

Ofte råder den opfattelse, at jo længere man kommer ud på landet, desto mere konservativ bliver indstillingen. Endvidere trænger nye holdninger også ofte lettere igennem på et højere trin i et hierarki end på et lavere. Disse måske i almindelighed rigtige udsagn dementeres til en vis grad af brevene fra Ribe stifts provster. De er interessante ved at afspejle holdningen hos en række gejstlige, der ganske vist er provster, men som alligevel også er ganske almindelige sognepræster i en række vestjyske sogne. Hermed giver de et lidt større indblik i, hvor *forskellig* holdningen har været til spørgsmålet om kvindelige præster, *også* på et lavere trin end i bispekollegiet. Brevene svinger fra total, utvetydig, nærmest oprørt afvisning til klar accept af forslaget.

Kirkeminister Dahl fremsatte »Forslag til Lov om Adgang for Kvinder til visse Præsteembeder« i januar 1925.⁹ På sin vis var dette modigt gjort, idet et flertal af menighedsrådsmedlemmer havde svaret nej både til spørgsmål 1 i den af ministeriet foretagne afstemning:

»Kan Menighedsraadet tiltræde, at der ved Lov gives Kvinder Adgang til alle kirkelige Embeder paa samme Vilkaar som Mænd?«

og til spørgsmål 2:

»Kan Menighedsraadet tiltræde, at der ved Lov gives Kvinder Adgang til kirkelige Embeder, som særlig skønnes at egne sig til at betjenes af en Kvinde, f.Eks. ved

kvindelige Straffeanstalter, Fødselsstiftelser og andre Stiftelser eller Hjem særligt for Kvinder?»

Dahl henholdt sig i lovforslagets bemærkninger¹⁰ til, at »et meget betydeligt Mindretal« dog havde udtalt sig for spørgsmål 2.¹¹

Desuden fortolkede ministeren – ved velvillig fortolkning – bispernes udtalelser således, at de 5 af dem »Intet« havde imod, »at Kvinder, som har specielle personlige Kvalifikationer til saadanne Embeder, som nævnes i nærværende Forslag, ansættes som Præster i disse ...«¹²

3. Sagens – foreløbige – afslutning

Resultatet af hele dette initiativ er kendt: Forslaget blev ikke gennemført.

Tidsmæssigt blev det umuligt at få det færdigbehandlet i samlingen 1924-25, hvorefter Dahl genfremsatte det i den følgende rigsdagssamling.¹³

Igen blev arbejdet så meget forhalet, at det nedsatte folketingsudvalg den 31. marts 1926 lakonisk kunne samle hele sin beretning i ordene:

»Udvalget har ikke naaet at tilendebringe sit Arbejde inden Rigsdagssamlingens Slutning«.¹⁴

I samlingen 1926-27 kom ministeriet Madsen-Mygdal til magten, og forslaget blev *ikke* genfremsat.

Dog blev spørgsmålet også i denne rigsdagssamling livligt debatteret, da kirkeminister Bruun-Rasmussen den 2. marts 1927 fremsatte et forslag til lov om adgang til præsteembeder i folkekirken, idet loven fra 1922 skulle revideres efter 5 år.

Flere, bl.a. P. Dahl, der nu var menigt landstingsmedlem, så en chance for at få spørgsmålet om kvindelige præster op at vende på ny, og han udtalte under forslagets 1. behandling i landstinget:

»Jeg mener, at naar der fremsættes et Forslag til Lov om Adgang til Præsteembeder i Folkekirken, maa Spørgsmaalet [om kvindelige præster] tages op i dets fulde Omfang«.
(RT 1926-27, LF sp. 802).

I det nedsatte landstingsudvalg kunne 6 ud af de 15 medlemmer indlede en mindretalsudtalelse i betænkningen over lovforslaget med disse ord:

»Et Mindretal har anset det for naturligt, at Spørgsmaalet om Kvinders Adgang til Præstestillingen i Folkekirken paa ny rejstes ved denne Løjighed, og har derfor fremkaldt en Drøftelse af dette Spørgsmaal i Udvalget. Mindretallet kan ikke se, at der er rimelig Grund til vedblivende at opretholde en Særstilling for Kvinderne paa dette Omraade, og stiller derfor Forslag om at give dem samme Adgang som Mænd til at blive Præster i Folkekirken«.

(RT tillæg B spalte 1866).

Lige meget hjalp det: Mindretallets ændringsforslag blev alle forkastet ved tingets 2. behandling.

Hvorom alting er: 1924-lovforslaget blev kun et intermezzo – men både i musikken og i kirkehistorien kan intermezzi være af stor betydning –.

Endnu var der langt til loven om kvindelige præster af 1947, men hele debatten i 20'erne har været med at berede jorden for senere initiativer.

Selvfølgelig er skrivelserne fra Ribe-provsterne præget af tid og sted, men sammenlagt afspejler de en god portion af de argumenter fra både tilhængere og modstandere, som også kunne høres 25 år senere under debatten i 40'erne – ja, som kan høres i den kirkelige debat anno 1982.

Erklæringer fra Ribe stifts provster i anledning af andragendet fra kvindelige teologer om lovhjemmel for kvinders ordination

Erklæringerne er indhentet af biskop O.K.P. Olesen i Ribe, den 7. okt. 1924

Brev I

Undertegnede skønner ikke, at der af dogmatiske eller andre Grunde kan være noget til Hinder for, at Kvinder ansættes i Præsteembeder.

Naar man har paaberaabt sig Pauli Ord i 1. Cor. 14,34 ff. om at Kvinder skulle tie i Forsamlingen m.m., da maa disse Ord formentlig opfattes som i høj Grad tidsbestemte, sigtende til de daværende sociale Forhold, efter hvilke en Kvindes offentlige Optræden vilde blive anset for usømmelig.

De fleste af Nutidens Kirkesamfund har da heller ikke følt sig bundne af disse Ord, men i høj Grad anvendt Kvindens Tjeneste i Menig-

hedens Liv ogsaa som den, der førte Ordet, f.Ex. i Hedningemissionens Tjeneste og ved gudelige Møder.

Kvinder kan nu uden Anstød tale offentlig og forvalte Nøddaab, der synes da ikke at være nogen Grund til ikke at gøre Skridtet fuldt ud og indrømme dem den samme Ret til at forestaa Præsteembede som Mænd, saa meget mere som ingen Menighed under de nugældende Love vil kunne paatvinges en kvindelig Præst mod sin Vilje.

Selvfølgelig vil det til at begynde med forekomme mange underligt og utiltalende at se Kvinder som Præster, men dette er ikke til at undres over, da de samme Følelser har været raadende til at begynde med overfor enhver ny Stilling, Kvinderne rykkede ind i som Læger, Jurister, Håndværkere o.s.v., indtil Mennesker vænnede sig til det og ansaa det for noget naturligt og ligefremt.

Ribe Kjøbstads og Ribe-Gjording Herreders Provsti den 9.10.24.
S.M. Westergaard¹⁵

Brev II

Som Svar paa Forespørgsel i Skrivelse af 7. ds. – B. 1924/332 – skal jeg udtale, at jeg hverken i al Almindelighed ej heller med Hensyn til d. ommeldte specielle Tilfælde – Præsteembedet ved Straffeanstalten paa Christianshavn – kan tilraade Ordination af en kvindelig theologisk Kandidat.

Skads Herreds Provsti
Nordby, Fanø
10.10.24

A. Benj. Nielsen¹⁶

Biskoppen i Ribe.

Brev III

I Anledning af Kirkeministeriets Forespørgsel af 3. Oktbr. d. A. vedrørende Kvinders Ordination og Beskikkelse til Præsteembede skal jeg tjenstligst bemærke, at da jeg intet principielt har at indvende mod, at kvindelige teologiske Kandidater modtager Ordination og beskikkes til Embeder, hvor Menighederne gennem deres Repræsentation maatte ønske dette, saa finder jeg det ganske à propos, at det ledige Præsteembede ved Straffeanstalten paa Christianshavn overdrages en Kvinde, som har bestaaet teologisk Embedseksamen.

Nørvang og Tørrild Herreders
vestre Provsti d. 10.10.24.

A.C.Andersen¹⁷

Til Bispeembedet, Ribe.

Brev IV

Til Biskoppen i Ribe.

Foranlediget af Deres Højærværdigheds Henvendelse af 7. Oktober d.A. (mrkt. B. 1924/332) og det dermed følgende Andragende fra nogle kvindelige cand. theol. og stud. theol. om Lovhjemmel for kvindelige Kandidaters Ordination og event. Overtagelse af Præstestilling i den danske Folkekirke skal jeg udtale, at jeg kan anbefale Lovhjemmel for kvindelige Theologers Ansættelse ved Straffeanstalten paa Christianshavn o. lgn. Anstalter for Kvinder *ved siden af en mandlig Præst som dennes Medhjælper*, hvorimod jeg ikke kan anbefale, at kvindelige teologiske Kandidater skal ansættes som Enepræster i den danske Folkekirkens Embeder og Sognekalde. Dels synes jeg ikke, at der er bibelske Grunde til en saadan Ansættelse – og dels tykkes det mig, at der ikke er praktiske Grunde for Tiden til at søge Lovhjemmel for saadanne faste Ansættelser indenfor Folkekirken.

Tørningelehn Provsti, Rødding 11/10 1924

Joh. Vibe-Petersen¹⁸

Brev V

I Anledning af foranstaaende skal jeg herved tillade mig at udtale følgende: Der er jo ingen Tvivl om, at hele Udviklingen i den christne Menigheds Liv og Arbejde er gaaet og bestandig gaer i Retning af at give Kvinder en langt større Plads, end de havde i den apostoliske Tid. Og vi kunne og mere føje til, at det Arbejde, som troende christne Kvinder have gjort ikke blot paa Kjærlighedsgerningernes Omraade, men ogsaa mere direkte indenfor Ordets Tjeneste, bærer Vidnesbyrd om, at Menighedens Herre har vedkjendt sig det og velsignet det. Der er neppe ret mange, som tør nægte dette eller tør underkjende Berettigelsen af det under Henviisning til Paulus' Udtalelser i 1. Kor. 11 og 14. Mere eller mindre bevidst affinder man sig med disse Udtalelser saaledes, at de ikke komme til at fordømme en Virksomhed, som den, vi i vore Dage se christne Kvinder øve i Menigheden.

Og det lader sig ikke nægte, at netop den Gjerning, som de kvindelige theologiske Kandidater og Studenter i deres Andragende henvise til, nemlig Gjerningen som Præst ved Straffeanstalten for Kvinder på Christianshavn, i høj Grad maa siges at indeholde et Arbejde, der synes at passe for Kvinder og kan vente at finde de bedste Forudsætninger hos dem for at kunne lykkes.

Men det forekommer mig, at man alligevel, før man skrider til at lovgive om hele dette Forhold, i høj Grad bør agte paa: 1) at det trods det særlige, som der henvises til, drejer sig om et Principspørgsmaal. Har man først indvilget i, at en Kvinde ordineres til Præst ved en kvindelig Straffeanstalt, vil det være vanskeligt at standse der. Lidt før eller senere vil Tilladelsen udvide sig til, at Kvinder ganske i Almindelighed faar Tilladelse til at blive præsteviede. Vil man ikke tage den Konsekvens, bør man ikke give den ansøgte Tilladelse. Og det forekommer mig, at det ikke kan kaldes nødvendigt. Man kan jo godt ansætte en kvindelig theologisk Kandidat som Sjælesørger ved et saadant Kvindefængsel uden just at lade hende ordinere. Hun kan jo øve en ret omfattende Gjerning der uden det. Det bliver jo egentlig kun Sakramentforvaltningen, som hun ikke kan udøve. Det kan formentlig ikke blive noget stort Minus, om hun dertil skal kalde en Mand til Hjælp.

2) at det vil vække stor Betænkelighed og vel aabenbare Modstand i ret betydelige Dele af vor Folkekirke. Naar det, som anført, ikke maa anses for aldeles nødvendigt, maa jeg derfor i hvert Fald for Øjeblik-

ket fraraade en saadan Tilladelse. Om Udviklingen kan og vil fortsætte sig i den Retning, vil Tiden vise. Saa vidt jeg kan skjønne, er den i hvert Fald endnu ikke moden dertil.

Tønder Provsti den 11.10.24.

Erik Christensen¹⁹

Brev VI

Til Biskoppen over Ribe Stift.

Til det i Biskoppens Skrivelse af 7. d.M. – Journal B 1924/332 – meddelte Andragende om Ordination af kvindelige Theologer skal jeg tillade mig at erklære:

Begrebet »Kvindelige Præster« er ikke kristeligt, men hedensk. Det er i aabenbar Strid med Apostelen Paulus' Syn, med hele Bibelens Betragtning af Forholdet mellem de to Køn og med Kirkens Historie.

Det er ikke noget Krav fra den danske Menighed – tværtimod; ved en af Rigsdagens Fællesudvalg i 1920 foranlediget Afstemning af Landets Menighedsraad blev Tanken afvist med et overvældende Flertal. Jeg maa bestemt fraraade, at der søges tilvejebragt Lovhjemmel for Kvinders gejstlige Ordination.

Det subsidiære Forslag med Hensyn til Præsteembede ved Straffeanstalten paa Christianshavn maa jeg ogsaa fraraade, da Spørgsmaalet er af principiel Art, hvorfor der ikke bør skabes noget Præcedens ved en Afgørelse i et Enkelttilfælde.

I Ærbødighed
S. Andersen²⁰

Skjern 15. Oktober 1924.

Bølling-N. Horne Herreders Provsti.

Brev VII

Ulfborg-Hind Herreders Provsti.
Ulfborg d. 16. Oktober 1924.

I Anledning af Biskoppens Skrivelse af 7. d.M., B. 1924/332, med en Ansøgning fra kvindelige Theologer til Erklæring, skal jeg tillade mig at udtale, at en Del synes mig at kunne tale for, at et Embede som det ved Straffeanstalten paa Christianshavn blev betjent af en Kvinde. Men gives Tilladelsen til Ordination dèr, har man godkendt Principet: Kvinder som Præster; og jeg kan derfor heller ikke finde tilstrækkelig Grund til at fraraade det, der er ansøgt om i Andragendets første Punktum. Der vil forøvrigt sikkert meget sjældent blive Brug for saadan Ordination, i al Fald i Sogne, hvor der kun er een Præst.

K.M. Kristensen²¹

Til Biskoppen over Ribe Stift.

Brev VIII

I Anledning af Kirkeministeriets Skrivelse af 3. Oktober d.A. kommuniceret mig i Ribe Bispeembedes Skrivelse af 7. Oktober d.A. Journal B. 1924/332 vedrørende et Andragende, hvori kvindelige theologiske Kandidater og Studenter anholder om, at der maa blive søgt tilvejebragt Lovhjemmel for Kvinders Ordination og Beskikkelse til Præsteembede, skal jeg udtale, at jeg billiger, at en saadan Lovhjemmel søges tilvejebragt.

Andst m.fl. Herreders Provsti, den,
20. Oktober 1924.

M. Mouridsen²²

Til Biskoppen i Ribe

Brev IX

Foranlediget ved Bispeembedets Skrivelse af 7. Oktober d. A. (B 24/332) skal jeg tjenstligst udtale som min Erklæring i Sagen:

Jeg ser ingen Hindring for at Kvinder skulde kunne være Præster –.

Jeg vil gerne sidde og høre paa en Kvindes aandsbaarne Forkyndelse, ved hvilken »Hjertet faar Mund og Mæle«; jeg vil gjerne se en Kvinde staa moderlig ved Døbefonten og døbe de smaa Børn; og jeg vil gjerne se en Kvinde tilbedende gøre Præstegjerning ved Nadverbordet.

Blot det ikke bliver som en Mand, hun gør det men som Kvinde, saa at det kristelige faar sit kvindelige Udtryk derigjennem. Og derpaa vil jeg saa ogsaa kjende, om hun er Præst efter Guds Kaldelse.

23/10-24

H. W. Tetens²³

Øster og vester Horne Herreders Provsti.

Biskoppen.

Noter

1. RT 1918-19, 71. samling, FF spalte 2703.
2. Øllgaard, Elisabeth: »Kvindelige Præster«, s. 9-10.
3. Landstingets 1. behandling den 24. juni 1919: RT 1918-19, LF spalte 2223.
4. Kammergaard: TR 1921-22, FF spalte 5064. Udvalgsmindretallet: Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte Udvalg for kirkelige Anliggender s. 149. Se iøvrigt Niels Kjær: »Kirkelovene af 30. juni 1922«. Teoltryk Århus 1975 s. 23, samt P.G. Lindhardt i Den danske Kirkes Historie VIII, Kbh. 1966 s. 130 og 132.
5. Rigmor Karen Sofie Larsen, cand. teol. 1916. Københavns Universitets Årbog 1916.
6. Antallet fremgår af en brevveksling mellem kirkeministeriet og undervisningsministeriet. Rigsarkivets pakke 4U 1427/1946.
7. Cand.teol.'erne var: Rigmor Larsen, Gudrun Carstens, Anna Munch Madsen, Xenia Rasmussen og Marie Christensen-Buhl.
8. N.P.L. Dahl (1869-1936), sognepræst i Sædder ved Køge. Dahl var den første præst i socialdemokratiet og stod Stauning nær, så det var naturligt, at netop han blev optaget i den første socialdemokratiske regering. At han ikke var knyttet til nogen bestemt kirkelig retning har været en kvalifikation i statsministerens øjne. 1913 blev Dahl valgt til folketinget i Vordingborg-kredsen; ved sin udnævnelse til minister var han medlem af landstinget. Sv. Thorsen: s. 428f.
9. Fremsættelsestalen, holdt den 23. jan. 1925, findes i RT 1924-25, FF spalte 4011-4014.

10. RT 1924-25, tillæg A spalte 5055f.
11. Til spørgsmål 1:
Ja: 2271; *Nej*: 11124; *Stemmer ikke eller fraværende*: 2392. Til spørgsmål 2:
Ja: 5389; *Nej*: 7948; *Stemmer ikke eller fraværende*: 2450. Tallene forefindes i RT 1924-25, tillæg A spalte 5083f.
12. RT 1924-25, FF spalte 4014.
13. RT 1925-26, FF spalte 2330.
14. RT 1925-26, tillæg B spalte 2645f.
15. *Søren Mejsen Westergaard* (1869-1955), stiftsprovst fra 10. april 1923; fra juni 1930 til februar 1939 biskop over Ribe stift. Westergaard var den første grundtvigske biskop i Ribe. (Nedergaard bd. IX A s. 57).
16. *Anton Alexander Benjamin Nielsen* (1868-1953), provst i to perioder for Skads herred: fra april 1910 til sept. 1915 og igen fra nov. 1918 til marts 1925.
 A. Benj. Nielsen var sognepræst for Nordby sogn fra 1909 til 1936. Angående provst Nielsens kirkelige tilhørsforhold skriver han selv: »De mest trofaste kirkegængere [i Nordby sogn, Fanø] hørte til Indre Mission, og selv om der var nogle noget stejle folk imellem dem, befandt jeg mig godt i deres kredse«. (Nedergaard bd. IX A s. 295; 371).
17. *Anders Christian Andersen* (1869-1954), provst for Nørvang og Tørrild herreders vestre provsti fra maj 1922 til sept. 1939. Andersen, der var sognepræst i Brande fra 1921 til sin afsked i 1939, var grundtvigsk af indstilling, bl.a. med en fortid som valgmenighedspræst i Aal. (Nedergaard bd. IX A s. 486; 495)
18. *Johannes Vibe-Petersen* (1866-1951), provst for Tørninglen provsti fra juni 1921 til februar 1936 og sognepræst for Rødning i den samme periode.
 Vibe-Petersen var stærkt knyttet til Indre Mission, bl.a. som formand for IM's søndagsskoleudvalg og bestyrelsesmedlem i DMS. Han efterfulgte sin ven, den betydelige IM-præst Johs. Gøtzsche, der på dette tidspunkt overtog bispestolen i Viborg. (Nedergaard bd. IX B s. 880; 919).
19. *Erik Jensen Christensen* (1866-1946), provst for Tønder provsti fra maj 1920 til oktober 1936.
 Provst Christensen var den første *danske* sognepræst i Tønder amt. Han blev konstitueret i embedet som sognepræst i 1920 og sad her til sin afsked i 1936.
 Mere nødvendigt end at knytte sig til den ene eller anden kirkelige retning var det for provst Christensen at slå bro over de nationale spændinger, som ikke mindst prægede Tønder-egnen efter genforeningen. (Nedergaard bd. IX B s. 1083; 1106; 1126).
20. *Søren Andersen* (1866-1938), provst for Bølling-Nørre Horne herreders provsti fra juli 1923 til juli 1931. Andersen var sognepræst i Skjern fra april 1908 til juli 1931. Som sine forgængere og efterfølgere i embedet var Søren Andersen stærkt indre missionsk, hvad der vel var meget naturligt i dette indre missionske »kerneområde«. I en årrække sad han i bestyrelsen for DMS. (Nedergaard bd. IX B's. 560; 582).
21. *Kristian Marius Kristensen* (1877-1939), provst for Ulfborg-Hind herreders provsti fra juni 1920 til december 1939, hvor han døde. K.M. Kristensen var sognepræst for Ulfborg sogn fra febr. 1907 til sin død.
 Ulfborg sogn var grundtvigsk, men IM stod dog ret stærkt i stationsbyen. Kristensen

- var selv grundtvigsk; han havde en fortid som højskolelærer og havde haft sin opvækst på det grundtvigske Mors.
(Nedergaard bd. IX B s. 707).
22. *Mourids Mouridsen* (1865-1946), provst for Malt-Andst-Slaugs herreder fra sept. 1919 til nov. 1935. Fra 1911 til 1935 var Mouridsen, der var grundtvigsk, sognepræst for Lejrskov-Jordrup sogne.
(Nedergaard bd. IX A s. 153; 212).
23. *Henrik Wederkinck Tetens* (1866-1959), provst for Øster- og Vester Horne herreders provsti fra juli 1916 til juli 1936. HWT var sognepræst for Hodde-Tistrup sogne 1907-1936. Retningsmæssigt har Tetens ikke markeret sig stærkt. (Nedergaard, bd. IX A s. 376; 394).

Litteratur- og forkortelsesliste

Rigsdagstidende (RT), div. årgange (fremgår af noterne).

Folketingets forhandlinger (FF)

Landstingets forhandlinger (LF)

Tillæg A: Forelagte lovforslag.

Tillæg B: Udvalgenes betænkninger.

Nedergaard, Paul: »Dansk Præste- og Sognehistorie 1849-1949«. Bind IX A og B. Ribe stift.

København 1966ff.

(Nedergaard)

Thorsen, Svend: »De danske Ministerier (II)«.

København 1972.

(Sv. Thorsen)

Øllgaard, Elisabeth: »Kvindelige præster«.

Teoltryk. Århus 1977.

Aar bog for Københavns Universitet 1916ff.

Forfatternes adresser

Cand.theol. Svend Pauli Pedersen
Dannevirkegade 25, st.tv.,
1763 København V.

Arkivar, cand.mag.et lic. theol. Erik Nørr
Kæragervej 11
4690 Haslev

Sognepræst Harald Nielsen
Kirkestien 1
8260 Viby J.

Professor, dr.theol. P.G. Lindhardt
Tagmosevej 7
8541 Skødstrup

Fhv. seminarirektor, dr.theol. Asger Nyholm
Amagerfælledvej 28
2300 København S.

Arkivar Paul G. Ørberg
Randersvej 82
8800 Viborg

Stud.mag. Jakob Schow-Madsen
Jerichausgade 24, 3.tv.,
8000 Århus C.

Register

ved Jørgen Stenbæk

- Agerbæk, Kirsten 16
Ahlmann, Mich. 85, 92, 97, 109,
118
Albeck, Gustav 59
Algreen-Ussing, Tage 145
Alsing, Asmus Jørgensen 75
Ammundsen, Valdemar 169 f.
Anchersen, Matthias 8, 15
Andersen, A.C. 173, 178
Andersen, J. Oscar 167
Ansgar 110
Arnold, Gottfried 7, 9, 14
Arnold, Jean-Gerard 42
Asschenfeldt, C.C.J. 121f.
- Backhausen, F.V. 164
Bagger, Peter 84, 99, 118, 120
Baker, J. 45
Balslev, C.F. 152
Bang, Jørgen 52
Bang, Thomas 44
Barfod, Fr. 123, 145
Barfod, Immanuel 148
Bartholin, Caspar 46
Bartholin, Thomas 47
Baumgarten, Mich. 109 f., 122
Baumgarten, Sigmund Jacob 43
Baxter, Richard 48
Beck, Vilh. 61
Bentheim, Heinrich Ludolf 47
Bentzien, W.B. 144, 162
Berg, Johan Fridtjuf 63
Bernhard af Clairvaux 8, 14
Beveridge, William 49
Beyer, Peter A. 97, 120
Billing, Gottfrid 62 f., 65 f.
- Bindslev, C. 62, 65
Birch, Andreas 125, 128 ff., 159,
161
Birch, D.S. 140 f.
Bismarck, Otto v. 109, 111
Bjørnsen, J.F. 106
Blegvad, Mogens 16
Blicher, St. St. 159
Bloch, J. 58, 127 ff., 134, 158
Blædel, N.G. 68 f., 71
Boesen, E.F. 69, 71
Bogbinder, Claus 16
Boisen, P.O. (1762-1831) 128,
132, 159
Boisen, P.O. (1815-62) 69, 71
Borch, Albert 160
Brandt, C.J. 58
Brey Mayer, Reinhard 7, 14 f.
Bring, E.G. 66
Brix, Hans 16
Brochmann, Jesper 13
Brorson, Broder 11
Brorson, Hans Adolf 7 ff.
Brorson, Johan Hermand 11
Brorson, Nicolai 15
Bruun-Rasmussen, F.C. 170
Brøchner, P.H. 159
Buddæus, J.Fr. 13
Bull, George 41
Bülow, Otto 86, 88, 118
- Callisen, Chr. Fr. 82
Caroline Amalie 100, 112 ff., 116,
121, 123
Carstens, C.E. 97, 120 f.
Carstens, Gudrun 177

- Caryl, Joseph 41
 Casmann, Othon 47
 Chemnitz, Martin 13
 Christensen, Georg 75 f., 78, 80,
 82 ff., 117
 Christensen, Erik Jensen 175, 178
 Christensen, J.C. 168
 Christensen-Buhl, Marie 177
 Christensen, N. 160
 Christian 8, 84, 114 ff.
 Christian 9, 109
 Christian August af Augusten-
 borg 76, 79, 82, 85, 106
 Christiansen, Chr. 78, 80, 83 f.,
 118
 Christiansen, Fried. 75
 Christiansen, Johann 75
 Clausen, Claus 75, 77
 Clausen, Johs. 151 f., 163
 Clüver, Johan 42
 la Cour, C.G. 162
- Dahl, Aage 39
 Dahl, Niels Peter Lorenzen 165,
 169 f., 177
 Dahl, Svend 39
 Dahlerup, Troels 164
 Dorsch, Petra E. 10
 Dumreicher, Karl Otto 84, 97,
 118 f.
- Elvius, Sofus 147 f., 150, 162 f.
 Elmenhoff, Søren 128, 159
 Elmquist, A.F. 159
 Engelstoft, Laurids 58
- Faber, Nicolai 141, 161
 Fabritius, A. 11, 162
 Feddersen, Peter 85, 87, 118 f.
 Feilberg, H.F. 116
 Feilberg, Nic. Laur. 115 f.
 Flensburg, W. 66
 Flor, Chr. 88, 108, 119
- Fog, Bruun Juul 151 ff., 163 f.
 Frederik 7, 93, 109, 122
 Freylinghausen, J.A. 15, 45
- Gebauer, J.H. 123
 Geerthsen, Chr. Ch. 96
 Gjerløv, Erik 52
 Glass, Salomon 42
 Godt, Berthel Petersen 73 ff.
 Godt, Christiane Caroline Louise,
 f. Petersen 113 f., 120, 122
 Godt, Eb. 120, 123
 Godt, Oelgaard (Olga) Peter-
 sen 114, 123
 Gottsched, H. 71
 Gottsched, Johann Christoph 48
 Gregersen, H.V. 118 f.
 Grubb, Johannes 7
 Grundtvig, N.F.S. 51 ff., 67, 115
 Grunnet, N.P. 68 f., 71
 Grüner, Elias 52
 Grüning, Johan 46
 Grønlund, David Mogensen 11
 Götzsche, Johs. 178
- Hald, Andreas 53
 Hall, Augusta Marie Frederikke, f.
 Brøndsted 117
 Hall, C.C. 117
 Hansen, Andreas 119
 Hansen, Hans 75 ff., 86 f., 96
 Hansen, Johan Hieronymus 51
 Hansen, John 15 f.
 Hansen, Jørgen 120
 Hansen, J.H. 58
 Hansen, Mouritz Mørk 109, 118
 f., 121 ff.
 Harms, Claus 117
 Hatt, H. 162
 Hedemann, H.C.G.F. 86, 88, 118
 f.
 Heissel, Peter P. 75, 86 ff.
 Hejberg, Thomas S. 52

- Heltzen, E.J.C. 102, 104 f., 109, 121 f.
 Hemmingsen, Niels 13
 Henningsen, Nic. Heinr. 87, 96, 119, 121
 Hempel, S. 133, 159
 Heppe, Heinrich 105
 Heumann, Christoph August 46
 Hibbert, Henry 41
 Hindenburg, A.L. 163
 Hindsholm, Laurids Jacobsen 44
 Hjort, V.C. 128, 133
 Hjort-Lorenzen, H.R. 150
 Holdt, Jens 111 f.
 Holmquist, Hj. 62 ff.
 v. Holstein, U.A. 85, 118
 Hottinger, Johan Heinrich 42, 44
 Hugo, Herman 48
 Hutter (Hütter, Hutterus), Leonhard 45
 Hyphoff, N.S. 132
 Hoock, Chr. Hansen 97, 120
 Hoock, Niels P. 97, 120
 Høirup, Henning 59

 Ilsøe, Ingrid 15
 Iversen, Chr. 85, 118 f.

 Jansen, Rasmus 128, 133 f.
 Jensen, C.A. 117, 123
 Jessen, Diedrich 74, 79, 81, 117
 Jessen, Georg Fr. 97, 120
 Jessen, Hans J. 75
 Johannsen, Fr. 116
 Johannsen, Johann 75, 86, 96
 Johansen, Peter Chr. 96
 Johansen, Steen 59
 Jørgensen, Harald 123

 Kammersgaard, P. 167, 177
 Kierkegaard, P. Chr. 69, 71
 Kierkegaard, Søren 9, 67 ff.
 Kingo, Thomas 8

 Kittel, Joh. Georg 85 f. 87, 118 f.
 Kjær, Niels 177
 Knudsen, C. 68, 71
 Koch, Carl 71
 Koch, L. 55, 59
 Koch, L.J. 7, 10, 14 f.
 Koefoed, Conrad Daniel 58
 Kornerup, Bjørn 15
 Kristensen, K.M. 176, 178
 von Krogh, Fr. Chr. 85
 Kruuse, P.J. 128 ff., 159
 Kaas, Fr. Julius 59

 Lange, Joachim 13
 Larsen, L.P. 61 ff.
 Larsen, N.F. 67 ff.
 Larsen, Rigmor Karen Sofie 177
 Lassen, C.L. 142
 Lier, P. 14
 von Lilliencron, F.W.A.L. 84, 118
 Lindberg, Jacob Christian 67 ff.
 Lindhardt, P.G. 70 f., 163 f., 177
 Lorenzen, Lor. 86, 88, 118
 Louise Sophie af Augustenborg 100, 113, 121
 Lund, Hans Hørtoft 75, 96
 Luther, Martin 13
 Løgstrup, Birgit 161
 Løgstrup, T. 61, 65

 Madsen, Anna Munch 177
 Madsen, Marius 164
 Madsen-Mygdal 170
 Madvig, J.N. 145
 Mann, Thomas 9
 Mansa, C. 162
 Marckmann, J.W. 188
 Mariussen, Peter 96
 Martensen, H.L. 66, 117, 144, 162
 Matzen, Andreas 97, 120
 Mayer, Johan Friedrich 49

- Melanchthon, Philip 13
 Meldahl, F. 162
 de Mendelssohn, Peter 9
 Mestrezat, Jean 47
 Meyer, H.W. Krog 106, 108
 Meyer, Joh. Heinr. Carl 78, 81,
 83 ff., 97, 118, 120
 Moltke, Joachim 15
 Moltke, J. 65
 Momsen, Joh. Ludv. 97, 120
 Mouridsen, M. 176, 179
 Mourier, C. 160
 Müller, Carl Eduard 115 f.
 Müller, Karl 65
 Müller, P.E. 138, 159
 Müller, Tage 139, 141 f.
 Mynster, C. 162
 Mynster, J.P. 142, 144, 162
 Münter, Fr. 51 f., 58, 126, 128 ff.,
 158 f.
 Møller, Edv. 84, 118
 Møller, J.G.M. 97, 120
- Nannsen, E 102
 Naur, Elias 46
 Nedergaard, Paul 178 f.
 Neergaard, N. 168
 Neiiendam, Michael 71
 Neumann, Chr. Aug. 44
 Niecamp, J. Lucas 43
 Nielsen, Anton Alexander
 Benj. 172, 178
 Nielsen, Fredrik 61, 65, 163
 Nissen, Hans 96
 Nielsen, Harald 65
 Nielsen, Nic. J.E. 97, 119, 122
 Nielsen, O. 162
 Nygaard, Frederik 59
 Nørr, Erik 161
- Ohly, Emil 123
 Oldenburg, Th. W. 115
 Olesen, O.K.P. 165, 169, 171
- Olrik, Axel 163
 Opitius, Henricus 41
 d'Origny, M.A. 86, 88, 118
 Ostenfeld, Harald 65
- Paludan-Müller, Jens 54, 59
 Paulsen, H. 14
 Paulsen, H. Hejselberg 14
 Petersen, August 120
 Petersen, Charlotte Louisa Christi-
 ana (f. Hinrichsen) 100, 121 f.,
 112 ff.
 Petersen, Chr. 116
 Petersen, Christian Karl Fr.
 August 114, 120
 Petersen, Elisa 168
 Petersen, Heinrich 120
 Petersen, Jesz. 97, 120
 Petersen, Joachim 106, 120 f.
 Petersen, Joh. Wilhelm 120
 Petersen, Ludvig 113, 120
 Petersen, Niels 84
 Pfannenstill, M. 62, 66
 Phillips, G.E. 65
 von Plessen, Hugo 96, 119
 Plum, Frederik 58, 128, 133, 159,
 161
 Pocke, Edward 41
 Poiret, Pierre 48
 Pontoppidan, Erik Eriksen 49
 Pontoppidan, Erik Ludvigsen 8,
 10, 13, 42
 Povlsen, Thorvald V. 165
 Prael, Peter 81, 119
- Quenstedt, J.A. 13, 15
 Qvirsfeld, Johann 45
- Rambach, J.J. 13
 Rasmussen, Alexander 159
 Rasmussen, Xenia 177
 Rathgen, Joh. B.H. 84, 118
 Ravn, Jens 102, 121

- Regenburg, Th. A.J. 101, 121 f.
 Rehhoff, Joh. Andr. 98, 116
 Resen, H.P. 13, 43
 Reventlow-Criminil, J. 84, 118
 Ribbing, S.R. 62, 66
 Rosendal, H. 123
 Rothe, P.C. 164
 Røh, J. 77
 Rønning, F. 59
 Rørdam, Holger Fr. 55, 58, 123
 Rørdam, Peter 115 ff.
 Rørdam, Th. Skat 164
- Schmidt, Arne 65
 Schlegel, F. 162
 Schmidt, Johann Andreas 46
 Schmidt, Inger Gantier 166
 Schmidt, J.J.E. 96
 Schmidt, Peter Christiansen 78,
 80, 83 ff., 97, 118, 120
 Schmit, Inger Gautier 166
 Schousboe, Vilhelm 148 ff., 153,
 163
 Schrader, Johann Herman 7, 10,
 15, 49
 Schubart, C.F. 132 f., 159
 Schulz, J.H. 153
 Schulz, Sig 123
 de Schurman, Anne-Marie 48
 Secher, O.A. 159
 Segersted, T.K. 62, 65
 Skau, Laur. 118 f.
 Solmer, Jacob 75
 Spener, Philip Jacob 13, 15
 Spitzel, Gottlieb 49
 Staugaard, Johann 96
 Stauning, Th. 167, 177
 Steenstrup, H.R. 143
 Steenstrup, Johs. 163
 Stein, Harald 151 f.
 Steman, P.C. 138
 Stockmann, M. Pauli 49
 Strodtmann, A.H. 116
- Strøm, R. 150
 Styhr, H.V. 152
 Sundberg, A.N. 66
 Swane, Jørgen 151 f., 163
- Tarnow (Tarnovius), Paul 42, 46
 Tetens, H.W. 177, 179
 Thanning 52
 Thauler, Johann 43
 Thaysen, Peter 96
 Thestrup, Anna 158, 161, 164
 Thodberg, Chr. 59
 Thorkildsen, Ole 52
 Thorsen, Sv. 177, 179
 Thulstrup, Niels 9, 70
 de Thurah, C.E. 139, 161
 de Thurah, C.H. 67, 70
 Tillisch, F.F. 100, 120 ff.
 Tscherning, A.F. 118
 Tøxen, Niels Pedersen 10
- Vahl, Jens 65, 148 f.
 Wandal, Johannes 44
 von Warnstedt, Ad. 84, 118
 Weis, Carl 145
 Weltzer, C. 71
 Wendelin, Markus Friederich 48
 Westergaard, Harald 154, 164
 Westergaard, S.M. 172, 178
 Vibe-Petersen, Joh. 173, 178
 Wiberg, S.V. 11
 Wilhelm 1. 122
 With, R.C. 150
 Wroblewski, Otto B. 150
- Zahle, Carl Theodor 165 f.
 Zahrtmann, H.C. 160
 Ziese, J.H. 111
 von Zinzendorf, N.L. 15
- Ølgaard, Elisabeth 177, 179
 Ørberg, Paul 158 ff., 164
 Ørsted, A.S. 54, 59, 84, 141 ff.,
 161